

Гафінова Л. В.

Християнські мотиви *в давній українській* *літературі*

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2017

УДК 82.09:26/28(075:8)
ББК 83
Г 24

Рецензенти:

Кочерга Світлана Олексіївна, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови і літератури Національного університету «Острозька академія»;

Кир'янчук Богдан Миколайович, кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури Рівненського державного гуманітарного університету.

За загальною редакцією

Жуковський В. М., доктор педагогічних наук, професор Національного університету «Острозька академія».

Гафінова Л. В.

Г 24 Християнські мотиви в давній українській літературі : навчальний посібник / Л. В. Гафінова. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. – 268 с.

ISBN 978-617-7328-47-5

Навчальний посібник уміщує програму факультативного курсу з історії давньої української літератури для учнів 9–11 класів. Для студентів, учителів, викладачів та статті, фрагменти уроків за чинною програмою Міністерства освіти і науки України.

УДК 82.09:26/28(075:8)
ББК 83

ISBN 978-617-7328-47-5

© Гафінова Л. В., 2017
© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	5
1. У чому суть християнського виховання дітей?	5
2. Невже ви хочете зробити з дитини злочинця?	7

РОЗДІЛ I

1.1. Початки теології на українських землях: діяльність святих Кирила та Мефодія	9
1.2. Богослів'я в давньоруській культурі	14
1.3. Фрагменти уроку із української середньовічної літератури XI–XV ст. Розвиток писемності після хрещення Русі-України (988 р.). Найдавніші рукописні книги Київської Русі (Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава)	18
1.4. Суть християнства та істина Христова	27
1.5. Християнство і перекладна література	29
1.6. Фрагменти уроку із перекладної літератури	37
1.7. Фрагменти уроку за темою: «Використання біблійних тем, сюжетів, мотивів, образів у світовій та українській літературах»	52

РОЗДІЛ II

2.1. Вступ. Оригінальна література Русі-України. Монументалізм (IX – поч. XII ст.)	74
2.2. Фрагмент уроку за темою: «Пам'ятки оригінальної літератури княжої Русі-України. Літописи як історико-художні твори. Літопис «Повість временних літ».	82
2.3. Орнаменталізм (XII–XIII ст.), його християнські риси та представники	97
2.4. Фрагмент уроку за темою: «Поученьє Володимира Мономаха», «Киево-Печерський патерик»	100

РОЗДІЛ III

- 1.1. Староукраїнське письменство. Український ренесанс (XV – поч. XVII ст.), його християнські риси та представники 120
- 1.2. Фрагменти уроку за темою: «Слово о полку Ігоревім» – давньоруська пам'ятка, перлина українського ліро-епосу. Історична основа твору. Переклади і переспіви його в XIX – XX ст. Питання авторства. Особливості композиції та стилістичних засобів 134
- 1.3. Фрагменти уроку за темою: «Образи руських князів у творі. Наскрізна ідея патріотизму. Символічно-міфологічні образи та їхнє значення. Фольклорні мотиви. Роль пейзажу в розгортанні сюжету. Поетичність образу Ярославни» 153

РОЗДІЛ IV

- 4.1. Література доби Бароко, її християнські мотиви та представники 173
- 4.2. Фрагменти уроку за темою: «Розвиток книгодрукування. Перші друковані книги в Україні. Іван Вишенський, Іван Величковський, Дмитро Туптало, Семен Климовський – видатні діячі української культури. Вертеп як вид лялькового театрального дійства. ТЛ: Ренесанс, Бароко». 193
- 4.3. Фрагменти уроку за темою: «Історично-мемуарна проза. Загальні відомості про козацькі літописи (Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка) та «Історію русів». 215
- 4.4. Фрагменти 4-х уроків за творчістю Г. Сковороди 245
- Використана література** 264

ВСТУП**1. У чому суть християнського виховання дітей?**

Важливим фактором сімейного виховання є духовно-моральний стан самих батьків.

1. Подружжя повинне жити у взаємній любові

«Подружжя ... повинно виростити добродішність любові, щоб двоє завжди були злиті в одно і щоб разом із ними перебував Третій – наш Сладчайший Христос», –

говорив старець Паїсій Афонський у своїх духовних настановах. Тут розкривається секрет успішності сімейного життя – відчуття постійної присутності серед подружжя Спасителя. Для цього треба бути вінчаними.

2. Нехай батьки намагаються вчити і виховувати своїх дітей не тільки словами, але й своєю поведінкою і прикладом.

«Поведінка батьків – це книга, з якої дитина вчиться. Уста, язик, губи батьків – це книги, з яких діти набувають свого знання», –

писав Святий Іоанн Золотоустий. Тому початок виховного процесу дитини як особистості бере початок із моменту народження, а точніше з моменту зародження її в утробі матері.

Оскільки в дитини найцінніше – її безсмертна душа, то до головних обов'язків батьків належить формувати не тільки тіло, розум та волю, але й душу дитини, даючи їй основне знання християнської моралі. Адже саме від батьків залежить процес виховання майбутнього члена Божого Царства.

3. Виховання без християнської основи ніколи не буде повним і задовільним. Християнське виховання в сім'ї не зводиться лише до пасивного, статичного засвоєння дитиною сімейних правил. Християнське виховання покликане враховувати постійні зміни

в характері дитини: змінюється її розуміння любові, послуху, радості чи горя.

У народній традиції ікони на стіні «наглядали» за вчинками людини із самого дня народження і до могили.

«Не робить цього, он Бозя дивиться», – так повчала мати свою малечу. Уже в трирічному віці дитина повторювала молитву: *«Ангеле, хоронителю мій, ти завжди при мені стій: як удень, так і вночі, будь мені до помочі»*.

Бога на перших порах діти можуть ототожнювати з фізичним об'єктом: іконою, картиною, небом, Святим Причастям. Але це не раціональне уявлення про Бога, а справжнє пізнання Його.

4. Спробу концентрувати виховні можливості релігії зробив відомий український священик і педагог о. Ю. Дзерович у своєму виступі на Першому українському педагогічному конгресі 1935 року. Узагальнюючи його погляди, вирізняємо такі міркування щодо виховного процесу:

- Релігія належить до чинників виховання, що апелюють одночасно як до розуму, так і до душі дитини. Тут гармонійно поєднано як вербальні (раціоналістичні), так і позавербальні (містичні) канали взаємодії зі світом, спілкування з Богом. Ця особливість релігії робить її могутнім каталізатором розвитку душі, становлення здатності людини усвідомлювати все розумом і бачити серцем, набувати «досвіду серця».

- Утверджуючи віру в ідеали, релігія тим самим утворює надійний фундамент моральності людини. Моральність, не підкріплена вірою, завжди виявляє тенденцію до занепаду.

- Християнські релігії адаптовані до соціального життя. Вони визнають усю систему цінностей національного виховання і можуть органічно доповнювати його.

- Поширюючи ідеї Євангельського вчення, релігія пом'якшує і гуманізує погляди людини, обстоює рівність людей («демократизм») і рівність народів (антишовіністична спрямованість), веде до становлення демократичного світогляду.

- Християнські релігії – виразник цілісного ідеалу виховання, яким є Христос. Цей ідеал є головною складовою національних ідеалів виховання в усіх європейських народів (Бог і Батьківщина, у нас – Бог і Україна).

- Виховання на засадах релігії виключає психологію споживачства. Що передбачає необхідність розвивати прагнення людини, активність її волі, здатність працювати розумом і душею. Усе це веде до формування повноцінного характеру.

- Релігійне виховання володіє добре відпрацьованим методичним інструментарієм, що стосується виховання і душі, і тіла. Він закладений у ритуально-звичаєвих діях як суто церковного, так світського характеру, особливо у сфері сім'ї та громади.

- Релігія та релігійна практика, як і психологія, – специфічний засіб пізнання душі, доступу до неї. І якщо психоаналіз облягує душу, але не дає ліків на майбутнє, то релігія оберігає і лікує її, указує на сенс нашого існування.

- Свята Церква, благословляючи все, що добре в ділі світської освіти і виховання, неухильно вимагає від своїх чад ставити на перше місце знання віри й Закону Божого, не полишаючи молитов церковних і строго виконувати ділом свою ретельну моральність.

Отже, сенс християнського виховання полягає в тому, що християнин повинен формувати сам себе, і водночас своїх дітей. Потрібно виховувати не християнина-теоретика, а християнина-практика, який не тільки знає церковне життя чи цікавиться релігією, але й сам живе цим церковно-літургійним життям. Дух такого церковного виховання не є духом світу цього, а Духом Господнім, який посиляє на своїх дітей багатство благословення Божого, тому виявляється житвородіючим на молоді паростки винограду Божого, він діє, як діє роса на спраглу Землю.

2. Невже ви хочете зробити з дитини злочинця?

На виховний процес дитини впливають різні чинники: освіта, релігія, сімейне життя, духовно-моральний стан батьків, вільний час, оточення тощо.

Найпершим і головним чинником виховання дитини є сім'я або рідний дім – первинна виховна школа, яка подає дитині азбуку буття, поволі готуючи її до самостійного, дорослого життя.

Якщо ви хочете, щоб дитина стала злочинцем й опинилася у в'язниці, дотримуйтеся всього 10 правил:

1. Від колиску давайте маляті все, що тільки воно забажає. *Дитина, виростаючи, буде думати, що весь світ належить тільки їй.*
2. Якщо малюк уживає погані слова чи брудну лайку, то смійся з того, *і він буде думати, що він дотепний.*
3. Не прививайте дитині християнських чеснот. Почекай, коли вона матиме 18 років, а тоді сама зробить свій вибір щодо релігії. Ніколи не давайте настанов на кшталт: *«Це зле», «Це недобре» або «Це гріх», «Цього не смієш робити».*
4. Завжди прибирайте в її кімнаті, *щоб дитина не навчилася особистої відповідальності.*
5. Дозвольте читати, що дитя хоче, *і воно читатиме найгірше сміття, що затруює його розум, серце і душу.*
6. Якщо ви хочете вивільнити час для себе, *то дозволяй дитині дивитися будь-яку телепередачу і стільки, скільки він бажає.*
7. Якщо ж бажаєте мати у своєму розпорядку півдня, *то купіть комп'ютер, проведіть Інтернет, і дитина проводитиме час біля нього, навіть голодна чи хвора.*
8. Хай батьки в присутності дітей часто сваряться, *бо тоді їх не здивує, коли родина розпадеться.*
9. Завжди стійте на боці своїх дітей проти вчителів, сусідів і навіть міліції з переконанням, що вони погано ставляться до вашої дитини.
10. Якщо юнак учинить щось зле, то *завжди борони його, кажучи: «Моя дитина добра і ніколи щось злого не зробить».*

Якщо так будете виховувати своїх дітей, то будьте переконані, що вони напевно опиняться у в'язниці.

Отже, ці слушні перестороги кожний батько і мати повинні взяти собі глибоко до серця, щоб не чинити тих хиб у вихованні, які можуть завдати їм душевного болю.

РОЗДІЛ I

1.1. Початки теології на українських землях: діяльність святих Кирила та Мефодія

Християнство поширювалося на українських землях уже в перші віки після Різдва Христового. Однак тоді воно так і не стало провідною релігією на цих теренах. Переломний момент наступив у IX – X ст. Саме тоді християнство починає утверджуватися в Русі-Україні. А завершальним акордом цього процесу стало «Володимирове хрещення» [1, с. 29].

Важливим християнським осередком тоді на українських землях був Херсонес – центр однієї з давніх християнських єпархій. Єпископи херсонеські брали участь у роботі перших Вселенських Соборів. Херсонес був містом, де перепліталися різні культури.

Коли в середині I тис. на українських землях починають домінувати слов'янські, протоукраїнські племена, у Херсонесі «зустрілися», з одного боку, візантійська культура, що опиралася на античну спадщину, і молода культура слов'янська. Не випадково місто згадують у різноманітних розповідях про хрещення східних слов'ян. Найбільш відома з них «корсунська легенда», у якій мовиться, що саме в Корсуні (Херсонесі) князь Володимир прийняв християнство.

Херсонес фігурує і в розповідях про Константина-Кирила, «апостола слов'ян» та творця слов'янської азбуки. Із житійної літератури відомо, що походив цей діяч із міста Солунь (сучасні Тесалоніки), яке знаходилося на межі між грецьким та слов'янським світами; тут жили слов'яни-македонці й греки. У місті часто траплялися змішані сім'ї. Саме в такій сім'ї народилися брати Костянтин-Кирило та Мефодій, яким судилося стати християнськими просвітителами слов'ян.

У молоді роки Кирило опинився в столиці Візантії, Константинополі, де здобув чудову освіту. У його житті про це розповідають

так: «Коли прийшов до Царгорода, віддали його вчителям, щоби вчився. І за три місяці опанував усю граматику і до інших учень приступив. Навчався ж і Гомера, і геометрії, і у Лева і Фотія діалектики, і всіх філософських вчень, до того ж і риторики, й арифметики, й астрономії, і музики, і всіх інших еллінських вчень. Та так опанував їх усі, що жоден з них так не опанував» [2, с. 59]. Ці слова варто прокоментувати. Ймовірно, Кирило засвоїв «еллінські вчення», тобто надбання культури Античності. Туди входили твори Гомера, які спеціально вивчали в давньогрецьких школах, бо вони служили граматичними взірцями; філософські вчення, математичні дисципліни, зокрема геометрія, діалектика (як мистецтво дискусії) і риторика, а також музика й астрономія, котрі, на думку піфагорійців та платоніків, відображали світову гармонію. Ці дисципліни в період Середньовіччя часто трактувалися як «двері» в царину теології.

Наставниками Кирила були видатні візантійські мислителі Лев Математик та Фотій. Останній згодом обійняв посаду константинопольського патріарха. Щодо Фотія, то це був інтелектуал високого рівня. У його праці «Миріобібліон» («Бібліотека») є посилання на майже 280 античних авторів. Фотію був ближчий раціоналізм Аристотеля, ніж містичний неоплатонізм. Головну увагу він звертав на проблеми мови, на те, як найкраще описувати реальність та виражати стани мислення. Тому його правомірно вважати представником візантійської схоластики. Навчаючись у Лева Математика й Фотія, Костянтин мав змогу ознайомитися з набутками давньогрецької культури, філософською та теологічною думкою Античності й середньовічної Візантії.

Житійна література говорить, що на Костянтина звернув увагу логофет – високопоставлений візантійський чиновник, який відав фінансами, поштою, зовнішньою політикою, контролем над провінціями й був хранителем патріаршої печатки. Цю посаду обіймав Феоктист – тодішній регент при малолітньому імператорові Михайлові III. Феоктист дав Кирилові «владу над домом своїм і дозволив у царські палати без остраху входити» [2, с. 64]. Виконуючи дипломатичні завдання, Кирило побував у Сирії та Хазарії, брав участь у релігійних диспутах, що мали на меті навернення «язичників» у християнство.

Близько 860 р. Кирило відвідав Херсонес [3, с. 109]. Згідно із т. зв. Паннонською легендою, Кирило в Херсонесі «знайшов Євангеліє і Псалтир, руськими письмєнами писане, і чоловіка, що розмовляв тією мовою, і вів розмову з ним...» [4, с. 121].

Це свідчення отримало неоднозначне трактування. Та все ж чимало дослідників схиляються до думки, що згадана книга була написана протокирилицею, яка поступово формувалася у східнослов'янському регіоні під впливом грецької писемності [5, с. 12]. Не виключено, що саме «херсонеський епізод» наштовхнув Кирила на думку про створення унормованої писемності для слов'ян. Тому в житійній літературі спеціально звернено увагу на цей момент.

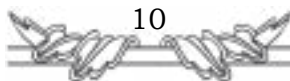
Проте з Херсонесом Кирила пов'язував не лише згаданий епізод. Тут він віднайшов мощі четвертого римського папи, одного із перших християнських мучеників Климента. Частину мощей Кирило пізніше забрав із собою до Моравії, потім переніс до Риму, де їх поклали в церкві св. Климента, у якій також поховали Кирила.

Перебування Кирила в Північному Причорномор'ї, зокрема, у Херсонесі, стало прелюдією його моравської місії. Те, що робив Кирило на українських землях, він продовжив у Моравії. Тому є підстави розглядати його як мислителя, пов'язаного з Україною.

Моравська місія Кирила та Мефодія почалася в 862 р. У той час князь Великоморавської держави Ростислав, бажаючи захистити себе від німецької експансії з Заходу, погодився на союз із Візантією. Попросив візантійського імператора Михайла III і патріарха Фотія відрядити в Моравію християнських місіонерів, які б впровадили тут літургію народною мовою.

Кирило прибув у Моравію зі своїм старшим братом Мефодієм, який деякий час служив воєводою в Македонії, а пізніше став ченцем монастиря Поліхрон на березі Мармурового моря. 863 р. Кирило, за свідченням житійної літератури, уклав для моравів слов'янську абетку. Ймовірно, це була глаголиця, оскільки кириличне письмо сформувалося трохи пізніше в Болгарії.

Після цього Кирило разом із братом Мефодієм переклав Євангеліє з Апостолом (Діяння та Послання апостольські), Псалтир та низку богослужбових книг старослов'янською мовою [6, с. 42; 59], що забезпечувало проведення цією мовою літургії. Також,

завдячуючи цим перекладам, була створена основа для християнського богословствування.

Однак солунські брати перекладали не лише тексти суто богослужбового, а й богословського характеру. Вище йшлося про те, що в житійних розповідях звертали увагу на ознайомленні Кирила з набутками візантійської й античної філософії. Наприклад, мовилося, що логофет запитав його, що таке філософія. А Кирило дав визначення: «Божих і людських речей розуміння, наскільки людина може наблизитись до Бога, який учить створену людину бути образом і подобою того, хто створив її» [7, с. 60]. Варто нагадати, що у візантійській, а пізніше давньоруській культурі не було чіткого розмежування між філософією й теологією.

Наведене вище визначення Кирилом філософії як «божих і людських речей розуміння» пов'язане із ученням Платона та стоїків. Воно поділяється на дві семантичні частини. Перша полягає в констатації, що філософія – розуміння, знання речей божих та людських. Це відповідає стоїчним уявленням про філософію, оскільки стоїки трактували її як знання. Друга частина Кирилового визначення пов'язана з переконанням про можливість наближення людини до Бога. Таке розуміння філософії відповідало погляду Платона, що підставовим сенсом філософської діяльності є турбота про безсмертну душу, оскільки саме це дає можливість наблизитися до божества. Щоправда, стоїчно-платонівське розуміння філософії в Кирила отримувало християнський характер: під знанням божественних речей розумілися християнські теологічні знання, а під Богом – триєдиний Бог християнства.

Кирило також був автором оригінальних трактатів. Йому, зокрема, належить «Писання на оборону правдивої віри», де він, дискутуючи з мусульманами, вдається до раціональних методів аргументації.

Загалом діяльність Кирила й Мефодія мала велике значення для розвитку теології в слов'янських країнах.

По-перше, вони зробили багато для унормування писемної старослов'янської мови. А це була нагальна потреба теологічних студій слов'ян. Сьогодні нам видається само собою зрозумілим, що народ має свою писемність. Але такого розуміння не було ні в IX ст., ні навіть у пізніші часи. У Візантії переважала

думка, що повноцінними мовами, які можна використовувати в сакральних цілях, є єврейська, грецька й латинська. Саме візантійське духовенство було категорично проти створення писемної старослов'янської мови. До речі, у цій ситуації «апостоли слов'ян» змушені були звернутися до римського папи Адріана, котрий дозволив уживати в сакральних цілях слов'янську мову. Цей крок із боку Риму варто осмислювати в контексті боротьби між римськими папами та візантійськими патріархами. Бо надалі, у період Середньовіччя, Рим виступав проти використання етнічних мов у релігійних справах. Сам же Кирило, полемізуючи зі своїми опонентами, намагався теоретично обґрунтувати потрібність широкого використання в культурних та релігійних цілях слов'янської мови.

По-друге, Кирило й Мефодій заклали основи філософської та богословської термінології в старослов'янській мові.

По-третє, солунські брати, маючи високу філософську й богословську освіту, зі самого початку зорієнтували слов'янські народи на позитивне ставлення до філософії, яка допомагає зрозуміти божественну мудрість. Принаймні, у православно-слов'янській культурі ми не знайдемо вираженого протиставлення християнства і «язичницької» філософії. Філософію трактували як одну з найвищих духовних цінностей, пов'язану з християнством, що допомагало богослов'ю пізнати Бога.

Велика Моравія через різні обставини, зокрема тиск німецьких католиків, не змогла стати основним культурним осередком православно-слов'янського світу. Після смерті Кирила й Мефодія їхні учні, зазнавши переслідувань, змушені були 886 р. покинути цей край і переселитися в Болгарію, яка, перейнявши естафету Великої Моравії, стає на певний період центром православних слов'ян. Правда, частина учнів могла опинитися на території західних земель України, зокрема на Волині. Деякі джерела свідчать про існування кирило-мефодіївської традиції в цьому регіоні впродовж X ст.

Хоча загалом солунські брати діяли за межами українських земель, тут згодом утвердилася старослов'янська писемність, з'явилися книги, перекладені старослов'янською мовою. Кирила й Мефодія високо цінували в Київській Русі. Тут склали легенду,

де ототожнено Кирила з образом грека-філософа, який, згідно з «Повістю минулих літ», вплинув на вибір релігії князем Володимиром [8, с. 359–375]. Також у цьому літописному зводі детально описано діяльність солунських братів. При цьому й одного, і другого іменовано філософами, власне богословами. Окрім того, до нас дійшло 50 списків Пространного житія Кирила, який, імовірно, мав давньоруське походження [9, с. 33].

Шанованим у Києві був культ св. Климента, для утвердження якого чимало зробив Кирило. Частину мощів цього святого було перенесено Володимиром із Корсуня до Києва й покладено в Десятинній церкві – першому християнському храмі, побудованому після хрещення Русі. Климентові було присвячене «Слово на поновлення Десятинної церкви». Священнослужителю цього храму належав твір «Чудо св. Климента об отрочаті». Однією з головних ідей указаних пам'яток є утвердження суверенності й величі Русі та її столиці Києва [10, с. 22].

Отже, наведені факти дають підстави вважати Кирила мислителем, від якого веде початок християнська філософія на українських землях.

1.2. Богослів'я в давньоруській культурі

Завдяки Кирилу й Мефодію в Київській Русі сформувалося певне розуміння богослів'я. Самих солунських братів у «Повісті минулих літ» названо філософами: «Бо коли слов'яни [вже] жили охрещеними, то князі їхні – Ростислав, і Святополк, і Коцел – послали [послів] до цесаря Михайла, кажучи: «Земля наша охрещена, а нема в нас учителя, який би учив, і повчав, і витолковував святі книги. Не розуміємо бо ми ні грецької мови, ні латинської. Ті ж нас учать так, а інші інак, тому-то не розуміємо ми написання букв, ані значення їх. Пришліть-но нам учителів, які можуть нам розказати [про] книжні слова і їх суть».

Це почувши, Михайло-цесар скликав філософів усіх і переказав їм усі речі слов'янських князів. І мовили філософи: «Єсть муж у Солуні, на ім'я Лев, і є в нього сини, що розуміють мову слов'янську, – і вчені два сини в нього, і філософи». Це почувши,

цесар послав [посланця] по них у Солунь до Льва, кажучи: «Пошли до нас негайно обох синів своїх, Мефодія і Костянтина».

Це почувши, Лев негайно послав їх. І прийшли вони оба до цесаря, і сказав їм цесар: «Осе прислала до мене Слов'янська земля, просячи учителя собі, який би міг витолкувати їм святі книги. Бо сього вони хочуть». І умовлені вони були цесарем, і послали їх у Слов'янську землю...

Коли ж ці оба прийшли, [то] почали вони створювати письмена азбуковні слов'янські і переклали Апостол і Євангеліє. І раді були слов'яни, що почули [слова] про велич божу своєю мовою. А після цього переклали вони Псалтир, і Октаїх, і інші книги» [11, с. 15].

З цього тесту стає зрозуміло, що філософи – це мудрі, освічені люди, учителі, здатні розтлумачити Слово Боже, тобто богослови. У тексті чітко вказаний зв'язок філософії з комунікативними практиками, адже слов'яни скаржилися, що не розуміють «написання букв, ані значення їх». Кирило й Мефодій «створюють письмена», перекладають біблійні й літургічні тексти. У цьому й полягає їхнє філософствування. Хоча насправді це богословствування.

Розуміння філософії як християнського учительства представлено ще в одному уривку «Повісті минулих літ» – розлогій «Промові філософа». Це характерний для середньовічної учительної літератури твір – діалог між правителем-язичником, що шукає для себе й свого народу «істинну віру», та адептом християнства, котрий доводить правоту своєї релігії. Тут філософом є проповідник (ним ніби був Кирило). Він роз'яснює князю Володимирі основні положення християнства. І вдається не до філософствування (в сучасному розумінні слова), а до переповідання й інтерпретації біблійних текстів [11, с. 52–60]. Тобто маємо типове богословствування.

У такому ж сенсі трактують поняття філософія, філософ у інших місцях «Повісті...». Говорячи про Климента Смолятича, літописець зазначає: «...був він чорноризець, і схимник, і був книжник і філософ такий, якого ж у Руській землі не було» [11, с. 208]. Чорноризець (чернець) – схимник – книжник – філософ становлять один семантичний ряд. Філософ мусить бути книжником, а книжниками переважно є ченці. Тут, власне, маємо ще одне означення для богослова в давньоруській культурі. Це – книжник.

Правда, давньоруське літописання знає й іншу, світську модель філософа. «Галицько-Волинський літопис» називає «книжником великим і філософом» князя Володимира Васильковича, який добре знав Святі книги, «розумів мову навздогад і неясне слово» [11, с. 442]. І в першому, і в другому випадку філософія пов'язується з богословською книжністю. Тобто навіть світський філософ, князь Володимир Василькович, постає як теолог.

Термін «філософія» трапляється і в інших давньоруських пам'ятках. Є в них і негативне трактування цього терміну. Зокрема, філософію розуміють як «зовнішне», породжене античною культурою знання, котре сприймалося як неістинне, навіть вороже християнству. Однак переважало позитивне ставлення.

У Київській Русі дотримувалися думки, що необхідні істини вже віднайдені. Вони містяться у Священному писанні й книгах мудреців давнини. «Умовою оволодіння філософією, – зазначає Вілен Горський, характеризуючи давньоруську філософську культуру, – вважається діяльність по збиранню, подібно бджолі, «меду» книжної премудрості. Такий образ містить, зокрема, перекладена пам'ятка XI ст. «Житіє Теодора Студита». Уподібнення того, хто навчається філософії, до бджоли, що збирає «сладость словесную», містить відоме «Моління Данила Заточника» [10, с. 26].

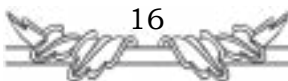
У разі такого розуміння, відкриття нових істин – заняття безперспективне. Воно може стосуватися хіба що обмеженої сфери реальності – природних речей, але не високих божественних істин. Тому основне завдання філософа, власне богослова, – не висувати оригінальні ідеї, а збирати й систематизувати правильні думки. Звідси схоластичність («школярство») середньовічної філософії. Популярними жанрами філософських творів у епоху Середньовіччя стають не діалоги чи трактати, як у часи Античності, а коментарі й збірники, де концентрувалася мудрість попередників.

Дослідники відзначали ще одну особливість, притаманну середньовічній, зокрема давньоруській філософії: «Погляд на пізнання істини як на процес трактування слова, що ховає давно встановлену, але зашифровану в ньому істину, веде на рівні самосвідомості діячів культури тієї пори до стирання граней між письменником і читачем. З одного боку, автор оригінального твору мислив себе лише в образі «прозорливого читача», який зовсім

не претендує на відкриття нового, а лише викладає вже встановлену істину, яку йому вдалося виявити при читанні книг природи чи письмових текстів, авторитет яких засвідчений традицією. З другого боку, читач через ті ж позиції дуже вільно поводить з «авторським правом» творця твору, трансформуючи його відповідно до свого розуміння позачасової істини, до розкриття якої він прагнув. Тому навіть порівняння різних списків одного й того ж перекладеного твору дозволяє виявити значний відбиток творчого начала переписувача, який, по суті, завжди є співавтором тексту, який перекладають чи переписують» [12, с. 10–11]. Тобто для людей Середньовіччя переписування філософських, власне теологічних, текстів (тоді це було складною процедурою), а тим більше їхні переклади розглядалися як різновид богословствування.

Філософом, тобто богословом, у епоху Середньовіччя, зокрема в Київській Русі ставав не оригінальний мислитель, що продукував нові, часом шокуючі ідеї, а статечна людина, яка відзначалася поміркованістю й вченістю, займала відносно високе становище в церковній або суспільній ієрархії. У Візантії й на Заході богословами нерідко ставали єпископи, високопоставлені клірики. Звісно, ці люди переважно відзначалися консервативністю й лояльністю до наявних суспільних відносин.

З точки зору сьогодення, така філософія, чи то теологія, та її представники видаються нецікавими й неоригінальними. Однак у часи Середньовіччя вимоги до філософствування були інші, ніж у Нові часи. Давньоруська філософська, власне теологічна, думка, – писав Станіслав Бондар, – «подібна до хорового співу в унісон, і лише витончений слух здатний тут вловити відмінності між виконавцями. Тут відчутно звучать і середньовічна догматичність, і канонічність, і інтелектуальний ригоризм, тотальна уніфікація менталітету, єдинодумство (єдинобачення, єдиновідчуття, єдинодіяння, єдиновілля), налаштованість на зведення різноманітних суперечностей світу до його несуперечливості й упорядкування. Прикметним є відсутність філософських шкіл та напрямів, а філософська полеміка, як правило, має частковий характер, який не зачіпає основні ідеологічні догмати. Онтологічні, антропологічні, пізнавальні та етичні проблеми вирішуються в руслі християнських установок» [13, с. 117–118].

1.3. Фрагменти уроку із української середньовічної літератури XI – XV ст.

**Розвиток писемності після хрещення Руси-України (988 р.).
Найдавніші рукописні книги Київської Русі
(Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава)**

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Ad fontes! (До джерел!)

І. Франко

Дім, у якому немає книг, нагадує тіло без душі.

Цицерон

Все минає, а любов після всього зостається.

Все минає, а не Бог і не любов

Г. Сковорода

Перебіг уроку

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань. Бесіда за питаннями

- Пригадайте легенду про хрещення Руси-України. Як народ сприймав християнство?
- Чим християнське вірування відрізняється від язичницького?

III. Оголошення теми, мети уроку

Мотивація навчальної діяльності

IV. Сприйняття й засвоєння навчального матеріалу

1. Слово вчителя. Коли ми намагаємося уявити собі початок слов'янської книжності, наша думка обов'язково звертається до письма. Значення письма в історії розвитку цивілізації важко переоцінити. Можливості письма не обмежені ні часом, ні відстанню. Історія слов'янської культури починається із хрещення Русі. Це зовсім не свідчить про те, що начебто не було язичницького минулого. Воно було, і дуже яскраві його сліди зберігаються в пам'яті народу, у побуті, у самому народному складі. Усна тради-

ція була й захистом своєї віри від чужинців, бо її передавали тільки своїм. Коли волхви відчували наступ нової релігії, вони записали тексти на дощечках розміром 38х22 см і нанизали їх на ремінець як книжку чи блокнот. Таких дощечок було 72. На другій дощечці є такі слова: «Я присвячую цю книгу Богу Велесу, вищій силі, яка нас захищає». Бог Велес був заступником українців-господарів. Тому цю пам'ятку називають «Велесова книга».

До нашого часу від доби Київської Русі та Галицько-Волинської держави, як це не прикро усвідомлювати, збереглося дуже мало книг.

Найдавніші з-поміж них такі: Реймське Євангеліє, Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава 1073 р. та Ізборник 1076 р., Мстиславове Євангеліє.

Цей почесний список очолює славнозвісне Реймське Євангеліє, яке у своєму посазі привезла до Франції дочка Ярослава Мудрого Анна. Щоправда, точна дата створення рукопису невідома: вчені датують його 40-ми роками XI ст. Своєю назвою Реймське Євангеліє завдячує м. Реймсу у Франції, де воно зберігається нині, хоча створили його київські книжники – спеціально для княжої родини, адже призначалося воно (на це вказує невеликий розмір) для особистого користування.

Наші уявлення про рівень письменності населення Київської Русі ґрунтуються не стільки на збережених книжкових пам'ятках (адже книги створювалися найосвіченішими людьми), скільки на випадкових написах на побутових речах, зброї, стінах храмів, каменях тощо.

Такі написи називають епіграфічними нам пам'ятками.

Ті ж із-поміж епіграфічних пам'яток, що видряпані на поверхні, – називають графіті.

Надзвичайно цінним історичним джерелом є графіті Софії Київської. Дуже цікавим є напис, що його **вважають найдавнішим датованим руським записом:**

- зроблено його було 3 березня 1052 р. в тому-таки Софійському соборі;
- у ньому повідомляється про грім, очевидно, блискавку, що вдарила в Софійський собор;

- напис на 16 років старший за знаменитий напис на Тмутараканському камені 1068 р., у якому розповідається про те, як тмутараканський князь Гліб міряв узимку море по льоду від Тмутаракані (сучасна Тамань) до Корчева (Керчі).

У Києві виявлено й інші епіграфічні знахідки на ремісничих виробах: пряслицях, ливарних формочках, господарських посудинах – корчагах, давній цеглі тощо. На пряслицях найчастіше писали імена власників: «Княжо есть», «Молодило»; на корчагах писали про вміст посудини або називали ім'я його власника.

2. Евристична бесіда:

- Назвіть рік прийняття християнства в Київській Русі (988 р.).
- Яке відношення до прийняття християнства в Київській Русі мали княгиня Ольга, князь Святослав, князь Володимир? (Ольга – просвітителька християнської віри серед язичництва східних слов'ян. Попросивши грецького царя стати її хрещеним батьком, Ольга не тільки відмовила йому у шлюбі, а й отримала благословення від Патріарха. Святослав – син Ольги та Ігоря. Єднав східнослов'янські племена. Володимир – внук Ольги, син Святослава. Саме княгиня Ольга дала йому перші уроки істинного благочестя. Князь Володимир вирішив прийняти християнство за візантійським обрядом.)

- Назвіть найдавніші книги Київської Русі. (Найдавнішими книгами є Реймське Євангеліє, Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава 1073 р. та Ізборник 1076 р., Мстиславове Євангеліє.)

3. Перегляд відеоматеріалу:

- Перші давньоруські книги, писані від руки на пергаменті (шкіра, оброблена особливим способом) – церковнослужебні: Євангеліє і Псалтир. Найстаріша книга, що дійшла до нас, – Остромирове Євангеліє.

V. Опрацювання навчального матеріалу

1. Робота в малих групах (4–5 учнів). Метод «Ажурна пилка»

Довідка для вчителя. Консультація для учнів.

Такий вид діяльності на уроці дає можливість вам працювати разом, щоб вивчити значну кількість інформації за короткий проміжок часу, а також заохочує вас допомагати один одному навчатися навчаючи.

Під час роботи за допомогою методу «Ажурна пилка» ви повинні бути готовими працювати в різних групах.

- Спочатку ви працюватимете в «домашній» групі.
- Потім в іншій групі ви будете в ролі «експертів» із питання, над яким ви працювали в «домашній» групі, та отримаєте інформацію від представників інших груп.

- В останній частині ви будете в «домашній» групі для того, щоб поділитися тією інформацією, яку вам надали учасники інших груп.

Учитель завчасно готує пакети завдань та ілюстративний матеріал.

Роздає в домашні групи для опрацювання та підготовки (див. додаток 1).

Учитель оцінює роботу учнів у малих групах.

2. Слово вчителя

А. Запишемо основні тези до зошитів за Остромировим Євангелієм.

Найдавнішою датованою книжною пам'яткою Русі є Остромирове Євангеліє.

- Створили цю книгу (власне, переписали) в Києві в 1056–1057 рр.

- Остромирове Євангеліє – пам'ятка виняткової мистецької вартості: її сторінки оздоблені зображеннями євангелістів, кольоровими заставками й кінцівками, великими ініціалами.

- Деякі рядки тексту написані золотом.

- Остромирове Євангеліє призначалося для церковного вжитку, тому має великий формат.

(Учитель оцінює роботу учнів у малих групах).

Б. Запишемо основні тези до зошитів за Ізборником Святослава.

- Ізборник Святослава розкішно орнаментований мініатюрами, заставками, численними ініціалами.

• А от Ізборник 1076 р. оздоблений значно скромніше, хоча не поступається першому ретельністю переписувача.

• Із книжкових пам'яток XII ст. найбільш відоме Мстиславове Євангеліє, переписане близько 1115 р.

• **Книга написана на 213 аркушах:** її тексти прикрашено художніми заставками та ініціалами, розмальованими різними фарбами.

• Початкові слова читань написані розчиненим золотом.

• На окремих аркушах уміщено зображення євангелістів.

• **Із приписки до Євангелія відомо, що його переписав Олекса, а золотом писав майстер Жаден.**

• Мстиславове Євангеліє **написане було в Києві** на замовлення Мстислава Володимировича, сина великого князя київського Володимира Мономаха.

Учитель оцінює роботу учнів у малих групах

VI. Закріплення вивченого матеріалу

«Аукціон аргументів»

(Пропонується певне твердження, яке потребує аргументованого обґрунтування. Кожна група вибирає три аргументи та підкріплює їх відомостями, почутими на уроці)

Остромирове Євангеліє – «мальована» книга, відбиток культури і побуту часів Київської держави.

1. «Мальована» книга, бо в ній пензлем спеціальною фарбою кожну букву малювали від сусідньої.

2. «Мальована» книга, бо в ній початкові букви кожної сторінки вимальовували особливо великими і яскравими.

3. «Мальована» книга, тому що кожну сторінку оздоблювали орнаментованими заставками.

4. Найціннішими прикрасами церковних книг витончені мініатюри, у яких відбивалися культура і побут часів Київської Русі.

5. Ініціали обведені чистим золотом.

6. У кінці рукопису доповідач розповів про обставини виготовлення і про час роботи.

7. Це джерело вивчення старослов'янської і давньоруської мови.

8. Рукопис був прикрашений перетином-окладом із коштовним камінням.

9. На основі його матеріалу були створені сучасні граматики і словники старослов'янської мови.

VII. Підсумок уроку

Виконання клоуз-тестів. Закінчити речення.

• Остромирове Євангеліє містить євангельські читання для... *(неділі і свят)*.

• Переписане зі староболгарського оригіналу в... *(1056–1057 рр.)*.

• Хто названий у написі книги «близьким» (родичем) князя Ізяслава Ярославича ... *(диякон Григорій)*.

• Остромирове Євангеліє є одним із важливих джерел ... *(вивчення старослов'янської і давньоруської мов)*.

• Зберігався рукопис у ... *(Софійському соборі в Новгороді)*.

• Уперше рукопис було виявлено ... *(в 1701 році)*.

• Уперше Остромирове Євангеліє було видано у ... *(1843) році* і ким ... *(А. Х. Востоковим)*.

• Ізборники 1073 та 1076 рр. – це пам'ятки ... *(давньоукраїнського перекладного письменства)*.

• Ці пам'ятки створені для ... *(чернігівського князя Святослава Ярославича)*.

• Відомі вони також як ... *(Ізборники Святослава)*.

• Ізборник 1076 року містить ... *(статті релігійно-морально-го характеру, твори церковно-релігійного характеру, матеріали з граматики, поетики, риторики)*.

• Перший Ізборник 1073 року в назві береже ім'я ... *(київського князя Святослава Ярославича)*.

Примітка. Кожну правильну відповідь оцінюють в 1 бал

Рефлексія

• На уроці я вивчав ...

• Я не знав, а тепер знаю ...

• Я не вмів, а тепер умію ...

• Я зрозумів, що ...

• Найбільші труднощі я відчув ...

- Найцікавішим було те ...
- Мені б хотілося ...

VIII. Оголошення результатів навчальної діяльності школярів

IX. Домашнє завдання за темами на вибір

А. Підготуйте усне висловлювання на тему: «Мої враження від ознайомлення з найдавнішими рукописними книгами Київської Русі» (*найвища оцінка – 12 балів*).

Б. Доберіть відомості про перекладну літературу:

- 1) види та жанри перекладної літератури (*найвища оцінка – 10 балів*);
- 2) місце перекладів в історії давньої літератури (*найвища оцінка – 9 балів*);
- 3) джерела перекладної літератури (*найвища оцінка – 8 балів*).

Додаток 1

I пакет. Остромирове Євангеліє

Остромирове Євангеліє – одна з найвидатніших пам'яток старослов'янського письменства в давньоруській редакції до виявлення у 2000 році Новгородського кодексу вважали найдавнішою книгою, яка була створена на Русі. Остромирове Євангеліє містить євангельські читання для неділі і свят. Переписане 1056–1057 рр. зі староболгарського оригіналу, як вважають, у Києві **дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира**, який у написі книги названий «близьким» (родичем) князя Ізяслава Ярославича (за гіпотезою Анжея Поппе, згадана в написі дружина Остромира Феофана **могла бути донькою Володимира Святославича та Ганни Візантійської**).

Євангеліє написане великим красивим статуттом, причому розмір букв поступово зростає до кінця книги (від 5 мм до 7 мм). **Текст укладений у дві строфи по 18 рядків на площі близько 20х24 см.** Численні багатобарвні ініціали, фігурні заставки, зображення євангелістів (Іоана, Луки і Марка), що виконані з різьбою майстерністю; у тексті вживається **кіновар**. Рукопис склада-

ється з 294 аркушів пергаменту, хорошого, але не вищої якості: є листи із зашитими розрізами і з дірками, які були до написання тексту. **Ініціали**, які яскраво розфарбовані нетускніючими фарбами (зеленою, червоною, блакитною і білою) й обведені чистим (накладним) золотом – **найпомітніша особливість художнього оформлення Остромирового Євангелія**. Кожен із них оригінальний, відрізняється особливим малюнком і комбінацією кольорів. Загадковими для дослідників залишаються східні риси в малюнку заголовних букв, що зображають голови хижих птахів, фантастичних химер – крокодилів та саламандр. **У складний геометричний орнамент ініціалів уміло вписані і людські обличчя (в профіль чи анфас).**

Рукопис особливо цікавий тим, що в його кінці переписувач докладно розповів про обставини виготовлення і про час роботи.

Таким чином, Остромирове Євангеліє – найдавніша точно датована об'ємна рукописна пам'ятка, створена на Русі. У ньому, крім особливостей загальнодавньоруських, відбито й такі мовні особливості, які згодом стали характерними для мови українського народу. **Остромирове Євангеліє є одним із важливих джерел вивчення старослов'янської і давньоруської мов.**

Зберігався рукопис у Софійському соборі в Новгороді. Вважається, що воно вперше було виявлено в **1701** році (зазначено в описі одного з храмів московського Кремля). У 1720 році відіслано, поряд з іншими старими книгами, за наказом Петра I у Санкт-Петербург. Потім сліди його губляться до 1805 року, коли воно було виявлено серед речей у гардеробі покійної Катерини II. Олександр I розпорядився передати книгу в Імператорську публічну бібліотеку (нині Російська національна бібліотека ім. М. Салтикова-Щедрина, Санкт-Петербург), де вона зберігається і донині. Рукопис був прикрашений перетином-окладом із коштовним камінням, через що мало не загинув: у 1932 році його, розбивши вітрину, викрав водопровідник. На щастя, зловмисник, відірвавши палітурку, закинув рукопис у шафу (за іншими даними – на шафу), де його незабаром знайшли. Заново переплітати не стали.

Із початку XIX століття почалося і наукове вивчення рукопису. Вперше Остромирове Євангеліє було видано А. Х. Востоковим у 1843 р. з додатком короткої граматики, словника та грецького підстрочного тексту. Для цього видання (не факсиміального, а набірною) був виготовлений спеціальний слов'янський шрифт, по можливості точно відтворюючи почерк оригіналу. (Існує ре-принт: Wiesbaden, 1964.) Пізніше вийшли й факсимільні видання (чорно-біле 1883 року; кольорове подарункове у форматі оригіналу: Л.: Аврора, 1988). Неодноразово перевидавали текст пам'ятки. Його уривки входили до обов'язкової програми дореволюційних шкіл.

Багато в чому на основі його матеріалу були створені сучасні граматики і словники старослов'янської мови. Пам'ятці та її мові присвячено чимало досліджень, однак мова цього рукопису, особливості його словника, як і раніше, вимагають ґрунтовного вивчення.

II пакет. Ізборник Святослава

З-поміж найдавніших книг, що збереглися донині, є й такі, які призначалися для світського читання. Йдеться про «Ізборники» – збірки різних творів грецьких авторів богословського та повчального змісту, більша частина яких розтлумачує складні місця з Біблії, це, так би мовити, своєрідні енциклопедичні довідники.

• Їх збереглося два – 1073 і 1076 рр. Перший у назві береже ім'я київського князя Святослава Ярославича, хоч, як зазначають дослідники, замовляв цю книгу його брат – князь Ізяслав.

• Та Ізяславові не судилося увічнити своє ім'я в книзі, бо його вигнали з київського столу брати.

• На київському столі утвердився Святослав і поквапився вписати своє ім'я в тільки-но створеному рукописному шедеві: за наказом нового київського володаря було переписано посвяту князеві, внесено ще деякі зміни. Відбувалося те року 1073.

Ізборники 1073 та 1076 рр. – це пам'ятки давньоукраїнського перекладного письменства, створені для чернігівського князя Святослава Ярославича, відомі також як **Ізборники Святослава**. Вважають, що Ізборник 1073 року був переписаний із бол-

гарського оригіналу – збірника царя Симеона. Містять твори релігійного змісту. Ізборник 1076 року містить статті релігійно-морального характеру, твори церковно-релігійного характеру, матеріали з граматики, поетики, риторики; стверджує користь знань і читання книжок.

Незважаючи на те, що Ізборник було переписано з болгарського оригіналу, кількість церковнослов'янizmів у мові документу незначна. Це одна з тих пам'яток, яка демонструє велику кількість типових давньоукраїнських (давньоруських) рис:

- повноголосся;
- закінчення *-ть* у третій особі дієслів;
- часта плутанина звуків «Ѣ» з «и» з одного боку (що свідчить про звучання «Ѣ» як «і»), та «и» з «ы» з другого боку (це свідчить про те, що в епоху написання Ізборника відбувалося (або відбулося) злиття давніх «и» з «ы» в один звук – середній український «и»).

Це Ізборник цінний тим, що доносить до нас уявлення далеких предків про добро і зло, духовність, істину.

1.4. Суть християнства та істина Христова

Говорячи про Христову науку, найважливішим є розглянути питання: «Про що вчив Ісус?». Ісус учив про Божу природу, бо це є найважливіша наша потреба. Потрібно нам знати Того, з Ким маємо діло. Властиво це була також і ціль втілення Божого Сина, щоб об'явити Бога.

Коли б людина хотіла розповісти мурашкам про свою людську природу, то вона мусіла б сама стати мурашкою і їхньою мовою передати все можливе про людину. Так і Син Божий: прибрав людське тіло, Сам став людиною й об'являв простою, але авторитетною мовою про Боже яство. Він говорив зрозуміло. Про Бога Він говорив, як про Батька, а не як про якусь далеку, неосяжну й абстрактну істоту. Щоправда, ізраїльтяни мали поняття про Бога – Отця, але для них Він був тільки як Створитель і Опікун Ізраїля. Ісус же особливу увагу звертав на особисті відносини між Богом й індивідумом.

Ісус бажав, щоб люди пізнавали Бога і шукали Його Царства. Не залишив Він без уваги і саму людину, але пояснив, як ні один філософ, ні один психолог, її натуру і її болючу потребу навернення до Бога [14, с. 127].

У своїй науці Ісус підкреслював, що в людині є зло. Не казав Він, що людина є злою, але що вона є найдорожчою з усього Божого творіння на землі, що її душа дорожча за всю землю і що вона гідна, щоб умерти за неї задля її спасіння.

Цікавим є те, що в тому самому місці, де Христос говорить про зло людини, Він згадує і про добро. Так, у Євангелії від Матвія 7:11 записані такі Христові слова: **«Коли ж ви, будучи злі, вмієте давати добрі дари дітям вашим, то чи не більше дасть добрих дарів Отець ваш Небесний тим, хто буде просити в нього?»**.

Христос учив, що **«зсередини, з серця людського походять злі помисли, перелюб, розпуста, вбивство, крадіж, злоба, лукавство, пожадливість, заздрість, гордість, богозневага, безсоромність, безумство. Все це зло зсередини виходить і оскверняє людину»** (Мк. 7:4-23).

Отже, у людині є і зло, і добро. Ті, що приймають Христове Слово, приймають його добрим серцем. Ісус, оповідаючи притчу про сіяча, казав про зерна, які він сів, порівнюючи ґрунт із людьми: **«Ті, що в добрій землі – це ті, що слухають Слово і зберігають його в чистому й доброму серці, і приносять плід у терпеливості»** (Лк. 8:15).

Через зло, що є в людині, вона потребує спасіння. А добро, що в ній є, уможливорює приймати його через ласку Спасителя. Між добром і злом точиться боротьба. Полем боротьби є людське серце. Тут людина повинна зайняти становище – один бік.

Ісус особливо підкреслював, яке велике значення має наша внутрішня мотивація. Коли ми щось робимо, то чому ми саме так робимо? Ісус дав такий приклад: **«Світлом для тіла є око. Тож, коли око твоє буде чисте, то й все тіло твоє буде світле»**. Від того, якими ми будемо зсередини, залежить і наша зовнішність, наші плоди. Христос казав: **«Не може добре дерево родити злі плоди, або зле дерево родити плоди добрі»** (Мтв. 7:18).

Ісус Христос підкреслював, що є найважливіше, що передусім треба шукати Царства Божого і справедливості Його, а все інше додається. Найважливіше – це суть, зміст, а не форма. Отож, усе, що ми робимо, мусимо робити так, як для Бога, Котрий бачить і знає наші мотиви і бажання. І щоб в усьому був прославлюваний Бог. Наприклад, служачи для ближнього, ми не можемо його робити божеством, але наші відносини з Богом повинні формувати відносини з ближнім. Ми хочемо допомогти ближньому, бо Бог дав нам любов, співчуття, і це добро стає нашою природою і ми прагнемо виконувати Божу волю і прославляти Його Ім'я добрим ділами для інших [14, с. 129–130].

Місія Ісусова була в тому, щоб спасати грішну, немічну і хвору людину. Апостол Павло пише, що Його спасаюча ласка діє постійно, не одноразово. У другому Посланні апостола Павла до Коринтян читаємо: **«Ісус, що від смерті такої нас визволив і визволяє, і на нього вповаємо, що й ще визволить Він»**. А ми, які Його прийняли і ходимо з Ним, маємо запевнення, що Господь буде і далі освячувати, визволяти й очищувати нас – і нарешті приймемо нове тіло, подібне до Його славного тіла. Це остання правда щодо нашого спасіння про яке учить Христос.

Для вас, любі, також є цей дар спасіння, тільки залишилося вам прийняти Його вірою. Нехай вам Господь допоможе в цьому.

1.5. Християнство і перекладна література

У кінці X ст. християнство остаточно утвердилося на Русі, ставши державною релігією. Помітну роль у цьому процесі відіграли вихідці з Болгарії. Наближеною особою до київського князя Володимира, якого традиційно вважають «хрестителем Русі», був болгарський священник Анастас Корсунянин. Він допоміг Володимирові здобути Корсунь (Херсонес). Не виключено, саме там, у Херсонесі, Анастас охрестив Володимира, а потім обійняв високе становище в Руській Церкві, яка сформувалася за часів цього князя. Разом із Анастасієм Корсунянином у Київській Русі опинилося чимало священників із Болгарії, які змушені були покинути свою розорену Батьківщину. Сюди вони привезли різноманітні книги на старослов'янській мові, зокрема й богословського характеру.

Простежити проникнення цієї літератури є справою непростою, оскільки багато джерел, які б допомогли створити цілісну картину, є втраченими. Та немає сумніву, що перша половина XI ст. в Київській Русі була часом культурного підйому, пов'язаного зі становленням тут християнської релігії. Вже за часів князя Володимира в Києві почала функціонувати школа [11, с. 66]. Зрозуміло, що вона була зорієнтована на підготовку кадрів священнослужителів. А для цього потрібна була відповідна література.

На Русі з'являються старослов'янські переклади біблійних книг. Найпоширенішими серед них були Євангелія, Апостоли й Псалтирі. Найдавнішими пам'ятками киево-руської писемності вважають Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Тирський Псалтир 1078–1087 рр., Реймське Євангеліє, Архангельське Євангеліє, Турівське Євангеліє, Чудовський Псалтир, датовані другою половиною XI ст. [6, с. 42; 59]. Щодо старозавітних книг, то, окрім Псалтиря, їх використовували мало. Переклади цих книг не робили. Лише окремі уривки долучали до богослужбових книг, зокрема в Паремійник, який містив вибрані читання зі Старого й частково Нового Завітів.

Основну частину репертуару книжності Київської Русі становили біблійні та богослужбові тексти. Проте поряд із ними з'являються твори отців церкви, життя святих, твори характеру природничого («Шестоднев», «Фізіолог», «Християнська топографія»), історичного (хроніки Іоана Малали, Георгія Амартола та ін.), різноманітна учительна, апокрифічна і навіть світська література. Певне місце в цьому репертуарі займали релігійно-філософські тексти.

Відомий український учений-гуманітарій Сергій Єфремов, характеризуючи цю перекладну літературу, вважав, що «візантійська культура тодішнього часу значно більше могла дати нашим прадідам, ніж вони спромоглися на той час узяти. Брали вони переважно з однієї сфери, релігійної, і це відбулося, певна річ, деякою однобічністю візантійських впливів на нашому ґрунті...» [15, с. 75]. У цих закидах є доля справедливості. Однак переважання релігійної сфери тоді характеризувало не лише давньоруську, а й інші культури Середньовіччя. Справді, Київська Русь отримала з Візантії «літературу не першої свіжості». Але це має пояснення.

Брали переважно те, що вже пройшло випробування часом. Зрештою, інакше і не могло бути у традиційному суспільстві.

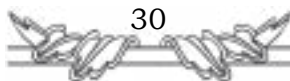
Перекладну літературу Київської Русі, зокрема й богословського характеру, не варто недооцінювати, щодо її адаптації до місцевих умов. Тоді поділ творів на перекладні й оригінальні мав дуже умовний характер. Оригінальна література часто спиралася на перекладну. Водночас перекладну здебільшого переосмислювали й переробляли відповідно до місцевих потреб і уподобань. Тому в давній літературі оригінальні й перекладні твори варто розглядати в тісному взаємозв'язку, не проводячи між ними різкої межі.

Помітну частину богословської лектури, яка побутувала в Київській Русі, становили тексти болгарського походження. Це твори, перекладені з грецької на старослов'янську мову болгарськими книжниками або оригінальні твори, написані ними. До них належить «Збірник царя Симеона», який мав кілька давньоруських редакцій, а також праці Іоанна, екзарха Болгарського – його «Шестоднев» та переклад «Діалектики» Іоанна Дамаскіна під назвою «Небеса».

До нас дійшли (про це вже було згадано) Ізборники Святослава 1073 і 1076 рр., що мали основою «Збірник царя Симеона», який, своєю чергою, мав джерелом візантійську «Книгу віри». Списків побідних збірників зберіглося більше двадцяти.

Основний зміст Ізборника Святослава 1073 р. складають «Питання й відповіді» Анастасія Синаїта й Афанасія Олександрійського. У чомусь вони нагадують катехізиси, які з часом стали поширеними в країнах Західної Європи. Після питання й відповіді на нього, як правило, йшли різні за об'ємом статті, які підкріплювали положення, викладені у відповіді, або ж доповнювали їх новими аргументами й посиланнями на авторитети.

Ізборник 1073 р. можна поділити на дві частини. У першій знаходилися статті, які стосувалися різноманітних догматичних питань, зокрема Трійці та Святого Духа, можливостей спасіння, гріхів, божого промислу, теодицеї. Окрім них, були статті, що з'ясовували ставлення християн до багатства й влади. Була там і критика астрології й різноманітних марновірств.

Друга частина розпочиналася низкою статей, що стосувалися питань душі й природи людини. Далі трапляються тексти, де роз'яснювали різноманітні ситуації із життя біблійних персонажів, трактувалися питання божественного предвизначення, ставлення до жінок, давали символічне тлумачення Євангелій, діянь Ісуса Христа і його висловлювань. За ними йшли філософський та риторичний трактати, статті про літочислення й назви місяців у різних народів, тексти про книги, опис життя пророків і апостолів. Є там також «Похвала» князю Святославу й історичний твір «Короткий літописець».

Отже, Ізборник 1073 р. мав на меті дати знання з важливих богословських питань і також частково питань, що стосувалися світського життя. Можливо, цей твір використовували в давньоруських школах, а його вивчення передбачало вищий ступінь навчання, коли людина оволодівала важливими знаннями як у сфері церковній, так і світській.

Цікавими є погляди етично-богословського характеру, викладені в Ізборнику 1073 р. Добродіянням тут вважають такі якості, як любов до людей і Бога, молитви й страждання. Коли ж говорять про зло, часто трапляється думка, що його посиляє Бог для виправлення людей. У такому сенсі зло трактують як необхідну умову спасіння. Всі біди, з якими зустрічалася людина у своєму житті (війни, хвороби, стихійні лиха і т. д.), вона повинна стоїчно переносити й дякувати Богу, що з їхньою допомогою Він наставляє її на путь істинний.

У Ізборнику 1073 р. знаходимо думку, ніби зло породжене відступом людини від божих заповідей, гріхом. Схильність же до порушення божої волі людині навіює диявол.

Ізборник 1076 р. більш оригінальний. Лише половина його тексту має грецькі відповідники, а друга створена на слов'янському (болгарському чи давньоруському) ґрунті. Всього збірник містить 48 статей і 32 питання і відповіді на них.

Починається Ізборник статтею «Слово якогось калугера про читання книг», яку можна вважати програмовою. У ній звернуто увагу на користь читання книжок. «Добром є, браття, – говорить в цій статті, – пошана книжок, тим більше кожному християнину: блаженні ж, сказано, ті, хто пізнає знання його, всім сер-

цем відчують його. Що ж бо означає: ті, хто пізнає знання його? Коли читаєш книги, не намагайся швидко перейти до іншої глави. Сказано ж бо: у серці моєму заховав слова твої, щоб не згрішили тобі. Не сказано: лиш устами вимовив, та й у серці затаїв, щоб не згрішити тобі. А хто зрозумів істину писання, ним керований. Кажу ж бо: узда коневі є поводити і стримування; праведнику ж – книги. Не будується ж корабель без цвяхів, а праведником не стаєш без пошанування книг... Красота воїна – зброя, а корабля – вітрила, так і праведника – шанування книг...». Калугер ставить за приклад Василя Великого, Іоанна Златоуста, Кирила-філософа, які змолоду читали святі книги. «Дивись, – ідеться далі в «Слові...», – що початком добрих справ є повчання Святих книг, щоб ними, браття, ми й самі надихнулись на шлях життя і на справи їх, і щоб ми завжди вчилися книжних слів, сповнюючи волю їх, як велять, то і будемо гідні вічного життя...» [7, с. 25–26].

На думку дослідників, «Слово якогось кулагера...» є оригінальним твором, який відображав намагання давньоруських інтелектуалів піднести на високий рівень статус книжності, утвердити думку, що читання книжок – один із найважливіших чинників праведності.

В Ізборнику 1076 р. велику увагу приділено етичним і соціальним питанням, які розглядають у богословському контексті. Одним із важливих серед них було питання милостині. Йому присвячено близько 10% тексту пам'ятника. Милостиню розглядають як універсальний засіб гармонізації міжлюдських стосунків.

Так, в одній із статей Ізборника під назвою «Повчання для багатих» наведено думку, що людина, яка отримала багатство від Бога, зобов'язана ділитися ним із бідними. Їй також треба прощати чужі борги, здійснювати благодійницьку діяльність, прагнути до справедливості. У іншій статті «Про призначення сильних» говориться, що багатство не є злом, але заздрість, обман, жадібність ведуть до зла. Потреба ж ділитися своїм багатством шляхом роздачі милостині – одна з головних вимог Бога. Відповідно до цього милостиню трактують як важливу вимогу спасіння: «Милостинею купується царство Боже. Милостиня у великих та багатьох дінях лежить. Має вона даватися по силі і всім серцем».

В Ізборнику 1076 р. неодноразово йдеться про убогих, про те, що багаті повинні пам'ятати про них і ділитися з ними своїм багатством. Цим питанням присвячена остання стаття Ізборника «Про благочестивого Созомена і про те, як він, даючи убогому, отримав сторицею». Це, власне, притча, де розповідається, що Созомен зустрів убогого й голого чоловіка і, знявши з себе одяг, віддав йому. Ввечері, заснувши, Созомен побачив сон, що попав у «палати предивні», де було «безмірно чисте світло», багато квітів, плодів на деревах, співаючі пташки та дерева. До нього підійшли прекрасні ангели та прекрасний вельможа, який, відкривши скриню, подарував Созомену багато гарного й пишного одягу. Після цього вельможа сказав, що людина, котра дала милостиню, отримає сторицею і «життя вічне наслідуює». З того часу Созомен «був дуже милостивим до убогих» і слава про нього рознеслася у всі кінці землі. Завершується притча словами, що душу можна спасти милостиною.

Численні редакції Ізборників 1073 і 1076 рр., згадки про їхнє переписування в літописних джерелах свідчать, що твори були популярною лектурою давньоруських книжників-богословів [13, с. 94].

Орієнтовно вкінці XII чи в XIII ст. був перекладений і набув популярності збірник «Пчола» – книга, у якій цитувалися біблійні тексти, отці церкви, філософи, державні діячі тощо. Переклад цієї книги Дмитро Чижевський оцінив надзвичайно високо. Вважав, що його слов'янська мова є взірцева, «помилка небагато, перекладено тексти не невільницьки-літерально, а з узагальненням деталей змісту, дотепів, іноді навіть ритмічної будови» [16, с. 44]. Це свідчило, що давньоруські книжники могли працювати зі складною грекомовною лектурою філософського характеру.

Подібні збірники виникли у Візантії й були пристосовані до потреб шкільної науки. Роботу укладача книги образно порівнювали з роботою бджоли, яка збирає мед із квіток – укладач теж, мовляв, віднаходить у авторитетних джерелах найцінніші думки. При цьому таке збирання трактували як філософствування чи навчання філософії (звісно, в ключі богословського): «Отак як бджолу бачимо, що по всіх садах і квітах літає, та від кожного користь приймає, так і юнаки, навчаючись філософії і на вишину мудрісну воліючи підвестись, звідусіль найцінніше збирають».

«Пчоли» давалися поради щодо різних сфер життєдіяльності людини. Ось її слова-статті – «Про життєву доброчесність і злобу», «Про чистоту і цнотливість», «Про мужність і міць», «Про правду», «Про братолюбність і дружбу», «Про владу і княжіння», «Про неправду і обмову», «Про помірність», «Про молитву», «Про навчання і бесіду», «Про істину і брехню», «Про похвалу», «Про красу» тощо. Загалом у збірнику було понад 70 таких статей і близько 2,5 тисяч висловів.

Є у «Пчолі» спеціальне слово «Про філософію і навчання дітей». Тут філософію трактують як мудрість, необхідну кожному, хто хоче провадити розумне й праведне життя: «Хлібороб землю м'якшить, а філософ душу». Правда, сила філософських догматів може бути не лише зброєю для благодіянь (зокрема, у сфері релігійній), а й «жалом до злоби». У цьому та інших розділах багато говориться про мудрість. Наприклад, красу визначають як «благий розум», справжнє князівське правління, вважають укладачі збірника, має бути розумним. Окреме слово присвячене мудрості. У деяких випадках звернено увагу на те, що мудрість повинна мати прикладний характер, будуватися на досвіді.

Життєва філософія «Пчоли» в багатьох моментах співпадала з тим, що пропонували Ізборники, інші відомі пам'ятки давньоруської писемності. Зрештою, інакше й не могло бути. Ці твори мали однакові чи схожі джерела, виникали й функціонували в одному соціокультурному контексті. Людина, що дотримувалася цієї релігійної філософії, була зорієнтована на розумність у поведінці, стриманість, поміркованість, щедрість, доброзичливе ставлення до ближніх [17, с. 59–79].

Богослови-книжники Київської Русі мали можливість знайомитися не лише з теологічними поглядами отців церкви, представниками християнізованого неоплатонізму, й творами візантійських авторів схоластичного спрямування. Можна погодитися із Василем Щуратом, який писав: «Іоанн Златоуст, Василь Великий, Григорій Нисський і Григорій Назіанзин – найвизначніші репрезентанти новоплатонізму в IV ст. – належать від найдавніших часів до найпопулярніших письменників на Україні. З їхніх творів учиться Україна мислити по-філософськи. Ознайомлюється з наукою Платона – із викладу Плотіна і Прокла – так само, як

із писань Максима Ісповідника, містика VII ст., пізнає опосередковано новоплатонівську філософію знаменитого [Псевдо-] Діонісія Ареопігита, а з книг Іоанна Дамаскіна, характерного схоластика VIII ст., – філософію Аристотеля, його онтологію і логіку» [18, с. 130].

Проте аристотелівська, схоластична лінія в богословській думці Київської Русі ніколи не була найпоширенішою, на відміну від Західної Європи. Українській ментальності більше відповідав не раціоналізований аристотелізм, а схильний до містицизму, інтуїтивізму християнський неоплатонізм.

У період розквіту давньоруської культури, який тривав із XI до XIII ст., в Україні з'явилися переклади щодо складних богословських текстів. У XIII ст. переклали «Толкову палею». Жанр «Палеї» набув поширення у Візантії в X ст., хоча виник десь у VII–VIII ст. Її зміст становить виклад старозавітної історії від створення світу до царя Соломона. Завершувалася «Палея» пророцтвами про пришествя Ісуса Христа. У пізніших списках розповідь уже доведена до Ісусових часів.

Структура твору є складною. Він доповнений різноманітними текстами богословського характеру (коментарями, уривками із «Шестодневів», творів отців церкви, навіть уривками апокрифів). У «Палеї» символічно трактують події старозавітної історії як знаки майбутнього приходу месії – Ісуса Христа. При цьому ведеться полеміка з прихильниками іудаїзму та мусульманства.

Окрім полемічних моментів, «Толкова палея» містила відомості про створення світу, про тварин, уявлення про душу. Людину в цьому творі розглядають як поєднання душі й тіла, що трактується як незалежні субстанції – одна духовна, друга матеріальна. Ці субстанції поєднані лише завдяки Богові, який сотворив душу і поєднав її з тілом. Душа є незалежною, однак на неї впливає тіло. Цей вплив здійснюється через почуття. Джерелом почуттів є серце, а осідком душі – голова [19, с. 31–32]. Вплив же емоцій на душу здійснюється завдяки зв'язку серця та мозку через кровеносні судини. У цьому випадку простежується цікава паралель із «філософією серця» Памфіла Юркевича.

Загалом репертуар перекладної літератури був достатньо широким. Окрім згаданої літератури богословського характеру,

значний масив текстів складали тексти біблійні, агіографічна і по-
вчальна література, різноманітні апокрифи і навіть світські твори.

1.5. Фрагменти уроку із перекладної літератури

Біблія (фрагменти). Легенди: про Вавилонську вежу, про Мойсея. Притча про блудного сина. Біблія як Святе Письмо й художній текст. Українські переклади Біблії (П. Куліш, І. Пулюй, І. Нечуй-Левицький, І. Огієнко, І. Хоменко). ТЛ: притча.

Тип уроку: урок засвоєння знань, навичок й умінь.

Перебіг уроку

Вступне слово вчителя. Слово «Біблія» грецького походження, що українською означає «книга», а також – «збірка книг». Слово «Біблія» вперше почав уживати Іван Золотоустий у V столітті на означення Старого і Нового Заповітів.

Однак треба пам'ятати, що Біблія за своєю сутністю одна книга, яка є підвалиною віри кожного християнина. Вона – наріжний камінь пізнання Бога, самого себе і світу.

Біблію ще називають «Писання» від грецького слова «графе». Її також називають Святим Письмом, тому що всі 66 книг, із яких складається Біблія, написані за натхненням Святого Духа.

Сам Святий Бог є Автором цієї книги. Тому Біблія не має помилок. Вона походить від самого Бога, всі її книги розповідають про Бога і кличуть усе людство до Бога. Отже, походження, зміст і ціль Біблії святі, тому-то ми й називаємо Біблію Святим Письмом.

Сценка

Автор. Одного разу зірвалася на морі жаклива буря. Морські хвилі піднімалися високо вгору і кидали кораблем. Усі люди на кораблі дуже злякалися, зчинився крик, зойк, дехто плакав, дехто молився і готувався до смерті. Чотирнадцятилітній хлопчина спокійно сидів і приглядався до морських хвиль.

(Із різних боків класної кімнати виходять хлопчик і чоловік в одязі матроса. Між ними – діалог).

Чоловік. Ти не боїшся бурі? Чи ти не бачиш, що нам загрожує смерть, бо корабель може потонути в морській глибині?

Хлопець. Пане, я нічого не боюся, бо мій батько є капітаном цього корабля, і я впевнений, що він щасливо запровадить корабель до пристані.

(Герої сідають на свої місця)

Учитель. Про який прояв любові йдеться у сценці?

Вислуховують відповіді учнів.

Учитель. Ви правильно визначили безмежне довір'я сина до рідного, люблячого батька. Подібне довір'я ми повинні мати до нашого Небесного Отця, бо Він нас любить безмежною любов'ю. Небесний Отець радить і керує цілим світом. Він є «капітаном» нашого життя, тож маймо довір'я до Нього.

I. Оголошення теми і мети уроку

Мотивація навчання

1. Слово вчителя. Сьогодні ми будемо подорожувати сторінками Біблії, знайомлячись із її легендами. Кожна з них містить ґрунт для засвоєння моральних повчань, духовних цінностей, є справжньою скарбницею.

Минуло більше двох тисячоліть із часу написання перших рядків Книги Книг. Але нічого нового немає під Сонцем. Від гріхопадіння Адама і Єви вся історія зводиться до протиборства Добра і Зла. Проте цей шлях позначений складними і болючими процесами самопізнання і морального вдосконалення людства. Біблія не лише відтворює, а й намагається спрямувати цей шлях.

Слово надамо дітям, які попередньо до уроку готували повідомлення про перекладну літературу Київської Русі, виразне читання легенд та їх історію про Вавилонську вежу, про Мойсея, притчу про блудного сина. Слухаючи їх, зробіть тезисні записи повідомлень.

II. Основний зміст уроку

(Надаємо слово учням)

1. Повідомлення учня про перекладну літературу

Із прийняттям християнства в Київській Русі виникає перекладне письменство візантійського та південнослов'янського, або бол-

гарського походження. Язичницька Русь, як і інші країни, що долучилися до християнства, повинна була насамперед скористатися давно виробленими видами церковно-християнської літератури, без якої неможлива була пропаганда нового віровчення і нового світогляду. Такими були біблійні книги «Ветхого» (Старого) і «Нового Завіту» та долучені до них апокрифічні сказання, твори житійної, або агіографічної літератури, релігійно забарвлені історичні хроніки, що викладали факти у світлі церковно-християнської ідеології; твори з питань утворення світу і будови Всесвіту, що трактувалися з позицій того самого світогляду; твори «отців церкви», присвячені питанням християнської догматики і моралі тощо.

Давньоруська література не могла не скористатися досвідом старшої за віком християнської літератури, і сама собою здібність новонаверненої Русі до широкого і дуже швидкого засвоєння візантійської книжності, а також живе зацікавлення нею – беззаперечне свідoctво висоти культурного рівня Давньої Русі.

Давнім посередником під час переходу до нас візантійської літератури була Болгарія, що в X ст. за часів царя Симеона переживала «золотий вік» своєї писемності. Деякі твори візантійської літератури перекладалися в Київській Русі безпосередньо з грецької мови під час поживавлення в нас перекладної діяльності за Ярослава Мудрого.

Склад перекладного візантійського матеріалу, засвоєного Давньою Руссю, визначався, з одного боку, тим, що саме Візантія через свою церковну агентуру поставляла на Русь, з другого – приналежністю давньоруських літературних діячів здебільшого до церковного кола: специфічно світська література з романтичними сюжетами, вільна від морально-релігійного забарвлення, яка побутувала у Візантії, зовсім була невідома на Русі. Слід підкреслити при цьому, що проникнення на Давню Русь пам'яток візантійської літератури в самій суті не заважало самостійному розвитку давньоруської літератури. Це пов'язано насамперед із вимогами реальної історичної дійсності. Навіть у тих випадках, коли оригінальна література щось переймала в перекладній, вона при цьому не втрачала ознак самобутності.

Як і оригінальна, перекладна література на давньоруському ґрунті протягом свого побутування піддавалася найчастіше про-

цесові редакційних переробок і водночас органічно долучалася до загального літературного потоку, що стирав грані між чужим і своїм. Між іншим, деякі літературознавці перебільшували значення перекладної літератури, чим знецінювали оригінальну літературу Київської Русі. *Основою, на якій виникла і розвивалася оригінальна література східних слов'ян часів Київської Русі, була не перекладна література, а тогочасне реальне життя, високий рівень матеріальної і духовної культури, народна поетична творчість та народна мова наших предків.*

Із прийняттям християнства Київська Русь отримала здебільшого у староболгарських перекладах із грецької біблійні книги – Старозавітні, які розповідають про долю давньоіудейського народу, й Новозавітні, пов'язані з початковим періодом християнства. І ті, й ті мали в собі різноманітний матеріал легендарних і міфологічних переказів, народних повір'їв, юридичних порад, релігійної публіцистики, епічних та ліричних творів релігійного і світського характеру, історичних творів, написаних тільки на переказах.

(1. Оцінювання повідомлення учня.

2. Прохання зачитати записані тези повідомлення (декількох учнів, виставлення їм оцінок).

2. «Про Вавилонську вежу» (перша група учнів-істориків, акторів та літературознавців)

А. Переказ твору із зачитанням окремих уривків.

Б. Історична основа легенди.

Події, які змальовано в легенді про зведення Вавилонської вежі, відбуваються «після потопу» й належать до «початку людської історії». У межах однієї біблійної оповіді органічно об'єдналися два мотиви:

1) побудова міста Вавилону і змішання мов;

2) зведення вежі й розпорошення людей. Археологічні розкопки підтверджують, що в цій оповіді відбилось будівництво у Вавилоні зіккуратів – величезних будівель ритуально-храмового призначення.

Легенда могла виникнути не пізніше II тис. до н. е., причому не в осілого, а в кочового народу, суспільна свідомість якого осілий спосіб життя сприймала як певне відхилення від норми, а у фак-

тах зведення величезних ритуальних споруд вбачала вияви «гордині» та «зухвальства», гідні страшної Божої кари.

Місто Вавилон знаходилося у північній частині Двोरіччя (Месопатамії) на березі ріки Євфрат. Вавилонські руїни можна побачити недалеко від сучасного міста Вілли (Ірак). Перші згадки про Вавилон датуються III тис. до н. е. На початку II ст. до н. е. місто остаточно зійшло з історичної арени.

Тема: розповідь про спорудження людьми Вавилонської вежі та перешкоду, яку вчинив Ягве щодо будівництва.

Ідея: уславлення миру, праці, взаєморозуміння між людьми на землі; засудження заздрості (Ягве).

Основна думка: спільна мова серед людей сприяє їх дружбі, злагодженій праці.

Композиція.

Експозиція: рішення людей збудувати вежу.

Зав'язка: заздрість Ягве, викликана спільною, злагодженою працею людей.

Кульмінація: буря, яку послав Бог на землю, сприяла тому, що розлетілися людські слова, через це народ був позбавлений можливості спілкування між собою.

Розв'язка: припинення будівництва вежі, поява різних народностей на землі.

Проблематика:

- взаєморозуміння і заздрість;
- стимул для плідної праці;
- спільна мова – запорука миру на землі між людьми.

В. Бесіда за питаннями:

• Які часи відтворено в легенді? («...В ті часи всі люди говорили однією мовою й усі розуміли один одного»)

• Для чого люди вирішили збудувати вежу? («...Залишити пам'ять по собі на віки віків»)

• Як була організована робота щодо будівництва? («...Й закипіла робота! Одні місять глину, інші ліплять з неї цеглу, треті цю цеглу в печах обпалюють, четверті возять її на гору. А на горі вже люди стоять, приймають цеглу – складають з неї вежу»)

- Про що свідчить виконання пісень під час роботи людей?
- У зв'язку з чим навколо вежі виникло місто із деревами? (*«Та й для себе довелося хати звести, аби було де перепочити після роботи, а коло хат насадити кущів і дерев, щоб було птахам де співати»*)

• Застосовуючи текст твору, опишіть красуню-вежу, зробіть уявний словесний її малюнок. (*«А на горі з кожним днем, усе вище й вище, здіймалася виступами красуня-вежа: знизу широка, вгору все вузчча й вузчча. І кожен виступ цієї вежі фарбували в інший колір: чорний, жовтий, червоний, зелений, білий, жовтогарячий. Верх задумали зробити синім – хай буде, як небо, а покрівлю – золоту: хай сяє, мов сонце!»*)

• Чим будівництво вежі не сподобалося Ягве? Чи, може, це небажання Бога порівнятися з людьми? Відповідь вмотивуйте. (*«Не хотів він, щоб дісталися люди до неба»*)

• Що сприяло швидкій відбудові вежі? (*«Це тому їм вдалося свою вежу звести... що в них спільна мова, й усяка людина розуміє іншу. Ось вони й домовились!»*)

• Як Ягве призупинив будівництво красуні Вавилону? (*«І наслав Ягве на землю велику бурю. Доки буря лютувала, вітер розносив усі слова, що їх люди звикли говорити одне одному»*).

• Для чого в легенді використаний фразеологізм «мов у воду опущені»? Кого він стосується?

• Що сприяло виникненню різних народностей? (*«І почали люди збиратися купками: хто з ким говорить однаково, той з тим і намагається триматися. Так замість одного народу стало багато різних народів»*).

• Чому вежа почала поступово руйнуватися? (*«І розійшлися люди по різних кінцях землі, кожен у свій бік – будувати свої міста. А вежа почала мало-помалу розвалюватися»*).

• Яке значення мала вежа для різних народів? («Втім, говорять, що й досі в кожному місті можна знайти уламки цеглин від Вавилонської вежі. Тому що багато хто брав їх із собою на згадку про ті часи, коли на землі був мир, і люди розуміли одне одного»).

(Оцінювання відповідей групи істориків та акторів, а також найактивніших учнів за правильні відповіді під час бесіди за легендою).

3. «Про Мойсея» (друга група учнів-істориків, акторів та літературознавців).

А. Переказ легенди з відповідним коментарем.

Б. Тема: розповідь про народження, виховання і змушнення Мойсея, який прагнув захистити свій народ від приниження і рабства, відродити його культуру і релігію.

Ідея: возвеличення вільного і щасливого життя, яке необхідно здобути шляхом боротьби з гнобителями.

Основна думка: честь, справедливість, відсутність приниження однієї нації іншою, повага, щирість, доброта – ось основні заповіді Бога.

Проблематика:

- воля і рабство;
- цар і раб;
- соціальна несправедливість і борці проти неї;
- добро і зло.

В. Історія та ідейний зміст легенди.

Мойсей – великий визволитель і законодавець єврейського народу, що жив у XIII – XII ст. до н. е. за часів царювання Рамзеса II. Своє ім'я (єврейською – Моше) він одержав від єгипетської принцеси, що врятувала його, воно означає «врятований із води». Це ім'я відповідає біблійному оповіданню, у якому говориться про те, що дитина, яка народилася в Авраама Йохаведи, була захищена матір'ю (за наказом фараона всі єврейські діти чоловічої статі топилися в Нілу) і покладена в смолений кошик, а той – опущений в очерети річки. Тут його знайшла дочка фараона, що прийшла купатися. Вона взяла дитину до себе і виховала її, як свою власну.

Мойсей одержав блискуче виховання, він був посвячений «у всю мудрість єгипетську», тобто в усі таїнства релігійного і політичного світогляду Єгипту. Будучи жерцем Озириса і займаючи посаду священного переписувача, Мойсей був посланий фараоном у долину Гесем для перевірки робіт, що там велися, з будівництва фортець. Єврейський народ, що жив у ті часи в долині

Гесем, був данником Єгипту і піддавався рабському приниженню на важких роботах.

Ненавість єгиптян до євреїв збільшувалася непокірливою вдачею цього кочового народу, запереченням єгипетських богів і поклонінням своєму єдиному богові. Одного разу він побачив, як єгипетський воїн б'є мирного єврея. Обурення Мойсея було настільки велике, що, захищаючи одноплемінника, він убив ворога. Після цієї події йому довелося бігти за межі царства фараона. Єдиним місцем, придатним для укриття, була Синайська пустеля. Там Мойсей міг зустріти лише голі камені і рідких кочівників-бедуїнів. Мандруючи Синайською пустелею, Мойсей забрів далеко в гори й опинився в невідомому древньому святилищі. Тут із ним і відбулося те перетворення, що вплинуло на весь хід історії єврейського народу. Мойсей побачив кущ терника, що горів, але не згорав, а з надр куща йому був голос Господа Бога.

І сказав Яхве Мойсееві, що він повинен вивести євреїв із рабства єгипетського і привести сюди, до святої гори на Синай. І обіцяв Яхве дати синам Ізраїлевим, які шанують Бога, своїх батьків, багату землю. Мойсей, пройнявшись одкровенням, яке він одержав близько 1230 р. до н. е., з'явився серед ізраїльських рабів у Єгипті. Він відчув на собі печатку Божого пророка й обов'язок урятувати свій народ. Великою була праця Мойсея, оскільки зустрівся він зі страхом і тупістю, лінню і відсталістю. Необхідно було відродити у своїх одноплемінниках колишню релігійність.

Мойсей прийшов зі звісткою, що Бог Авраама, Ісаака й Іакова знову призиває свій народ і обіцяє дати йому у володіння родючі землі Ханаану. Психологія людини улаштована так, що навіть найважче, нестерпне, але передбачуване сьогодення сприймається краще, ніж благополучне, але невідоме майбутнє. Мойсееві необхідно було зрушити з насидженого місця цілий народ, розбудити в ньому гордість і енергію, згуртувати його під єдиною вірою. Обстановка в самому Єгипті сприяла виконанню задуманого. У ті роки Єгипет відновлював колишню могутність. Армія фараона знову завойовувала чужі землі, а в долині Нілу вибухнула епідемія.

Вихід з-під ярма рабства було зроблено в день весняного свята. Наспів, виконавши необхідний обряд, єврейський народ ви-

рушив на схід. Як говориться у Біблії, їх було всього 70 чоловік, але імовіріше – 70 родин, тобто більше тисячі чоловік, оскільки кожна родина могла нараховувати до тридцяти чоловік.

Г. Композиція.

Експозиція: переховування жінкою народженого єврейського немовляти в кошику біля річки.

Зав'язка: перебування Мойсея при царському дворі, де він був свідком приниження євреїв єгиптянами.

Кульмінація: наказ Бога Мойсею: *«Виведи євреїв із Єгипту, захистити їх тим самим від приниження і рабства».*

Розв'язка: цар погодився відпустити євреїв після того, коли Янгол наслав смерть на всіх дорослих дітей єгиптян.

(Оцінювання виступу групи учнів)

Д. «Круглий стіл». *Обговорення ідейного змісту легенди за питаннями.*

- Кого і за яких обставин було знайдено на узбережжі річки?
 - Що відомо про поселення Йосифа в Єгипті? Як до нього ставився народ?
 - Як єгипетський цар переслідував євреїв?
 - Із приводу чого мати вимушена була приховувати сина, коли дитина трохи підросла? Що вона для цього вирішила?
 - За яких обставин царівна побачила немовля біля річки? Як вона зреагувала на знахідку?
 - Що наказала господиня зробити жінці, коли її дитя підросте?
- У зв'язку з чим жінка виявила свою вдячність Богу?
- Як виховували і навчали Мойсея в царя?
 - Із чим не міг примиритися юнак?
 - Що спонукало Мойсея залишити царській двір? Де він знайшов притулок?
 - Яка подія здивувала хлопця, коли він випасав худобу?
 - Із якою промовою звернувся Бог до Мойсея? Чому завдання, надане Богом, виявилось непосильним для юнака?
 - Через що цар вимушений був погодитися відпустити євреїв із країни?

- Сτισло опишіть, яким ви уявляєте Єгипет як державу.
- Згадайте легенду «Неопалима купина». Для чого у творі використано незвичайне явище: кущ палає вогнем і не згорає? Чи є це символічною ознакою?

Е. «Вільний мікрофон»: *яким було подальше життя єврейського народу після того, як він залишив Єгипет?*

4. Притча про блудного сина (третя група учнів-істориків, акторів та літературознавців).

В одного чоловіка було два сини. Якось молодший із них сказав батькові: «Дай мені, отче, належну частину маєтку!». Поділив батько маєток між синами. А через кілька днів зібрав молодший надбані пожитки та й подався до далекого краю.

Незадовго розтратив усе, що мав, живучи задля власного задоволення. Коли ж розтратив усе, у тім краї настав великий голод. Почав молодший син гірко бідувати. Нічого не залишилося йому, як попроситися до одного з місцевих господарів пасти свиней. Такий голод мучив бідолаху, що готовий він був наповнити свій шлунок хоч стручками, якими годували свиней, та ніхто і цього не давав йому. Тоді молодший син подумав: «Скільки наймитів у мого батька мають хліба аж надміру, а я отут із голоду гину! Піду я до батька і покаюся».

Так і зробив, упавши до ніг батькові: «Згрішив я, отче, перед Богом і перед тобою, тому негідний уже зватися сином твоїм». А батько натомість сказав своїм слугам: «Негайно принесіть найкращий одяг моєму синові. Дайте персня на його руку, а сандалі на ноги. Приведіть невідгодоване теля та заколіть. Будемо їсти й радіти, бо цей мій син був мертвий, але ожив, пропав, але знайшовся!». І почали всі веселитися.

Тим часом старший син працював на полі. І коли після роботи наближався до батьківського дому, то почув музики і танці. «Що це таке?» – спитав одного зі слуг, на що почув відповідь: «То повернувся твій брат, і батько звелів заколоти відгодоване теля, бо ж брат здоровим повернувся». Не на жарт розгнівався старший син, навіть заходити на гостину не захотів. Тоді вийшов батько і почав просити його.

Поскаржився старший син: «Стільки років я служу тобі, ніколи твого наказу не порушив, а ти ніколи мені й козеняти не дав, щоб із приятелями своїми я потішився. Коли ж молодший повернувся, що розтратив твій маєток із блудницями, ти для нього звелів заколоти відгодоване теля!».

Старший брат є прихованим грішником, тому що вважає себе кращим за іншого, любить себе більше за ближнього. Він не вміє і не хоче прощати, не сповнений любові. Мабуть, він не такий, тому що не зазнав смаку справжніх страждань і принижень, які пережив його молодший брат і завдяки яким той здатний упокоритися перед батьком, бути його слугою. «Піду я до батька і покаюся», – каже він, тобто відрікається від злого, і це є перший крок до визнання власної провини.

Наш найближчий друг, який перед тим обманув, обговорив перед іншими, мучиться від почуття сорому і готовий прийняти наше прощення. У нас є два шляхи: не зауважити цього бажання, залишитися холодним до внутрішніх страждань товариша або зробити йому крок назустріч.

Батько, в образі якого Христос показує нам Самого Господа, не чекає, коли його молодший син переступить поріг його дому, а сам біжить йому назустріч, тобто допомагає усвідомити свій гріх і знайти в собі силу та відвагу покаятися. У серці батька немає осуду. Він навіть не слухає сповіді та жалю сина.

Отже, притчею про блудного сина Христос заперечує тодішні традиції єврейського народу, згідно з якими батько, глава родини, не вставав із крісла і не починав розмову, адже спочатку діти мали вклонитися йому і поцілувати руку.

Батько показує своє прощення поцілунком, дарує молодшому сину новий одяг – символ нового життя в Небесному Царстві. Наш Милосердний Отець щоденно виходить на дорогу і довгодовго виглядає, чи часом, бува, не повертається блудний син.

Господь дає право людині відійти від Бога, бо інакше вона перетвориться на бездумного раба, яким на певний час, мабуть, став старший син. Усевишній дає можливість випробувати себе в муках і стражданнях. Але невіруюча людина не здатна любити і прощати, – це нещасний безбатченко, хоч дуже часто така людина може й не усвідомлювати цього.

Коли Бог прощає, Він ніколи потім не згадує. Покайся перед Ним у своїх гріхах і відчуй радість прощення. Пам'ятай, що прощені самі прощають інших.

5. Робота в групах (5–7 хв. за підручником).

Клас ділять на чотири групи, у кожній із яких 6–7 учнів. Старших груп визначає учитель і дає завдання на картках кожній групі. Учні працюють за підручником: В. Пахаренко. Українська література. Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. – Київ: «Генеза», 2009. – 367 с.

I група досліджує побудову і жанрову палітру Біблії за сторінками 58–59.

А. Усно дати відповідь на запитання: «Чому число «4» фігурує і в Старому, і в Новому Заповіті?» (число «4» у Біблії сакральне (лат. *sacrum*) – священний), бо Старий Заповіт сформовано з 4-х блоків і за цим же принципом укладений і Новий Заповіт: 4 Євангелія, Діяння Святих апостолів, Послання Святих апостолів, Апокаліпсис (Об'явлення І. Богослова).

Б. Дерево передбачень (виготовляють заздалегідь і прикріплюють на зворотному боці однієї з крил дошки) «одягнути» зеленими листочками, на яких пишуть жанри Біблії (міфи, хроніки, ритуальні та юридичні кодекси, народні пісні, псалми, любовна лірика, притчі, афоризми, героїчні описи).

II група досліджує Біблійну картину світу за сторінками 60–61.

А. Усно дати відповідь на запитання: «Які символи гармонії і дисгармонії закладені в Біблії?» (добро в Біблії втілює рай (дослівно закритий сад), зло – пекло (від пекти). Рай знаходиться на землі (у країні Еден, Едем) і на Небі, пекло – під землею. Це фактично символи гармонії і дисгармонії).

Б. Скласти сенквейн про Бога (Бог.

Єдиний, могутній, справедливий.
Навчає, терпить, прощає, вірить.
Бог – творець світу і кожного з нас.
Джерело добра).

III група досліджує суть християнства за сторінками 64–65.

А. Усно дати відповідь на запитання: «Сформулювати золоте правило морального закону християнства» (найважливіша Господня настанова – чинити іншим людям так, як хочеш, щоб вони чинили з тобою).

Б. У формі ланцюжка відтворити Десять Заповідей Божих (Я – Господь Бог твій... → Не роби собі різьби і всякої подоби [Бога]... → Не призывай Імення Господа, Бога твого, надаремно... → Пам'ятай день суботній, щоб святити його! → Шануй свого батька та матір свою... → Не вбивай! → Не чини перелюбу → Не кради → Не свідчи неправдиво на свого ближнього! → Не жадай...)

IV група заповнює «бортовий журнал», у правій частині якого Десять Заповідей Божих, а в лівій пояснити, як ви їх розумієте.

Заповіді Божі	Пояснення Заповіді письмово
I. «Я – Господь Бог твій...»	Є тільки один правдивий і живий Бог. Люди не повинні мати інших богів, крім Нього. Бог хоче бути на І місці в нашому житті.
II. «Не роби собі різьби і всякої подоби [Бога]...»	У часи Старого Заповіту було поширене поклоніння ідолам, фальшивим богам, виготовленим із дерева чи навіть із чистого золота. І у наш час мільйони людей поклоняються ідолам. Бог забороняє поклонятися іншим богам, робити собі кумирів, приділяти їм особливо багато уваги. Таким ідолом для людини може стати все, що привертає її увагу, забирає час і сили: накопичення грошей, надмірне захоплення музикою, танцями, спортом тощо.
III. «Не призывай Імення Господа, Бога твого, надаремно...»	Призивати Ім'я Бога «марно» означає використовувати Ім'я Бога просто так, без потреби, згадувати Його у прокльонах. Кожний, хто промовляє Ім'я Господа, не задумуючись над цим чи просто для зв'язку слів, зловживає Ним.

IV. «Пам'ятай день суботній, щоб святити його»	Слово «субота» означає «відпочинок». Бог створив світ за шість днів, а сьомого дня відпочив. Він благословив сьомий день відпочинку. Днем відпочинку є той день, коли ми відкладаємо всяку роботу і шануємо Господа. У цей день ми можемо відвідати церкву, читати Слово Боже, молитися, допомогти комусь, відвідати хворого чи ув'язненого тощо. Після воскресіння Господа Ісуса Христа, що сталося в неділю, християни, а з ними й інші люди, як пам'ять про Христове Воскресіння, за день відпочинку взяли неділю.
V. «Шануй свого батька та матір свою...»	Шанувати – означає любити, поважати і слухати. Любити – це не просто казати: «Я люблю тебе, мамо (тату)», а довести свою повагу і любов насправді – спілкуватися, допомагати, не завадати прикроців.
VI. «Не вбивай!»	Ця заповідь означає, що людина не має права позбавляти життя іншої людини, яке Бог дав і лише Він має право забрати його; людина не повинна ображати Боже творіння, знущатися над ним, вбивати, ображати словом (прозиватися, лихословити). Коли ми ображаємо кого-небудь, то заваємо цій людині болю. А Богові це не подобається. Народна мудрість говорить: «Рана, завдана ножем, гоїться, а язиком – ні».
VII. «Не чини перелюбу»	Ця заповідь – для одружених. Вони повинні любити один одного, допомагати і ні за яких обставин не полишати один одного, зберігати подружню вірність.
VIII. «Не кради»	Украсти – означає взяти без дозволу, привласнити те, що тобі не належить. Звичайно, крадуть через те, що хочуть отримати більше, ніж потрібно людині, або для того, щоб не працювати.
IX. «Не свідчи неправдиво на свого ближнього!»	Говорити неправду означає: обманювати, розпускати плітки. Неправдиве свідчення – говорити неправду про іншого. Наприклад, тебе звинуватили у крадіжці (хоча ти цього не робив), або розповіли про тебе те, що з тобою ніколи не траплялося.

X. «Не жадай...»	Не будь жадібним, не жадай того, що належить іншій людині. Заздрити – означає мати сильне бажання отримати собі те, що належить іншому. Біблія це називає гріхом. Ти можеш захоплюватися речами, які є у твоїх друзів, а в тебе нема. Але бажання отримати ці речі неправдивим шляхом – це гріх.
------------------	--

Відповіді учнів кожної групи учитель оцінює і заносить бали до журналу.

III. Підсумок уроку

Розв'язати біблійний кросворд.

1	п	р	о	б	л	е	м	а			
		2	м	о	л	и	т	в	а		
3	з	а	в	ж	д	и					
4	п	о	л	і	а	н	н	а			
	5	д	и	я	в	о	л				
6	р	е	в	н	о						
7	а	н	г	е	л						
		8	в	д	я	ч	н	і	с	т	ь

1. Що виникло в житті апостола Петра?
2. Розмова з Богом.
3. Коли нам потрібно радіти?
4. Ім'я головної героїні книги Е. Поттер.
5. Страшний ворог людської душі.
6. Як церква молилася про Петра?
7. Хто вивів Петра із в'язниці?
8. Дуже важлива якість людини.

IV. Домашнє завдання

1. Скласти тези про переклади Біблії українськими митцями і **виписати** десять висловів видатних митців про значимість Біблії в житті людини (9 балів).

2. **Творче завдання (12 балів, одне на вибір)**. Як ви розумієте нижчеподані міркування мислителів? Підтверджуючи або заперечуючи їх, наведіть приклади з літератури, історії, точних наук, власного життєвого досвіду.

- «У Біблії закладено (як і в усьому) подвійне начало, вона і Бог, і змії одночасно. Хто не здатний духовно розуміти її, той може накоїти собі багато лиха, замість користі мати шкоду» (Г. Сковорода).

- «Малі знання ведуть до Бога, а великі повертають до Нього» (Френсис Бекон, видатний англійський філософ, засновник експериментальної науки Нового часу).

- «Сумніватися в існуванні Бога значило б заперечувати, що будь-який наслідок має свою причину, і твердити, що ніщо змогло зробити щось» (Ален Кардек, англійський мислитель).

- «Порядок у Всесвіті свідчить про істинність твердження: «На початку – Бог» (Артур Комптон, видатний фізик, лауреат Нобелівської премії).

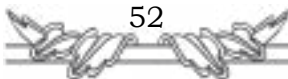
1.7. Фрагменти уроку на тему:

«Використання біблійних тем, сюжетів, мотивів, образів у світовій та українській літературах»

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

«Я переконаний, що Біблія є найкращим подарунком, яким Бог коли-небудь наділив людину. Все найкраще від Спасителя світу передається нам через цю книгу».
(Авраам Лінкольн)

«Неможливо правильно правити світом без Бога і Біблії».
(Джордж Вашингтон)

Перебіг уроку

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань

1. Вікторина «Розкрий значення Біблійного вислову»

I варіант

- Служити золотому тельцю – *поклонятися ідолу*.
- Принести пальмову гілку – *ушанувати*.
- Повернутися на землю Обітовану – *повернутися на батьківщину*.
- Цап-відбувайло – *той, хто несе покарання за інших*.
- Камінь-спотикання – *перешкода, предмет суперечок і незгоди*.
- Манна небесна – *безкоштовний дар, несподівані життєві блага, щось легкодоступне*.
- Посипати голову попелом – *покаятися*.
- Око за око, зуб за зуб – *справедливе, але немилосердне покарання*.
- Заборонений плід солодкий – *спокуса, перед якою важко встояти*.
- Вавилонське стовпотворіння – *справа, яка не буде завершена, а також на позначення безладу, галасу, метушні*.
- Голгофа (іти на Голгофу) – *іти на важку, часом безнадійну справу, страждання за когось*.
- Випити гірку чашу – *перетерпіти всі випробування, всі неприємності, яка б не була важка справа, виконати її до кінця*.

II варіант

- Вовк в овечій шкурі – *це заздрісна, зла людина, що приховує свої хижі наміри під маскою порядності*.
- Всесвітній потоп – *затоплення, сильна злива*.
- Голос волаючого в пустелі – *даремний заклик до кого-небудь, залишений без уваги, без відповіді*.

- Дерево пізнання добра і зла – вислів уживають, коли хочуть попередити про можливість скоєння гріха.
- Закопати талант у землю – невикористання своїх можливостей, грошей, а й здібностей (талантів), втрату їх, а це значить – не догодити Богові.
- За сімома замками (печатами) – вислів уживають на позначення чогось далекого, неприступного, неможливого для користування.
- Мудрий, як Соломон – коли хочуть відзначити чиєсь мудре рішення, то порівнюють його із Соломоном.
- Не лишити каменя на камені – повністю знищити все, зруйнувати дощенту, дотла.
- Не хлібом єдиним живе людина – для людини не головне бути ситою фізично, жити в достатку, бо є в житті інші, важливіші цінності – духовні.
- Одним миром мазані – так кажуть про людей, яких об'єднує якась спільна риса (частіше негативна).
- Сіль землі – найкращі, найважливіші, найвидатніші представники народу; добірна частина певного товариства.
- Тернистий шлях – страждання, дуже тяжкий життєвий шлях, усипаний численними тернинами-колючками – випробуваннями та проблемами.

III. Мотивація навчання

Слово вчителя. Біблію зараз увесь цивілізований світ сприймає не лише як основну релігійну книгу християн та іудеїв, а й одну з найвизначніших пам'яток світової літератури. Тому знати її має кожна освічена людина. Досить тривалий час (із 1926 по 1956 р.) у колишньому Радянському Союзі Біблія була забороненою. Лише починаючи з 1968 року, право видавати Біблію дістала Московська Патріархія. За кількістю видань Біблія не має собі рівних у світі.

Наприклад, у 1989 році тираж Біблії перевершив 40 мільйонів примірників. Нового Завіту – 60 мільйонів. Називають Біблію Святим Письмом, Словом Божим, Одкровенням, Книгою Книг, Книгою спасіння. Найпростіша ж назва – Біблія – утвердилась серед християн із IV ст. Вперше назвав її так Іоанн Златоуст, константинопольський патріарх.

IV. Оголошення теми й мети уроку

V. Опрацювання навчального матеріалу

1. Учнівські проекти

- Загальна характеристика біблійних сюжетів і мотивів в українській та світовій літературі.

Завдання учням: скласти тези виступу.

Біблія – найвеличніша книга людства, яка містить заповіді Бога людям для усвідомлення їхньої гріховності та спасіння душі.

До біблійних образів, мотивів і сюжетів в усі часи зверталися письменники різних країн. У XIII – XVIII століттях не було митця, який би у своїх творах не звертався до Біблії. Не втратила ця Книга книг свого значення і в пізніший період. Біблійні образи й мотиви живили творчість і надихали на нові твори Г. Сковороду і Т. Шевченка, Данте і Шекспіра, П. Куліша й О. Пушкіна, Лесю Українку і Ч. Айтматова.

Філософ і просвітитель Григорій Сковорода називав Біблію своєю «возлюбленою невістою» і зазначав, що саме в духовному шлюбі з Книгою книг народилися найкращі його твори.

До Біблії звертався і Тарас Шевченко. З неї він брав вислови (як епіграфи до творів «Сон», «Єретик», «Великий льох»), мотиви, які по-своєму переробляв. Такої переробки зазнали десять псалмів Давидових. У сорок третьому псалмі читаємо:

Смирилася душа наша,
Жить тяжко в оковах! Встань же,
Боже, поможи нам
Встать на ката знову.

У сто тридцять другому псалмі митець лине думкою в далеке майбутнє, у якому всі люди будуть рівними, житимуть, як брати. Найповніше Т. Шевченко сказав про те, яким уявляє нове суспільство, у поезії «Ісаїя. Глава 35», використавши пророцтва Ісаїї, автора однієї з книг Біблії.

За переспіви біблійних псалмів бралися П. Гулак-Артемівський, Ліна Костенко, Дмитро Павличко. Біблійні сюжети розвивалися Іваном Франком у поемі «Мойсей», Лесею Українкою у драмах «В катакомбах» та «Одержима».

До невичерпного джерела Біблії, до її вічних тем і образів зверталися Б. Пастернак у романі «Доктор Живаго» і Бальзак у творі «Ісус Христос у Фландрії». Зачаровує нас яскравими картинами втілення вічного сюжету «Майстер і Маргарита» М. Булгакова. Майже сорок років працював польський письменник Г. Панас над романом «Євангеліє від Іуди», у якому Христос змальований людиною, але найвищої породи і природи, носієм особливих здібностей. Далекі від ідеальних християнських стосунків події зображено в романі «Собор Паризької Богоматері» В. Гюго. У творі тісно поєднані краса і потворність, добро і зло. Рівноправним героєм твору є собор, який втілює ідею добра, справедливості, любові, який є німим свідком трагічних подій і водночас символом можливості повернення людей до вічних цінностей.

Сюжети й образи Біблії мають символічне значення, до них, думаю, ще довго будуть звертатися митці різних країн, відшукуючи відповіді на вічні питання про добро і зло, смерть і безсмертя, любов і ненависть.

(Оцінюємо проект учня (від 9 до 12 балів)

і просимо декількох осіб прочитати складені тези,
за які теж виставляємо оцінки (від 7 до 10 балів)).

• Естетичний, моральний, етичний стимул Святого Письма в розвитку літератури.

Завдання учням: скласти тези виступу.

У літературі XIX – XX ст. розвивається традиція алегоричного переосмислення біблійних мотивів, образів, тем та прямої обробки біблійних текстів. Активніше переосмислено біблійну образність у творах поетичних, із якими ми ознайомимось, вивчаючи творчий доробок І. Франка, Т. Шевченка, П. Куліша, Лесі Українки, П. Тичини, І. Драча. Рідкісним, але плідним є звернення до біблійних мотивів у творах прозових (наприклад, «Авірон» Г. Хоткевича), драматичних («Ціна крові» С. Черкасенка) чи художньо-публіцистичних («Перебудова Вавилонської вежі» Є. Сверстюка, «Молитва до мови» К. Мотрич або ж «Вавилонська вежа і змішання мов» М. Трубецького).

За багато століть біблійні образи стали органічною ознакою

художнього мислення. Звичним, наприклад, став вираз «бути записаним на скрижалі історії», що означає здобути безсмертя, добру пам'ять нащадків. Рядок «високих дум святі скрижалі» з вірша М. Вороного, присвяченого І. Франку, ми не відразу зіставляємо з біблійною першоосновою. За легендою, на кам'яних плитах-скрижалях були написані заповіді, які Бог дав Мойсееві на горі Сінай. Не відразу, можливо, пригадується біблійний сюжет, коли чуємо вираз «за часів Адама», що означає сиву давнину. Знаменитий Шевченків вислів: «Усі на сім світі – і царята, і старчата – Адамові діти», нагадуючи про спільний корінь роду людського, проголошує рівність усіх людей. *Мотив гріхопадіння*, вигнання перших людей із раю – один із найпопулярніших у мистецтві різних часів і народів. Простежимо його динаміку в українській поезії і побачимо, як по-різному, відповідно до злободенних суспільних, національних, моральних проблем, інтерпретовано його різними авторами, кожен із яких зумів через загальновідоме сказати водночас і щось нове, привернувши увагу читача до гармонійних чи драматичних, комічних або й трагічних вимірів давно зужитої, здавалось би, теми.

Зауважимо життєствердний, притаманний народному світобаченню гумор, яким відзначається цей *діалогічний каламбур*. *Та й ім'я Єва означає життя, жива*. Звучить він і в цілому ряді апокрифічних творів про те, як Бог створив Адама та Єву, про їхні пригоди. Так, в одному із *офольклоризованих апокрифів* розповідалось про те, як Бог, виганяючи Адама та Єву з раю, дав Адамові дерев'яну лопату і звелів йому копати землю і сіяти хліб, а Єві дав кужіль і веретено, щоб пряла. Давньоукраїнські автори, творці гумористичних та пародійних віршів зводять поважне, канонізоване церквою до рівня буденного, комічного. Так, у *бурлескному творі XVIII ст.* – «Вірші, говорені гетьману запорожцями на світлий празник воскресеніє Христово 1791 года» про Єву та Адама говориться так:

Бідна Єва
Одну з древа
Вирвала кислечку, –
Збула власті,
Сіла прясти

На гребені мичку.
За нею ж там
Бідний Адам
Щось, кажуть, прокудив,
Землю копать,
Ціпом махать
Біг з раю пропудив.

Тут ми бачимо сміливе, іронічно-приземлене трактування канонізованого церквою сюжету із Книги Книг, яке було абсолютно неможливим раніше, скажімо, в часи появи знаменитого твору XII ст. – «Слова Данила Заточника», писаного до князя Ярослава Володимировича. Ви, певно, вже ознайомились із незвичайною історією народження цього твору, читаючи «Дванадцять місяців». 1993. Це був відомий на Русі твір. *Данило Заточник звертався до біблійних сюжетів як до джерела духовної істини*, а відштовхуючись від слів апостола Павла («Хрест – голова церкві, а муж – жоні своїй»), розвинув думку про згубний вплив злих жінок, серед них і Єви, з вини якої «прадід наш Адам з раю вигнаний був». *Загалом же цей мотив виведення родоводу жіночого зла від першої грішниці Єви не став традицією*. Вже у XII ст. в «Поученні» дітям своїм Володимир Мономах мудро зауважив: *власні жінці над собою не давайте, але любіть її і шануйте*. Ця двоєдина позиція афористично звучить у вірші І.Франка, де поет назвав Єву першою вчителькою, бо ж «в доброму порівно, як і в злому, жона для мужа вчителька була».

Кожна епоха народжує свій мотив, і пройдуть віки, перш ніж пролунає утвердження радощів, «народжених з проклять», – через заперечення біблійних істин, як то ми бачимо у вірші В. Симоненка «Покара»:

Адам ходив насуплений, мов хмара,
У розпачі криви́ла Єва рот.
Бо ще не зжала ця наївна пара,
Що та жорстока помста і покара
Дорожча всіх утрачених щедрот.

У поемі «Казка про любов» у шкільному театрі І. Драч мовби розвиває основну думку поезії В. Симоненка, у деталях розробляючи конфлікт Адама та Єви з Богом. Як і В. Симоненко,

І. Драч інтерпретує покару перших людей на землі як несподіване, непередбачене Богом щастя – давати життя, вирощувати урожай, радіти красі земній. Бог не просто карає людей вигнанням із раю, а й мстить їм за те, що вони не хочуть навчити Всемогутнього любові: відбирає в людей молодість, силу, а потім і життя. Та сила Божа, образно розвиває цю думку в поемі І. Драч, мізерніє перед красою людини в її натхненній любові, вірності і пам'яті серця. Тричі відвідує Бог Адама та Єву, аби переконатись у слабкості людській, у скороминущості любові, не підозрюючи, що «ще могутніша і вже неосягненна краса людська» в любові помножується, стає непідвладною навіть Йому:

Найбільше диво світу – це Любов!

Схопився Бог за голову руками

І геть пішов з землі на небо.

З тих пір людина стала Богом на землі.

(Оцінюємо проект учня (від 9 до 12 балів)

і просимо декількох осіб прочитати складені тези,
за які теж виставляємо оцінки (від 7 до 10 балів)).

• Біблійний сюжет у мажорній поезії 60–70-х рр.

Завдання учням: скласти тези виступу.

Біблійний сюжет у мажорній поезії 60–70-х рр. трактується крізь призму актуальних гуманістичних проблем того часу, коли підкорений атом, освоєний космос вселяли віру в неперевершені людські можливості. Діалогічне відштовхування від Біблії ми знаходимо і в поезії наступних періодів, але помічаємо, що сили в ній набирають уже драматичні та трагічні обертони, особливо ж у творах так званого чорнобильського циклу. Ось як докорінно переосмислюється поняття раю, що став від смертоносної чорнобильської радіації пеклом, у вірші О. Пахльовської «Сучасне дерево пізнання»:

Тут по траві не пройдеш босоніж.

І Єва плаче – яблука достигли ж!

А Змій стурбований шипить:

– Не їж-ж-ж!

Бо істину пізнати вже не встигнеш-ш-ш.

Навіть побіжний погляд на еволюцію найпоширенішого біблійного сюжету засвідчує багатство і неоднозначність різних інтерпретацій, у світлі яких виразніше проступає суспільна оцінка ролі жінки, матері на різних етапах історичного розвитку, за якою можна судити про духовний статус, моральне здоров'я і рівень культури суспільства. Біблійні мотиви, як ми можемо пересвідчитись, звернувшись і до інших сюжетів та їх художніх трактувань, не лише збагачують образність, поглиблюють підтекст творів, а й постають морально-етичним стимулом для осмислення найбільш проблем. Значної еволюції зазнав і образ райського саду, який віддавна став поетичною алегорією. Сислове навантаження цього образу теж неоднозначне. Щоб переконатись у цьому, звернімось до поетичної збірки Григорія Сковороди «Сад божественних пісень» та вчитаймось у сторінки роману Івана Багряного «Сад Гетсиманський». Побачимо багатство і глибину відмінних від первісного значення переосмислень *поняття «раю»*, яке в перекладі з грецької означає *«закритий сад»*. Розміщувався він на землі, в країні Едем. Едем — означає: *приємний, ніжний, делікатний*.

Біблійний сюжет про блудного сина користувався величезною популярністю і серед художників голландської школи живопису. Прикладом може бути репродукція картини Рембрандта «Повернення блудного сина», представлена на нашій виставці.

А якщо уважніше придивитися і до робіт *італійського художника Сальвадора Роза, і до праці Рембрандта, і до серії картин Т. Шевченка*, помітимо відступ від первісного змісту притчі про блудного сина. Ця притча потрапила на нашу землю ще в часи Київської Русі у складі Євангелія від Луки в рукописних списках. Протягом ряду століть відбувалася складна трансформація канонічного сюжету. *Це простежив письменник Валерій Шевчук*, виявивши в ряді творів чимало глибоко індивідуальних розробок теми життя людини, яка, вирвавшись із дому, живе безтурботно, весело, та згодом, зазнавши страждань та скрути, туги за рідним краєм, повертається до батька і старшого брата. Традиційною була подача незмінного тексту цієї притчі, а нового змісту художньому творові надавало оригінальне авторське тлумачення. Образи притчі вже тоді сприймалися символічно: батьком уважали церкву, а блудним сином — відщепенця від неї. *Поети*

та прозаїки XVI-XVII ст. не тільки по-новому тлумачать притчу про блудного сина, а й створюють на її основі нові твори. Наприклад, Іван Вишенський у своєму «Позорищі мисленному» зображує блудного сина позитивним героєм, а брата-домочадця — негативним. Письменник-полеміст, сам вигнанець, не приховує свого співчуття до блудного сина. Він наділяє його місією заступника рідної землі перед Богом — тут ми угадуємо автобіографічний мотив, який пов'язує долю героя з долею самого автора. Повернення блудного сина до рідної домівки Вишенський взагалі опускає. Тільки один мотив із притчі розробляє і письменник-проповідник *Антоній Радивилівський* у творі «Огородок Марії-Богородиці», створюючи історію, відмінну від канонічної. А *Симеон Полоцький* у п'єсі «Історія, чи Дія євангельської притчі про блудного сина, творена в літо від Р. Х. 1685» не тільки докладно розробляє біблійну тему, а й супроводжує свій твір циклом гравюр. Від імені блудного сина веде розповідь поет XVII ст. *Ілля Бачинський* у «Пісні світовій». На основі притчі про блудного сина в ній народжується сирітська тема, надзвичайно популярна в давній поезії, згодом — у творах Т. Шевченка.

(Оцінюємо проект учня (від 9 до 12 балів)

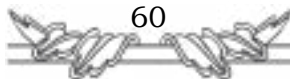
і просимо декількох осіб прочитати складені тези, за які теж виставляємо оцінки (від 7 до 10 балів)).

• А коли ж саме прийшла Біблія на українську землю?

Завдання учням: скласти тези виступу.

Було це ще до Київської Русі. Відомо, що слов'янський просвітителю Кирило бачив у Криму в одного русина книгу, перекладену руською мовою. А в часи Київської Русі Біблія потрапила до нас як Кирило-Мефодіївський переклад. Незабаром ми матимемо нагоду ознайомитись із факсимільним виданням нашої Першої книги, прочитавши точну копію Пересопницького євангелія.

Саме його вважають українці своєю Першою книгою: у 1561 р. у місті Пересопниці (у літописах його згадують із XII ст., а знаходимо поблизу міста Рівне) архимандрит місцевого монастиря Григорій переклав Євангеліє з мови церковнослов'янської на тодішню письмову староукраїнську мову, й українці, отже, здобули можливість читати і спілкуватися з біблійною книгою своєю рідною мовою.

Ознайомте з нашою Першокнигою і своїх молодших братів та сестер, прочитавши їм оповідання про неї О. Єфімова у збірнику «Дванадцять місяців. 1992» (К., 1991). *Повне видання Біблії українською мовою здійснив* видатний мовознавець, історик церкви, митрополит Іван Огієнко. Перекладена ним на українську мову Біблія *вперше вийшла за межами України в 1962 р.* і з того часу неодноразово перевидавалася.

Перший переклад повної Біблії власне українською мовою здійснили Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький та Іван Пулюй. Книга вийшла у 1903 р. у Відні. Український першодрукар Швайпольт Фіоль серед перших книг видав і Псалтир – у 1491 р. Багатою на українські елементи є копія від 1543 р. Псалтиря Ф. Скорини, поширеного не лише на білоруських землях, а й в Україні.

Не можна не згадати і знаменитого заблудівського Псалтиря з Часословцем, які видав у Заблудові 1569 р. російський емігрант І. Федорович у разі сприяння Г. Хоткевича. А вже, починаючи з XVII ст., Псалтир видають регулярно і аж до XIX ст. він залишається однією з найпотрібніших книг для школи та церкви. Сама назва Псалтир походить від слова псалма (або пісня) – Псалтир і складається із 150 (а в грецькій та слов'янській Біблії – із 151) пісень, або псалмів.

Псалми співалися з музичним супроводом, і на це є вказівки в самому Псалтирі. Автором Псалтиря вважають біблійного царя Давида. До певних місць у Псалтирі є позначки, що це псалом Давидів. *Переспіви псалмів знаходимо у М. Максимовича, С. Руданського, І. Франка, П. Куліша, Лесі Українки, П. Гулака-Артемовського, Т. Шевченка, Ліни Костенко.* А перший віршований переспів 42 псалмів українською мовою зберігся ще від 1642 р. І знайдено його в книзі Житомирського міського суду, де він записаний латинськими літерами.

А трохи згодом – 1680 р. – видав свою «Римотворну Псалтирю» Симеон Полоцький, праця якого стала дуже популярною і посіла особливе місце в історії української духовності. За наказом царів Івана та Петра «Римотворну Псалтирю» було покладено на ноти. А на церковнім співанні українців – і це визнано в світі – відбилися народні українські пісні. «... Прислухайтесь до Лаврського

співу, – писав І. Огієнко, – і ви там розпізнаєте мотиви і наших народних пісень, і наших старих козачих дум. От чому співи в наших церквах ще за давні віки завше тягли до себе чужинців». Той же С. Полоцький розповідав про те, як у Росії, в самому граді царському Москві полюбили наше «сладкое й согласное пѣніе», тому й запозичили там наші співи, запросили до себе українців-співаків, які й навчали росіян цього «сладкого пѣнія».

А згодом Самовидець у своєму літопису напише, що цар Федір Олексійович велику любов до народу нашого мав, тож і «нашим напѣвом по церквах й по монастырахъ отпраовати приказалъ». Тож українське церковне співання дуже швидко розповсюдилося по всій Росії. Українських співаків часто кличуть до царського та патріаршого хору, до придворних капел, та й просто значні люди московські запрошують до себе на службу українців-музикантів, щоб вони навчали їх музиці та співам. Співаком при дворі в Петрограді був і юний Григорій Сковорода.

Пісні ж бо наші – це «тихий рай, це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за ними». Всьому світові відомі й українські «старі думи козачі», як називає їх І. Огієнко, вказуючи, що вони справили й справляють величезне враження на чужинців: «Не дурно ж ними зацікавилась навіть церква і спів старих дум перенесла й до свого співу».

На жаль, ми небагато знаємо сьогодні про тих багатьох освічених українців, які щиро віддавали сусідам свої знання та вміння. На церковнім, науковім, літературнім ґрунті українці завжди були першими в Москві. Протягом XVII ст., яке позначене розквітом української культури, науки, мистецтва, книгодрукування, освіти, саме українці, як справедливо зауважує І. Огієнко, підготували ґрунт для реформ Петра І. У XVIII ст. українцями була закладена в Москві слов'яно-греко-латинська академія на зразок Київської.

На всіх вищих духовних посадах – митрополитами, архієпископами, єпископами та ігуменами – були по всій Росії теж українці; в працях дослідника М. Петрова наводяться довгі їх списки. А 1747 р. цариця Лизавета запросила для роботи київських професорів Варлаама Лашевського та Гедеона Слонимського, бо лише вони налагодили справу видання нової Біблії, яку цариця – не без допомоги українських вчених – прагнула видати без

помилки. Відомо, що в московських церковних книгах була сила-силенна помилок.

Тож наші земляки звіряли ці тексти з українськими зразками і правилами, — читаємо в Івана Огієнка. Білоруси Ф. Скорина та С. Будний послідовно відстоювали ідею, що Святе Письмо має бути доступним і зрозумілим простому народові. Для широкої пропаганди Біблії Ф. Скорина активно використовував передмови, якими супроводжував кожне своє видання, вважаючи, що цю універсальну книгу повинні знати навіть ті, хто «коханне имаши» у військовій справі».

Сьогодні, після тривалої неувagi до Біблії, негативного до неї ставлення, якими позначався ще вчора атеїстичний напрям нашої освіти, пильніше, уважніше маємо вчитатися в Книгу Книг і ми з вами.

Адже у долі нашого народу, в історії його культури, літератури, освіти Біблія займає особливе місце. Недарма ж «зоряною, біблійною й пишною» величав землю рідну поет Богдан-Ігор Антонич. Від найдавніших часів мистецтво, живопис, скульптура, графіка, література черпають із Святого Письма теми, сюжети, мотиви, образи, переробляючи їх, переосмислюючи відповідно до животрепетних проблем свого часу.

(Оцінюємо проект учня (від 9 до 12 балів)

і просимо декількох осіб прочитати складені тези, за які теж виставляємо оцінки (від 7 до 10 балів)).

• **Українська біблійна міфологія**

Завдання учням: скласти тези виступу.

З давніх-давен біблійна міфологія зрослася з міфологією слов'янською: легенди та міфи про перших людей, про мудрого Соломона, про євангелічних героїв (у першу чергу про Ісуса Христа та Богородицю, про апостолів Петра та Павла) увійшли в народну свідомість. Щоб пересвідчитись у цьому, погортаймо уважно збірники «Легенди та перекази» (К., 1985), «Прислів'я та приказки» (К., 1989, 1990, 1991) або хоч ті, що увійшли до хрестоматії (с. 142–157). Переконаємося, що особи, які в Святому Письмі діяли цілком природно, у народній фантазії набули міфологічних рис. Так, творять чудеса апостоли Петро і Павло, перемагає змія святий Георгій. Образ Богородиці, як підкреслює Валерій Шевчук, походить від міфологічних образів Богині-землі й Богині-матері.

У різні віки ставлення митців до Святого Письма змінювалось. Так, в середні віки Біблія була непорушним канонем, у творах літератури використовувалась як джерело не лише образів, а й історичних відомостей. У «Повісті минулих літ» знайшли відголоски біблійні легенди, наприклад, легенда про Самсона: княгиня Ольга палить місто Іскоростень так само, як спалив поле філістимлян Самсон.

Особливого значення для християнської міфології набуває культ святих, виникає житійна література, яка розповідає про життя святих, їх подвижництво, аскетизм і поширюється у формі окремих біографічних оповідань або у складі спеціальних збірників, таких, як «Четї Мінеї», «Прологи», «Патерики». За хрестоматією або збірником «Дерево пам'яті» (К., 1990. — Т. 1) ми ознайомилися із анонімними «Житієм Ольги» та «Оповіданням про святих князів Бориса та Гліба», з «Житієм Володимира» Дмитрія Туптала. Святе Письмо позначилося й на творах ораторсько-проповідницької прози.

Українські письменники-полемісти спиралися на Біблію, відстоюючи переваги віри православної. Так, знайомлячись із посланнями Івана Вишенського — першого «публіциста у великім стилі», за словами Івана Франка, — ми знайдемо сотні цитувань Святого Письма, зокрема Нового Завіту і послань апостола Павла. Та й самі послання Вишенського за стилем нагадують послання апостола Павла.

Біблія була для Вишенського непорушним, незаперечним авторитетом, він ставив їй вище за праці мислителів античності Арістотеля та Платона, у той час як сучасники Вишенського зверталися до їх філософських трактатів все частіше й частіше. Бо ж і тоді вже помічено було чимало логічних суперечностей у багатьох біблійних положеннях — сьогодні їх, наприклад, американський пастор Сендерленд нараховує близько 10 тисяч. Поступово образи Святого Письма починають трактуватися в літературі не буквально, а алегорично.

(Оцінюємо проект учня (від 9 до 12 балів)

і просимо декількох осіб прочитати складені тези, за які теж виставляємо оцінки (від 7 до 10 балів)).

2. Учніський реферат на тему: «Біблійні мотиви та образи в творчості українських письменників XIX-XX століть»

Завдання учням: а) виписати найпопулярніші притчі з Біблії в творчості українських письменників XIX-XX ст.;

б) записати письменників та їх твори за мотивами і образами Біблії.

Кінець XIX – початок XX ст. – один із найцікавіших і найскладніших періодів не лише в мистецтві, а й у суспільному житті. Суспільство втрачає духовні орієнтири, не знає, у що вірити та куди йти. А література, не задовольняючись формами критичного реалізму, теж немовби опинилася на роздоріжжі. Перед письменниками стояло завдання осмислити кризу в соціальному середовищі та мистецтві і віднайти шляхи подальшого розвитку культури.

Донедавна українську літературу кінця XIX – початку XX ст. не досліджували комплексно, як систему, не вивчали об'єктивно, із врахуванням усіх мистецьких явищ і фактів, не розкривали широту й різноманітність оновлення стильових особливостей літератури. В останні роки інтерес дослідників-літературознавців до цієї культурної епохи значно зріс, що викликало неоднозначні, інколи навіть діаметрально протилежні погляди на проблему визначення художніх методів та стилів художньої літератури кінця XIX – початку XX ст.

Біблія – визначна пам'ятка світової літератури. На сторінках Біблії багато прекрасних, поетичних легенд. Ці легенди давним-давно існували в народі і передавались з уст в уста. Потім, через багато століть, мудреці і поети почали в різний час записувати їх, потім ці записи були зібрані в «Біблію». Ця книга включає в ритуальні і юридичні кодекси, історичні хроніки, міфи, народні пісні (переможні, величальні, поховальні, сатиричні, любовну лірику тощо).

Із часів середньовіччя і до наших днів література черпає з Біблії теми, сюжети і мотиви, переосмислюючи їх відповідно до вимог та ідей свого часу.

Найбільшою популярністю серед українських письменників користувалася **притча про сіяча**, що пояснюється просвітитель-

ською функцією літератури, прагненням відкривати народові очі на його життя. До неї не раз звертався Т. Шевченко («Чигирине, Чигирине...», поеми «Сон» і «Кавказ», «Саул», «Не нарікаю я на Бога») і П. Куліш («Дума», «Старець», «Неньчина пісня»). Цю притчу у демократично-просвітительському дусі перетлумачують Ю. Федькович («Нива», «Дикі думи», «Думи мої, діти мої») М. Старицький («На новий рік», «Нива»).

Молоде покоління українських письменників, розквіт творчості яких припадає на цей період, під впливом соціально-культурної ситуації в Україні і нового досвіду європейських літератур дедалі більше усвідомлює обмеженість критичного реалізму, необхідність змін, відходу від традиційних проблем і форм їх зображення. Визрівали протест проти натуралізму, вузького просвітництва, «грубого реалізму», бажання якось наблизитися до новітніх течій європейської літератури, зруйнувати стереотипи і нормативи реалістичного побутописання.

Своєрідність літературного розвитку кінця XIX – початку XX ст. розуміли вже сучасники. У 1901 р. І. Франко пише про традицію й новаторство творчості молодих українських письменників у статті «З останніх десятиліть XIX віку»: «Засвоївши літературні традиції своїх учителів, молода генерація письменників, до яких належать **О. Кобилянська, В. Стефаник, Л. Мартович, А. Крушельницький, М. Яцків і М. Черемшина**, прагне відображати своєрідність українського життя у зовсім новій європейській манері» [1, с. 108]. У цій статті І. Франко велику увагу приділяв дослідженню нових особливостей літератури кінця XIX – початку XX ст., правдиво висвітлив ті риси, що відрізняли «нову школу» літератури від «старої», а в статтях, «Старе й нове в сучасній українській літературі», «Принципи й безпринципність» та ін. продовжив розмову на цю тему.

Академік О. Білецький зауважував, що література кінця XIX – початку XX ст. – це час народження нової формації реалізму, для якої не знайшли ще вдалої назви, хоч для кожного ясно, що реалізм М. Коцюбинського, В. Стефаника, С. Васильченка та ін. відрізняється від реалізму їхніх попередників: «Це в усякому разі народження нової реалістичної літератури, що жила ідеалами наукового соціалізму і вела боротьбу проти просвітництва,

що вироджувалося, проти декадентства і «чистого мистецтва» [2, с. 70].

Сучасні літературознавці, зокрема В. Мельник, М. Наєнко, вважають, що «антинауково було б трактувати її (літературу кінця XIX – початку XX ст.) як органічне продовження класичного реалізму», що «то був ніякий не реалізм, а те, що пізніше назване модернізмом» [3, с. 54–63].

Сьогодні літературознавці намагаються осмислити процес зміни художніх методів, стилів та напрямів в літературі кінця XIX – початку XX ст. і трактують його або як продовження критичного (чи, як його ще називають, класичного) реалізму, або як початок модернізму («ранній» модернізм). Проблема хронологічних рамок українського модернізму і критичного реалізму, а також письменників, яких називають модерністами чи реалістами, залишається дискусійною.

Значну популярність в українських письменників мали притчі про таланти, блудного сина, любов, багача і бідного Лазаря, про терен. Наприклад, Т. Шевченко («Притча про блудного сина»), І. Франко («Дума про Наума Везумовича», «Притча про терен»), Леся Українка («У пущі»), П. Грабовський («До сестри»).

Крім притчових сюжетів і мотивів та **використання оповідей про діяння пророків-праведників, апостольських проповідей, українська література осмислює морально-етичний зміст християнського вчення в цілому, звертається до образу Христа, Богоматері, їх загальнолюдсько го подвигу. «Марія» Т. Шевченка, де син Божий виступає як син людський, сонети XXXVI-XXXVIII І. Франка, які порушують проблему відповідальності людини за свої вчинки, «На полі крові» Лесі Українки. Загалом творів у Лесі Українки, в яких переосмислюються біблійні сюжети, більше п'ятнадцяти.**

Вершинами художнього переосмислення євангельських сюжетів в українській поезії є «Марія», «Давидові псалми», «Пророк», «Неофіти», «Саул» Т. Шевченка, «Мойсей» у І. Франка, «Вавілонський полон» Лесі Українки.

Використовували біблійні сюжети в українській поезії і **письменники нашої доби**. П. Тичина в поезії «Весна» використовує сюжет з біблійної легенди про всесвітній потоп, переосмислюючи

його, як катастрофу, стихійне лихо. **М. Рильський у вірші «Рукам трудящим слава»** використовує біблійний міф про маслинову гілку, що в переносному значенні означає «емблему миру і спокою».

У М. Сингаївського зустрічаємо поезії, написані за біблійними переказами:

Переможцям щедро-любо
Пахнуть солодом тростини...
Хто з мечем іде на Кубу –
Від меча і сам загине (*«Мечі та струни»*).

Ідейне спрямування вислову, взятого з Біблії в сучасній літературній мові означає як пересторогу проти насильства і агресії.

Отже, використовуючи біблійні сюжети в українській поезії, наші письменники викривали світ насильства і пророкували народові світле майбутнє.

Використана література до І розділу, 1.6.

1. Франко І. Я. Старе й нове в сучасній українській літературі // Збір. тв. : У 50 тт. – Т. 35. – К. : Наука, 1982.
2. Білецький О. І. До питання про періодизацію історії доживтєвої української літератури. – Збір. праць : У 5 т. – Т. 2. – К. : Наука, 1965.
3. Література XX ст. : проблеми періодизації. (Круглий стіл) // Слово і час. – 1995. – № 4. – С. 54–63.
4. Франко І. Я. Збір. творів : У 50-ти тт. – Т. 37. – К. : Наука, 1982.
5. Коцюбинський М. М. Твори : В 7-ми тт. – Т. 5. – К. : Наука, 1975.
6. Єфремов С. Історія українського письменства : У 2 т. – Т. 1. – К., 1924.
7. Жулинський М. Традиція і проблема ідейно-естетичних пошуків в українській літературі кінця XIX – початку XX століття // Записки наук. товариства імені Т. Шевченка. Праці філолог. секції. – Львів, 1992. – С. 141–153.
8. Небесьо Б. Любовний трикутник : Іван Франко – народ – модернізм // Сучасність. – 1991. – № 9. – С. 17–25.

Оцінюємо реферат і виконані завдання учнями (2–3).

3. Виконання клоуз-тестів. Закінчити речення

- Біблія – найвеличніша книга людства, яка містить... (*заповіді Бога людям*).
- Філософ і просвітитель Григорій Сковорода називав Біблію своєю... (*«возлюбленою невістою»*).
- Біблійні образи й мотиви живили творчість і надихали на нові твори... (*Г. Сковорода і Т. Шевченка, Данте і Шекспіра, П. Куліша і О. Пушкіна, Лесю Українку і Ч. Айтматова...*).
- За переспіви біблійних псалмів бралися... (*П. Гулак-Артемовський, Ліна Костенко, Дмитро Павличко*).
- Біблійні сюжети розвивалися Іваном Франком... (*у поемі «Мойсей»*), Лесею Українкою у драмах... (*«В катакомбах» та «Одержима»*).
- Сюжети й образи Біблії мають символічне значення, до них, думаю, ще довго будуть звертатися митці різних країн, відшукуючи відповіді на вічні питання... (*про добро і зло, смерть і безсмертя, любов і ненависть*).
- Вираз, що означає здобути безсмертя, добру пам'ять нащадків, є ... (*«бути записаним на скрижалі історії»*).
- Ім'я Єва означає ... (*життя, жива*).
- Едем – означає... (*приємний, ніжний, делікатний*).
- Повне видання Біблії українською мовою здійснив видатний мовознавець, історик... (*Іван Огієнко*).
- Біблія українською мовою вперше вийшла за межами України... (*в 1962 р.*).
- Перший переклад повної Біблії власне українською мовою здійснили... (*Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький та Іван Пулюй*).

За кожну правильну відповідь – 1 бал, усього – 12 балів.

VI. Підсумок уроку

1. Коментування епіграфів

2. Інтерактивна вправа «Мікрофон»

Продовжіть речення:

• Найбільшою популярністю серед українських письменників користувалися притчі...

• Вершинами художнього переосмислення євангельських сюжетів в українській поезії є...

3. Рефлексія

Для мене Біблія – це ...

VII. Домашнє завдання

1. За матеріалами Інтернет прочитати літопис «Повість временних літ».

2. Скласти тези про «Повість временних літ» за матеріалами підручника С. 68–70 (В. Пахаренко. Українська література. Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. – Київ: «Генеза», 2009. – 367 с.).

Використана література до I розділу, п. 1.7:

1. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – К. : «Наукова думка», 1989. – 295 с.
2. Губаржевський І. Основи українського православ'я у 2-х томах. – Чикаго, 1970. – 467 с.
3. Дорошенко Д. Короткий нарис історії християнської церкви. – Вінніпег, 1970. – 673 с.
4. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
5. Історія релігії в Україні : Навчальний посібник / За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К. : Знання, 1999. – 735 с.
6. Сулима В. Біблія і українська література. – К., 1998. – 400 с.
7. Фрезер Д. Фольклор в Ветхому Заветі // 2-е изд., испр. пер. с англ. – Москва : Издательство политической литературы, 1986. – 511 с.
8. Библийские легенды. – М. : Христианская Россия, 1992. – 191 с.
9. Бетко І. Біблія як джерело ідей у творчості Лесі Українки // Слово і час. – 1991. – № 3.
10. Бетко І. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії XIX – початку XX століття. – Зелена Гура – Київ, 1999. – 297 с.

Список використаної літератури до I розділу, п. 1–5:

1. Кралюк П. Прийняття і сприйняття християнства в Русі-Україні. – Острог, 2013. – 136 с.
2. Історія української філософії. Хрестоматія. – Львів, 2004. – С. 59.
3. Овчинников В. Історія книги. Еволюція книжкової структури. – Львів, 2005. – С. 109.
4. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К., 2002. – С. 121.
5. Лавров П. А. Материалы по истории возникновения славянской письменности. – Л., 1930. – С. 12.
6. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. – Львів, 2003. – С. 42; 59.
7. Історія української філософії. Хрестоматія. – Львів, 2004. – С. 25–26; 60.
8. Ангелов Б. Св. Кирил и Методий в славянските печатни книги от XV – XVII в. // Хиляда и сто годин славянска писменост (863–1983). – София, 1983. – С. 359–375.
9. Милев А. Старобългарските жития на Константина-Кирила Философа // Българистика и българисти. – София, 1981. – С. 33.
10. Київ в історії філософії України. – К., 2000. – С. 22; 26.
11. Літопис руський. – К., 1989. – С. 15; 52–60; 66; 208; 442.
12. Бычваров М. Д., Горский В. С. Характер и основные направления взаимосвязи философских культур древней Руси и Болгарии. – С. 10–11.
13. Бондарь С.В. Философско-мировоззренческое содержание «Изборников» 1073 и 1076 годов. – К., 1990. – С. 94; 117–118.
14. Якобчук Л. Біблійні принципи життя і служіння. – Острог, 2008. – С. 127–130.
15. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 75.
16. Чижевський Д. Філософські твори: У чотирьох томах. – К., 2005. – Т. II. – С. 44.
17. Про «Бджолу» та її переклад див. : «Бджола» – унікальна пам'ятка філософсько-світоглядної думки Русі-України // Хроніка–2000. – 1995. – № 1. – С. 59–79.

18. Щурат В. Українські джерела до історії філософії // Хроніка–2000. – К., 2000. – В. 37–38. – С. 130.

19. Про «Толкову палею» див. : Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. – К., 2004. – С. 31–32.

РОЗДІЛ II

2.1. Вступ. Оригінальна література Русі-України. Монументалізм (IX – поч. XII ст.)

Виховання в дітей любові до Бога починається зі святої тайни Хрещення й Миропомазання. Приймаючи їх, дитина стає храмом Святого Духа, Божою дитиною, звільняється від первородного гріха. Через тайну Хрещення кожний отримує ласку йти дорогою Божої любові та опіки. А щоб мати для цього силу, уділяється Тайна Миропомазання, через яку ми отримуємо сім Дарів Святого Духа: розум, мудрість, знання, раду, кріпость, страх Божий, побожність.

Українська родина має цей християнський звичай уділення Святих Тайн Хрещення та Миропомазання, хоча, можливо, не усвідомлює відповідальність за неї. Виховання дитини в побожності, тобто в усвідомленні синівської любові до Бога (*Бог – мій Творець, а я його дитина; Бог – є любов, а я не можу по-іншому себе вести, як тільки з любов'ю до всіх*) та в страхі Божому, тобто не Бог страшний, а боятися вчинити зло, у християнському розумінні – це першочергове завдання вихователів.

Участь у Святих Тайнах Покаяння (Сповідь) і Пресвятої Євхаристії допомагає дитині йти доброю дорогою в житті. Через Сповідь і Причастя людина здатна докорінно змінювати свою поведінку на краще. Віра в Божу любов і Боже милосердя спонукає нас до нового примирення з Богом у разі гріховного упадку. **Ця практика у традиціях українського народу тягнеться з давніх-давен і має духовну силу.**

Виховати дитину розумною, розсудливою, мудрою, – це навчити її дотримуватися Божих Заповідей. «Прагнеш мудрості? – Дотримуй Заповіді, і Господь тобі її щедро надасть». (Сираха 1, 26). Коли Святе Письмо стає настільною книгою родини, Божі Заповіді – дороговказом у житті, то така людина насправду є щас-

лива, бо розуміє, що життя може бути гарним, світлим, незважаючи на різні труднощі, бо будує свій світогляд не на цінностях земного життя, а на цінностях духовного життя, підвалини якого залишив нам Ісус Христос. Погляд Ісуса цілком протилежний до матеріального сприйняття світу. Глибина духовних цінностей криється у Нагірній проповіді Ісуса Христа.

Погляд на життя, який передають батьки та вихователі, має бути глибоким. Авторитет вихователя не у владі, а у служінні. Для того, щоб бути авторитетом, потрібно спершу навчитися самому піддаватися авторитету. Найкращий приклад цього показує сам Ісус Христос. Ісус виконує те, що говорить, практикує те, чого вимагає від інших. Дитина набагато більше вчиться з прикладу, аніж зі слів. А приклад – це відповідність між словами та вчинками. Ісус Христос довіряє тим, кого навчає. Діалог є справжнім, коли дивимося позитивно на іншу особу, любимо її такою, якою вона є, віримо в її здібності бути кращою. Коли Ісус розказує притчу про блудного сина, то вчить нас також бути милосердними у ставленні до дітей із негативними вчинками. Через діалог, через уважне слухання, розуміння, тепле ставлення, спробу зважити всі «за» і всі «проти». Дитину треба вчити відповідальності за свої вчинки, тобто давати їй можливості оцінювати, зважувати, робити висновки. Справжні людські стосунки вимагають стабільності та відповідальності. Коли дитина у процесі розвитку глибоко усвідомлює себе, ким вона є і для чого, тоді вона прямує до духовного життя. Саме вмінню бути собою, приймати свою історичну та особисту відповідальність і вчить справжня моральність.

Отже, «сумніватися в існуванні Бога значило б заперечувати, що будь-який наслідок має свою причину, і твердити, що ніщо змогло зробити щось» (Ален Кардек, англійський мислитель). «Порядок у Всесвіті свідчить про істинність твердження: «На початку – Бог» (Артур Комптон, видатний фізик, лауреат Нобелівської премії).

В українському письменстві, культурі Середньовіччя почергово розвинулися два напрями – монументалізм і орнаменталізм (IX – початок XII ст.).

Монументалізм, Стара київська література – напрямок в оригінальній літературі Київської Русі XI століття (поряд із пере-

кладною літературою). Монументальний стиль як окремий виділив Дмитро Чижевський.

Назва походить від того, що «творам київської літератури XI ст. властива певна стилістична «монументальність», вибудова з окремих розмірно нечисленних стилістичних елементів, обмеженість на малу кількість у вживанні прикрас та скупчення уваги на змісті».

Основні риси монументального стилю, виділені Д. Чижевським:

- Відносно проста композиція творів. Характерна риса – думки викладу часто концентруються в певну афористичну формулу, здебільшого наприкінці викладу. Іноді формула повторюється кілька разів протягом викладу. Літературне завдання цілого твору, або принаймні кожного окремого розділу, зосереджене на одній думці і рідко відходить від неї.

- Інша властивість, яка впливає звідси, – часта неясність композиції творів.

- Простота синтаксична: виклад здебільшого з коротких речень, що уривчасто йдуть одне за одним, іноді навіть повторюючи попереднє.

- Постійне використання сталих формул, які часто повторюються в тому самому творі, або розділі, або в різних розділах твору.

- Використання невеликої кількості стилістичних прикрас:

- **паралелізм** сусідніх речень або думок, висловлених у сусідніх реченнях алітерації, які посилюють враження паралелізму;

- **порівняння** – нечисленні, але виразні («стріли, як дощ», «ворожі полки», «як ліси», «аки борове», «чернець-аскет-багатир – «храбръ» тощо»);

- **епітети** – нечисленні, майже немає улюблених, крім імен-прізвищ – Святополк Окаянний, Боняк Шолудивий та ін.

Серед основних ідеологічних рис:

- **ідеологія** – заклик до творення централізованої могутньої держави;

- **християнський оптимізм**, радість із того, що Русь «в останню годину», «одинадцятую годину» ще покликана Богом до християнської єдності, радість з того, що Русь об'єдналася навколо однієї правдивої віри.

У добу монументального стилю, поруч із численними переказними проповідями оригінальні проповіді є лише невеликим доповненням до візантійської гомілетики. Велика частина оригінальних проповідей не датована точно, і лише мовні ознаки та елементи змісту вказують на їх належність до старої київської літератури. **Лише два автори є добре відомими – св. Феодосій та митрополит Іларіон («Слово про закон і благодать»).**

Цей сегмент давньоукраїнської літератури досить погано вивчений, на думку Д. Чижевського, основні перешкоди – це анонімність і пізніше приписування проповідей святим, отцям церкви тощо.

Деякі проповіді згадують події свого часу, тому можна їх приблизно датувати. Наприклад, якщо розповідається про перенесення мощів св. Миколи або про «Русь» як «новохрещений» народ (як в одній проповіді на пошану Богородиці), то проповіді можна з великою ймовірністю датувати XI ст.

Старі проповіді різноманітні і в тематиці, і в стилі. Поруч із простими проповідями на великий піст є урочисті «похвали» (зокрема надзвичайно пишна похвала св. Феодосієві, що пізніше увійшла до складу «Печерського Патерики»).

Світське оригінальне повістярство в староруській літературі було або малорозвинутим, або втрачене. Але в літописі збереглося кілька творів, що репрезентують повістярство як жанр, здебільшого духовне. На думку Д. Чижевського, ці повісті могли існувати раніше як окремі твори, проте лише оповідання про кн. Василька має всі ознаки самостійного твору. Твори цього типу відтворюють події, які стилістично розташовані між «протокольним» та патетичним і стилістично витонченим оповіданням.

Типовим для духовного оповідання є те, що воно несе в собі певну «мораль», оповідач робить на його основі певний релігійно-моральний висновок, що його він здебільшого подає читачеві як ясно сформульовану сентенцію.

До творів цього типу належать у літописі кілька оповідань. Ці оповідання не укладено в певні хронологічні межі літопису, їх лише записано під певним роком, але вони є закінченими нарисами, кожне зі своїм початком і кінцем та часто зі своєю «мораллю». **До цієї групи можна зарахувати цілком самостійний**

твір, т. зв. «Сказание» про забиття Бориса та Гліба та низку дрібніших оповідань про чудеса, про мощі (віднайдення мощів св. Феодосія, перенесення мощів Бориса та Гліба), про будівництво та освячення церков («Десятинної» в 996 р., св. Юрія та Софії в Києві), про заснування Печерського монастиря тощо. Деякі з оповідань увійшли і до інших творів, зокрема «Києво-Печерського патерика», «Прологу».

Повістярство цього періоду або цілком є, або намагається бути історичним, оповідати про дійсні події. Але перекази повістярів – не лише сухі, короткі записи. Автори повістей уміють зробити свої оповідання цікавими та розвивати своє оповідання з драматичним напруженням. Найвищого ступеня художності досягнув анонімний автор «Сказання» про Бориса та Гліба, з його патетичною ритмізованою прозою та складними літературними засобами, взятими частково з богослужбових гатунків, із використанням текстів Святого Письма тощо. Але й інші повістярі виявляють, зокрема, вміння літературного зображення, вкладаючи думки та почування в добре збудовані монологи дійових осіб.

Виклад змісту здебільшого простий, мистецькі прикраси скупі; найбільшу увагу звертають на перебіг подій, але свій виклад вони подають широко, звертаючи увагу читача на окремі важливі моменти, вміють посилити напруження оповідання, «затримуючи» оповідь (наприклад, у повісті про Василька). Оповідання, які відомі сучасним дослідникам є всі тенденційні, але тенденційність не перешкодила авторам виконати суто літературні завдання. За висновком Д. Чижевського, оповідання XI століття належать до найкращих творів старої київської літератури.

«Житійна» література виразно відрізняється від духовної поєсти. «Житіє» писали лише про святого, тобто про праведну людину, для визнання святості якої вже існували певні обґрунтовані дані. Численна житійна література, яка прийшла зразу в болгарських перекладах чи була перекладена вже в Києві, могла цілком задовольнити потребу читача, тим більше, що серед найстаріших перекладних житій було чимало творів, цікавих не лише житійним змістом, але й мистецькою формою або богословськими міркуваннями (наприклад, *житія, що порушують питання про кінець світу – Андрія Юродивого й ін.*). Також на Русі з'явилися

життя нових слов'янських святих: Кирила та Мефодія, В'ячеслава Чеського, святої Людмили.

Для українців писати життя своїх святих означало поставити своїх праведників поруч зі старими великими святими та мучениками. Східнослов'янська житійна література ще довго мала характер надзвичайної «скромності»: було мало оповідань про чудеса, немає надмірного вихваляння святих, великою видається залежність від перекладних або слов'янських зразків. Цю залежність не треба розуміти так, що автори просто списували життя чужих святих. Навпаки, старі життя намагаються подавати добре перевірені та певні відомості, але їх автори зі свого матеріалу вибирають такі риси, що засвідчені і в життях старіших святих. Це ніби слугувало гарантією того, що такі риси – справжні ознаки святості. Коли матеріалу про святих не існувало, тоді і життя не писали. Цим можна пояснити той факт, що немає старих житій Ольги, Володимира та навіть Антонія Печерського. Про цих святих є лише твори, споріднені з життями, але всі вони – іншого стилю, твори, що не вимагають фактичних даних. Класичні твори житійної літератури дав Нестор.

Своєрідною пам'яткою є так званий «Ізборник» 1076 року – збірка численних невеликих творів, серед яких: три «повчання» батьків дітям («Слово одного батька до свого сина» та повчання дітям Ксенофонта та «святої Феодори»); так звані «Атанасієві відповіді», що пояснюють важкі місця у Святому Письмі, вибрані уривки з неканонічних книг Святого Письма («Книга Премудрості», Сирах); оповідання про «Милостивого Созомена» та, можливо, найтиповіші для «Ізборника» – різні сентенції, речення, прислів'я, згруповані за темами. Увесь твір є світського призначення. Темою твору, що їй приділено автором найбільше місця, є милосердя до бідних. Багато порад мають характер «світський», наприклад, про ставлення до «сильних цього світу» («не сварися съ человекомъ сильнымъ») тощо. Деякі з творів, що увійшли до «Ізборника», поширювалися й пізніше (до XVIII ст.).

Літописи Київської Русі – це не тільки простий хронологічний запис подій, але й, за словами Д. Чижевського, «є якимись енциклопедіями, збірками найрізноманітнішого літературного

матеріалу, який не дійшов би до нас, якби літописці не занесли його до своїх творів».

Зміст найстарішої частини літопису, яка доходить до другого десятиліття XII століття, охоплює події (переважно з Київщини) від найстаріших часів (половина IX ст.).

Найстаріший літопис дійшов у трохи відмінних редакціях: в так зв. «Лаврентіївському» літописі (*різні списки з XIV – XV ст.*), де він доведений до 1110 р. та завершується записом ігумена Видубецького монастиря під Києвом Сильвестра, що переписав рукопис 1116 р. та в «Іпатіївському» літописі (5 списків із XV та пізніших ст.), де оповідь доведена до 1117 р.

Епічний нарбок цього періоду є майже цілком втраченим. Проте дослідники літератури роблять спроби щодо визначення основних рис, які могли б бути притаманними для старовинного епосу.

Джерелом для встановлення тематики старого епосу є, з одного боку, літописи. У них занесено чимало переказів, що пов'язані зі старим епосом. До того ж, цінні записи подають пізні північно-східні, московські літописи (XVI ст.), наприклад, т. зв. «Ніконовський». Та найважливішим джерелом є руські так зв. «билини» (*назва, що вигадана в XIX ст.; народна назва – «старини»*). Дещо зі східнослов'янського епосу перейшло навіть до епосу західноєвропейського.

За формою епос монументальної доби невідомо чи був віршований, хоча деякі дослідники, зокрема Н. Трубецкой, знаходять у їх ритміці сліди походження з XII – XIII ст. **«Слово о полку Ігоревім» єдиний твір**, що дійшов до нас із XII ст. і в писаному вигляді не має віршованої форми. Одне певне, що епічні твори «співали», як показують староукраїнські згадки та індоевропейські паралелі. Мова, напевне, була ближчою до тодішньої розмовної мови, аніж мови писаних творів, оскільки мова епосу часто буває архаїчна. Зокрема в билинах збереглося багато давніх слів: «гридня» або «гридниця» (помешкання дружини, скандинавське слово), «іскопить» (слід копит), «полениця» (жінка-богатыр), «стольний град» (столиця), «наполи» (напів), «дорог рибій зуб» (моржова кість, також в Іпатіївському літописі 1160 р.).

Серед стилістичних характерні такі риси:

- **рясне вживання епітетів**, повторення речень та окремих слів;
- **алітерація**;
- **численні порівняння**, паралелізм образів (місяць-молодик на небі – народження Вольги; хмари – вороже військо), іноді негативний паралелізм (це не хмара – це військо);
- **улюблені перебільшення** (гіперболи);
- **численні постійні формули** (природні в усній словесності, полегшують утримання величезних творів у пам'яті), наприклад, годування коня, сідлання коня, стрільба з лука, полювання, привітання, біг коня тощо.

Для літературознавців література практичного призначення власне цієї доби, доби монументального стилю, становить великий науковий інтерес, оскільки в цей період література взагалі тільки почала розвиватися в Київській Русі. **До того ж, межі між «красною літературою» та літературою практичною були в старовину зовсім іншими**, аніж тепер, і не можна бути наперед певним, що писане для практичного вжитку не матиме рис стилістичної витонченості.

До таких творів належать:

- **релігійні тексти**: молитви, цілі богослужби тощо;
 - **«послання» грецьких ієрархів**: митрополита Леона (до 1004 р., твір сумнівний), Георгія (умер 1072 р.), Іоана II (близько 1089 р.), митр. Никифора (1104–1120) проти «латини»;
 - **лист митр. Никифора** до князя Володимира Мономаха;
 - сюди також можна віднести **перші спроби історичних творів** про світову історію;
 - **пам'ятки законодавчі**, зокрема «Руська Правда», збірка законів Ярослава і його наступників та церковні «устава» Володимира та Ярослава (перший не цілком, другий – зовсім не певний).
- Єдиним відомим давнім українським письменником, від якого залишилася збірка творів, є Володимир Мономах (1053–1125)**. Твори його вставлено в літопис під 1096 р. Твори Мономаха: «Поучение» дітям, лист до князя Олега та молитва (або молитви).

Один із найулюбленіших творів старої літератури (залишилося близько 100 примірників XV – XIX ст.) – твір, у якому йдець-

ся про мандрівку «Данила Паломника» до Святої землі. Це дуже детальний опис Палестини з її святощами. Цей опис дуже цінний для топографії Святої землі, його подано в релігійно-почуттєвому дусі.

2.2. Фрагмент уроку на тему: «Пам'ятки оригінальної літератури княжої Руси-України. Літописи як історико-художні твори. Літопис «Повість временних літ».

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Шануй тих, хто намагається
здійснити велике...
Сенека

Перебіг уроку

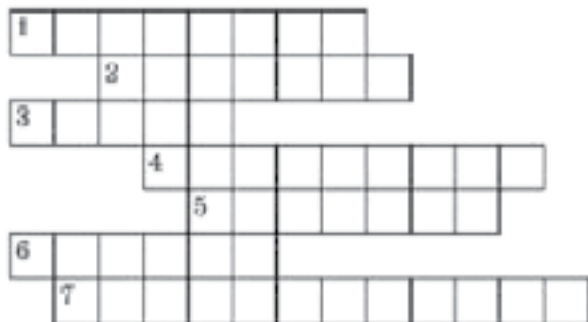
I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань

1. Конкурс «Сторінками літературного середньовіччя»

Клас ділять на дві команди, по п'ять представників із кожної біля дошки розгадують кросворд упродовж 10 хв. Виграє та команда, яка у визначений час упорається із завданням.

Кросворд для команди I

По вертикалі:

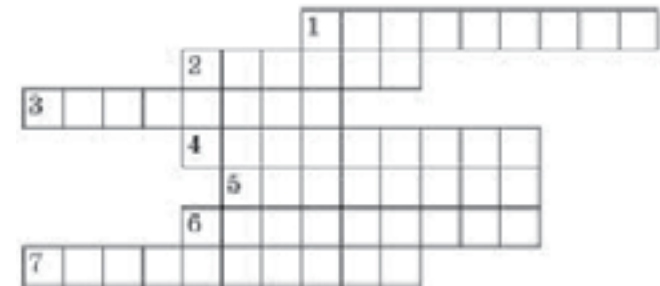
1. Жанр давньоруської літератури. (Літопис)

По горизонталі:

1. Азбука, за допомогою якої написано «Остромирове Євангеліє». (Кирилиця)
2. Початкова буква кожного розділу. (Ініціал)
3. Устав, напівустав, скоропис. (Шрифт)
4. Назва азбуки, яка відображала один із перехідних етапів східнослов'янської писемності. (Софійська)
5. Релігійний твір давньоруської літератури. (Псалтир)
6. Колір, яким писався текст книги. (Чорний)
7. Державна релігія за часів Володимира Святославовича. (Християнство)

Кросворд для команди II

По вертикалі:

1. Жанр давньоруської літератури. (Повість)

По горизонталі:

1. Матеріал, на якому писалися книги. (Пергамент)
2. Метал, яким прикрашали орнамент у престижних виданнях староруських книг. (Золото)
3. Релігійний твір давньоруської літератури. («Часослов»)
4. Важлива частина художнього оформлення рукописної книги. (Мініатюра)
5. За допомогою чого приверталася увага читача на сторінці книги до початку розділу? (Заставки)

6. Коментар до біблійного повідомлення про творення світу. («Шестиднев»)

7. Мова укладання договору між князем Олегом і Візантією. (Болгарська)

2. Запитання для бесіди:

- Як твори художньої літератури відобразили життя наших предків на різних історичних етапах?
- Що сприяло виникненню нових рукописних творів? Ким були їх автори?
- Чому Біблію вважали Святим Письмом?
- Як митці слова світової і зарубіжної літератури використовували біблійні теми, сюжети, мотиви, образи під час написання своїх художніх творів?

III. Оголошення теми, мети уроку

Мотивація навчальної діяльності

1. Коментування епіграфа до уроку

IV. Сприйняття і засвоєння учнями навчального матеріалу

1. Слово вчителя

Перекладна література відчутно вплинула на розвиток оригінального українського письменства. Оригінальна література на кінець XI ст. стала однією з найрозвиненіших і найбагатших літератур світу.

Найпершими зразками оригінальної літератури були літописи.

Запишемо до зошитів дату сьогоднішнього уроку, тему його і визначення літопису за словником літературознавчих термінів.

Літопис — найдавніший жанр історично-мемуарної прози, у якому у хронологічному порядку, порічно записували події, а також фрагменти міфів, житій святих, легенд, дружинного епосу, вояцької повісті тощо.

Названо жанр за початком фрази: «В літо [...]».

У літературному українському Середньовіччі укладено кілька літописів: «Повість минулих літ», Київський літопис, Галицько-Волинський літопис.

Запишіть літописи до зошитів.

Знову подивимось у словник і запишемо таке: «Повість минулих літ», або «Повість врем'яних літ», — *перша киево-руська пам'ятка писемності літописного жанру, складена на основі раніших літописних зведень і редакцій, що увібрала документи, перекази, легенди, повісті, дружинний (воєнний) епос, свідчення сучасників.*

«Повість минулих літ» — високохудожня поетична книга, збірка епічних пісень і одночасно найдавніша історія українського народу.

2. Робота в малих групах (4–5 учнів). Метод «Ажурна пилка»

Довідка для вчителя. Консультація для учнів

Такий вид діяльності на уроці дає можливість вам працювати разом, щоб вивчити значну кількість інформації за короткий проміжок часу, а також заохочує вас допомагати один одному навчатися навчаючи.

Під час роботи за допомогою методу «Ажурна пилка» ви повинні бути готовими працювати в різних групах.

- Спочатку ви працюватимете в «домашній» групі.
- Потім в іншій групі ви будете в ролі «експертів» із питання, над яким ви працювали в «домашній» групі, та отримаєте інформацію від представників інших груп.
- В останній частині ви будете в «домашній» групі для того, щоб поділитися тією інформацією, яку вам надали учасники інших груп.

Учитель завчасно готує пакети завдань та ілюстративний матеріал, роздає в домашні групи для опрацювання та підготовки (6 пакетів, див. додаток 1).

V. Закріплення вивченого матеріалу

- Перегляд презентації «Київська Русь та її культура».
- Закінчіть речення (останній слайд презентації)
- Робота за підручником за трьома варіантами:

I в. — С. 54–55. Скласти тези про Остромирове Євангеліє та Ізборники Святослава.

II в. — С. 55–56. Скласти тези про особливості руської літератури.

III в. – С. 56–57. Скласти тези про основні жанри руського письменства (за правильно закінчені речення – 4 бали, за вдало складені тези – 8 балів. Усього – 12 балів).

VI. Підсумок уроку

1. Метод «Мікрофон»

- Що нового ви дізналися на уроці?
- Що вас зацікавило найбільше?
- Що здивувало?
- Що схвилювало?
- Що змусило замислитися?
- Що найбільше запам'яталося?

VII. Домашнє завдання

1. Прочитати оповідання із «Києво-Печерського патерики» про Прохора-чорноризця та «Повчання дітям» Володимира Мономаха.

2. Випереджувальні завдання:

- I група (літературознавці) – підготувати дослідження про типи збірників житій.
- II група (теоретики) – дати загальну характеристику «Києво-Печерському патерику».
- III група (мовознавці) – розкрити особливості оповідання про Прохора-чорноризця.

Додаток 1

I пакет. Заснування Києво-Печерського монастиря

Одним із монастирів, що залишили яскравий відбиток у всій давньоруській історії, був Києво-Печерський монастир, заснований під Києвом за часів князювання Ярослава Мудрого. Про заснування Києво-Печерського монастиря розповідають три джерела: «Житіє Феодосія Печерського», «Києво-Печерський патерик» і «Повість минулих літ». Автори цих рукописних книг – сучасники подій, пов'язаних із виникненням монастиря. Вони бу-

ли його мешканцями – ченцями, а деякі з них відігравали значну роль у суспільно-політичному житті.

Перше згадування про Києво-Печерський монастир знаходимо в «Повісті минулих літ» від 1051 року. Тут же читаємо про **Антонія Печерського** як про людину «ім'ям мирським від граду Любича». Бажаючи прийняти чернецтво, він відправився «у країну Грецьку й досяг Царьграда. І прийшов він на Святу гору й обійшов Афонські святі монастирі, і, побачивши ці монастирі на Святій горі й життя ченців, що перевершує людські можливості... захотів повторити подвиги цих ченців». Вернувшись звідти до Києва при князі Ярославі, після довгих скитань «по нетрях і горах», чернець 1051 року оселився «у малої печери».

Нестор Літописець писав: «Прийшов він на пагорб і возлюбив місце це і став жити тут, молитися Богу». Погослос про аскетичний спосіб життя ченця в печері швидко поширився. До Антонія почали приєднуватися однодумці, яких він постригав у ченці. Він став їхнім духовним отцем. Коли кількість братії досягла дванадцяти осіб, Антоній поставив ігуменом Варлама, а сам переселився на сусідній пагорб, викопавши в ньому нову печеру. Так виникли печери, які пізніше назвали Ближніми й Дальніми.

Коли число братії досягло ста осіб, князь Ізяслав на прохання Антонія подарував ченцям гору над печерами.

Отже, Києво-Печерський монастир остаточно сформувався як релігійна община 1062 року. У цей час зібралася необхідна кількість ченців, було призначено ігумена, монастир одержав ділянку землі над печерами, на якій побудовані церква, келії та інші монастирські приміщення. Усе це говорило про те, що монастир був юридично оформлений, бо без згоди митрополита князь не міг би дарувати землю для його створення.

Києво-Печерський монастир був активним провідником християнської релігії, уведеної на Русі 988–989 рр. Він активно втручався в політичні справи держави, засуджував князівські усобиці, виступав за незалежний розвиток руської православної церкви. Монастир завжди захищав міцну централізовану монархію, відстоював недоторканість влади великого князя.

Життя засновників Києво-Печерського монастиря сприймали як моральний подвиг, адже вони відвернулися від мирських спо-

кус. Цим монахи здобули прихильність і від влади: князі й бояри підтримували їх, дарували їм землю з підданими селянами, угоддя, срібло й золото.

Князь Ярополк Ізяславич 1158 року подарував монастирю Небельську, Дервську й Лучську волості та інші угіддя поблизу Києва. Того ж року князь **Гліб Всеславич Полоцький** та його дружина Анастасія Ярополківна подарували печерським чорноризьцям 700 гривень срібла, 100 гривень золота та п'ять сіл із челяддю. **Суздальський єпископ Єфрем**, постриженець Києво-Печерського монастиря, пожертвував своїм землянам маєток у м. Суздалі з церквою Дмитрія та селами.

Монастир, прагнучи до збільшення своїх володінь, удався до захоплення земель селянських общин та інших монастирів. 1128 року ченці силоміць «з гріхом великим і безправно» захопили Дмитрівський монастир у Києві. **Печерський монастир стає впливовим релігійним центром.**

У монастирі розвивається **образотворче мистецтво**, зокрема **іконопис, медицина**. Відомо, що саме тут було **збудовано першу лікарню в Київській Русі**. Печерський монастир став також центром підготовки православного духовництва.

II пакет. Життя та діяльність автора «Повісті минулих літ» Нестора Літописця

Найдавніший літопис, що дійшов до нас, – **«Повість минулих літ»**. Його автором є **Нестор (1056–1113)**. Преподобний Нестор належить до найосвіченіших людей Київської Русі кінця XI – початку XII століття. Окрім богословських знань, він мав виняткові здібності до історії та літератури, досконало володів грецькою мовою.

Що ж нам відомо про нього?

Батьківщина Нестора – Київ. Про перші роки його життя немає жодних відомостей. За згадками самого літописця, він вступив до Печерської обителі послушником у юному віці: «До Феодосія, який жив у монастирі і правив добродійним життям та іноче правило і який приймав кожного, хто приходив до нього, прийшов і я, грішний і недостойний раб Нестор, і прийняв він мене,

коли мені було від народження мого сімнадцять років». Суворістю життя, молитовним зосередженням і ретельністю у справах віри юнак незабаром перевершив багатьох відомих печерських старців і після постригу в ченці був визнаний гідним сану ієродиякона. **Основним «послушанням» Нестора в монастирі стала книжкова справа**, а створена ним **перша редакція «Повісті минулих літ»** (близько 1113 року оригінал до нас не дійшов, літопис відомий лише в більш пізніх копіях) донині залишається **головним джерелом історичних відомостей про Давню Русь**.

Народився Нестор, імовірно, у сім'ї, яка належала до еліти тогочасного давньоруського суспільства. Саме таке походження давало йому можливість відійти від давніх язичницьких традицій, що ще мали доволі значну силу на Русі, і прилучитися до нового для руських людей християнства, а й здобути християнську освіту, ознайомитися з біблійними текстами й творами християнських авторів. Водночас таке елітарне походження давало йому можливість виробити своєрідне бачення суспільно-політичних процесів та історичного минулого його краю.

З яких причин Нестор обрав чернече життя – сказати важко. Можна лише твердити: вибір цей був непростим. **Ченці стали «новими людьми», нетрадиційною інтелектуально-духовною елітою, яка несла для русичів християнські цінності. Це викликало негативну реакцію в населення.** Тому, хоч би що там було, Нестор опинився в Києво-Печерському монастирі. Його перебування в цій обителі припало на час її піднесення. **Так, 1091 року відбулося урочисте відкриття мощів Феодосія.** Саме тоді починається інтенсивне творення й літературне оформлення легенд про подвижників Києво-Печерського монастиря, які склали основу «Києво-Печерського патерика».

Можна сказати, що Нестору поталанило з часом і культурним оточенням. Жив він у період політичного й культурного піднесення Київської Русі. Мешкав у найбільшому столичному монастирі, де не лише міг спостерігати за бурхливими подіями, але й мав можливість хоча б частково усамітнитися, що є дуже важливим і потрібним для письменника. **Час написання Нестором агіографічних творів залишається спірним.**

Подивімось у словник:

Агіограф (грец. *hagios* – святий і *grapho* – пишу) – автор, творець агіографічних творів (агіографії).

Агіографія, або життя святих – життєписи знаменитих єпископів, патріархів, світських осіб, канонізованих християнською церквою.

Деякі дослідники відносили їхню появу до 80-х років XI ст., нині ж більшість датують ці твори початком XII ст.

Чимало зробив Нестор і для освіти Русі. Є відомості про те, що київські князі неодноразово відправляли ченця-історика у великі міста на Правобережжя Дніпра для організації училищ та шкіл при монастирях.

Преподобний Нестор дожив до глибокої старості, не припиняючи праці над літописом, і мирно спочив. **Помер він 9 листопада 1113 року.**

Нестор Літописець канонізований православною церквою, його тіло знаходиться в Києво-Печерській лаврі. Нині мощі літописця відкриті для відвідувачів. У підземних лабіринтах цього монастиря покоїться **123 нетлінних тіл святих**, яким майже тисяча років. Їх порівнюють із муміями єгипетських пірамід, тому й не дивно, що **київський монастир став місцем паломництва людей з усього світу.**

9 листопада Православна церква відзначає день **Преподобного Нестора Літописця** – першого історика Київської Русі, ченця Києво-Печерської лаври, продовжувача традицій слов'янської писемності, що були закладені рівноапостольними Кирилом та Мефодієм.

III пакет. «Повість минулих літ» – історична книга і збірка епічних творів

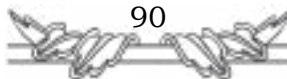
1110 року Нестор узявся за написання нового літописного зводу, названого ним «Повість минулих літ», що став вершиною його літературної діяльності. У Ранньому Середньовіччі немає іншого руського твору, який би за глибиною думки, філософських узагальнень і стрункістю побудови історичної концепції міг би зрівнятися з «Повістю минулих літ». Створення багатопланового літопису «Повість минулих літ, або звідки почалася Руська земля, хто в Києві перший став князувати і звідки Руська земля стала» є одним із проявів людського генія. Саме завдяки цьому твору ми знаємо **«звідки пішла Руська земля»**.

В. Микитась – український літературознавець і критик, так писав про роботу над літописом: *«На початку XII ст. чернець Києво-Печерського монастиря Нестор поставив перед собою грандіозне завдання: об'єднати всі попередні літописи, відредагувати й доповнити їх новими матеріалами та описами подій, очевидцем яких він був, а головне – докорінно переробити скупі перекази про початок Русі та її місце у світовій історії...»*.

Твір «Повість минулих літ» складений на основі раніше написаних літописів, архівних, народних переказів та оповідань, із поєднанням сучасних авторів подій. Надзвичайно широке коло джерел (*попередні руські літописні зводи та сказання, монастирські записи, візантійські хроніки Іоанна Малали та Георгія Амартола, різні історичні збірники, розповіді старця-боярина Яна Вишатича, торговців, воїнів, мандрівників*), осмислених із єдиного, суворо церковного погляду, дозволило Преподобному Несторові написати історію Київської Русі як складову частину всесвітньої історії, історії порятунку людського роду.

Висока освіченість автора, копітка праця з першоджерелами дали змогу створити широке історичне полотно. Крім того, літопис Нестора знайомить із важливими подіями церковної історії.

У «Повісті» в одне ціле об'єднано твори книжного та фольклорного походження різних жанрів. Усні оповідання, перекази, легенди, прислів'я, історичні пісні, військові повісті, життя, ора-

торські промови, повчання, твори перекладної літератури, давніші літописні нотатки – все це під рукою літописця-патріота перетворилося в один монументальний твір, основним завданням якого **було з'ясувати історію руської землі, її походження, розвиток, особливості боротьби з ворогами.**

Усі перекази, які літописець ввів у своє оповідання, поряд із поетичними образами надають давньому літопису мистецької цінності. Крім того, у творі висловлено гарячу любов до Батьківщини, тривогу за добро й щастя рідної землі.

Ця виснажлива, тривала праця містила в собі й ретельну пошукову роботу.

Із метою глибшого й повнішого пізнання історії преподобний Нестор 1107 року вирушає на пошуки першоджерел. **Літописець відвідав Володимир-Волинський та Зимненський Святогірський монастирі. Наслідком подорожі стало вміщення до «Повісті минулих літ» майже в повному обсязі Волинського літопису.**

Свою титанічну працю великий подвижник завершив близько 1113 року. **Це був результат двадцятилітнього щоденного подвигу.** Хроніку подій у ньому було зведено до 1110 року. Описане в літописі розгорнулося на тлі вселюдських історичних подій, охоплюючи всі пласти суспільного буття – від-gridниць князів до халуп трударів. Пульс тих давніх часів відбивається в дійових особах – відомих і безіменних – і передається через ораторів, сіячів, рибалок, будівничих, воїнів, іконописців, тих, хто панував, і тих, хто повстав проти гніту. **«Повість минулих літ» – перша в Київській Русі пам'ятка, у якій історію держави показано на широкому тлі світових подій.** Автор висвітлює історію східних слов'ян та князівської влади, утвердження християнства на Русі. Твір містить оповіді про виникнення слов'янської писемності, відбиває настрої різних суспільних верств. Записи подано порічно.

Завдяки державницькому підходу до розуміння історії та сучасності, широті світогляду й літературному обдарованню Нестора «Повість минулих літ», як зазначав академік Д. Ліхачов, є *«не просто зібранням фактів давньоруської історії і не просто історико-публіцистичним твором, а цілісною, літературно викладеною історією Русі».*

Усі наступні літописці лише переписували уривки з праць передподобного Нестора, наслідуючи його. Але перевершити так і не змогли.

«Повість...» мала три редакції:

- редакція Нестора; розповідь доведена до **1113 року**;
- редакція, здійснена ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром за дорученням князя Володимира Мономаха; події доведено до **1116 року**;
- редакція невідомого літописця, також здійснена у Видубицькому монастирі; події доведено до **1118 року**.

Оригінал літопису XII ст. до нашого часу не дійшов, але збереглися його численні копії – *списки*. Сьогодні найбільш відомі Лаврентіївський та Іпатіївський списки.

IV пакет. Композиція та зміст «Повісті...»

Композиція «Повісті ...» – мозаїчна. Твір складається із річних записів, поетичних оповідань, обтяжних історичних описів і уривчастих відомостей та різних повідомлень. Літописна пам'ятка містить значний історичний матеріал про східних слов'ян, про політико-економічний і культурний розвиток Київської Русі, про її зв'язки зі світовою цивілізацією.

Тематично «Повість...» можна поділити на дві частини: у I переважають фольклорні сюжети й мотиви, у II – свідчення очевидців, самих авторів, матеріали писемних джерел. Також у літописі виокремлено **два типи розповіді: легенди, оповідання чергуються із короткими порічними (за літами) записами, тобто тексти художні чергуються із довідками фактичного історичного плану.**

Але твір має своєрідну цілісність: його об'єднує **ідея любові до рідної землі та ідея єдності держави.**

У «Повісті ...», як і в інших літописах, ідеться і **про давні, минулі літа, і про сучасні авторам роки та події.**

Розпочинається літопис традиційним проханням Божого благословення. Наступне речення можна трактувати і як заголовок твору, і як завдання, що його прагне зреалізувати автор: *«... звідки пішла Руська земля, і хто в ній найперший почав княжити,*

[і з чого Руська земля] такою стала». Отже, укладач «Повісті ...» має намір простежити початки державності з центром у Києві та з'ясувати її походження.

Розповідаючи про появу слов'ян, автор звертається до Біблії (саме так літописець пов'язує місцеву історію зі світовою). Нестор оповідає про Всесвітній потоп, про розподіл землі між синами Ноя – Симом, Хамом, Афетом (інші варіанти перекладу – Іафетом, Яфетом). Він твердить, що слов'яни – **«Афетове ж коліно...»**. А племена східних слов'ян виникли внаслідок розселення; вони **«прозвалися іменами своїми, де хто сів, на якому місці»**. Ті, що прийшли й осіли біля Дніпра, підкреслює літописець, **«нареклися поляни, а другії – древляни, оскільки сиділи в лісах»** тощо. Поляни мали дуже вигідне географічне становище, адже через їхню землю **«був шлях із варяг у греки»**. Полян – жителів середнього Подністров'я, поміж них і киян, Нестор називає **«русью»**, їхню країну – **Руською землею**.

Після прийняття християнства виникла необхідність утвердження божественного походження Русі та її атрибутів. У зв'язку з цим до «Повісті...» введено оповідь про апостола Андрія, який пророкував появу, розквіт і світову славу великого міста. Він піднявся на гори, благословив їх, поставив хрест, помолився Богові і **«зійшов з гори тої, де опісля постав Київ»**.

Літописна легенда про заснування Києва повідомляє про трьох братів – Кия, Щека, Хорива та сестру їхню Либідь. На честь старшого брата, який сидів **«на горі, де нині узвіз Боричів»**, заклали місто і **«назвали його Київ»**.

Літописець підкреслює, що кожне плем'я, кожен народ має свій звичай. Так, поляни шанують батьківські закони, вони **«тихі і покірливі»**, поважають (**«стисливість мають»**) сестер і матерів своїх. У них є **«брачні обичаї»** тощо. Натомість древляни живуть **«по-звіриному»**. Автор також наводить свідчення чужоземних хронографів про закони-звичаї окремих народів світу.

У пакет. Оповідання та перекази на сторінках «Повісті...»

Близьким до народних казок є оповідання про двобій хлопця-русича з печеніжином. **«В літо 6501 [993]»** князь Володимир

зіткнувся з печенігами **«на Трубежі біля броду, де тепер Переяслав»**. Ні русичі, ні печеніги не наважувалися перейти річку, щоб розпочати битву. Князь печенігів запропонував улаштувати поєдинок між юнаками, представниками ворожим військ. Він заявив, якщо переможе русич, то **«три роки воювать не будем і розійдемося в різні боки»**. Володимир шукав добровольця. Нарешті старий дружинник повідомив, що в нього є наймолодший син, котрий у гніві **«руками шкуру перервав»**. Князь віддав наказ привести юнака. Щоб випробувати свою силу, хлопець звелів роздразнити розпеченим залізом бика. Бик почав утікати, а молодий завзятець схопив його за бік рукою і **«вирвав шкуру з м'ясом, скільки вхопив у руку»**. Незважаючи на те, що печеніг був страшний і **«дуже превеликий»**, переміг русич. Печеніги безславно втікали, а Русь їх **«геть прогнала»**. На місці двобою Володимир збудував місто, назвавши його Переяслав, бо **«Переяв славу»** князів отрок, він же – кожум'яцький син.

Мудрість і винахідливість простого мешканця Білограда уславлює літописець в оповіданні про **«білгородський кисіль»**. **«В літо 6505 [997]»**, коли Володимир пішов до Новгороду, щоб зібрати військо супроти печенігів, ці степові нападники скористалися відсутністю князя і взяли в облогу Білоград. У місті **«був голод сильний»**, тому на віче мешканці прийняли ухвалу здатися. Але один **«чоловік старенький»**, який не брав участі у віче, а дізнався про таке рішення від його учасників, звернувся до старійшин міста з незвичайною пропозицією. Він прохав зібрати **«вівса по жмені, чи пшениці, а чи висівок»**, зварити кисіль, викопати колодязь, поставити в нім діжку та налити в неї киселю. За його порадою викопали ще один колодязь, помістили туди **«другий кадіб»**, куди влили **«найсолодшу сити»**.

Наступного ранку білгородці запропонували печенігам прислати **«десять мужів»** своїх, аби роздивилися, що відбувається в обложеному місті. Печеніги дуже зраділи, бо **«думали, що хочуть здатись»**. Коли ворожі посланці прийшли, то мешканці Білограда сказали: **«Іжі нам земля дає доволі»**. Привели їх до колодязів, дали скуштувати киселю та меду, а потім налили **«корягу ціжку і сити»**, щоб і їхні князі пересвідчилися в тому, що харчі обложе-

ні черпають із землі. Князі печенізькі, скуштувавши принесених страв, «знялись і геть пішли у свій город».

Облога Білограда – один із багатьох прикладів використання в повісті народних переказів, у яких відчутна прихильність до простолюду: дідусь «виявляє більше розуму і мудрості, ніж усі білгородські старійшини, і рятує *«білгородським киселем»* від печенізького полону» (Василь Яременко).

VI пакет. Короткий зміст другої частини «Повісті...»

У другій частині «Повісті...», де майже немає епізодів фольклорного походження, можна виділити кілька уривків історико-літературного значення. З-поміж них *оповідання* про братів-мучеників Бориса і Гліба (запис 1015 року), *повість* про битву Мстислава зі Святополком (запис 1019 року), *монастирське сказання* «Чего ради прозвася Печерський монастирь» (запис 1051 року), *три Несторові оповідання* – про перенесення мощів Феодосія (запис 1091 року), про напад половців на Печерський монастир (запис 1096 року), про похід руських князів проти половців (запис 1107 року); *оповідь* про князівський з'їзд у Любечі (запис 1097 року), на якому Володимир Мономах домігся миру між князями, *оповідання про осліплення* Василька Теребовльського одразу після з'їзду; *«Повчання Ігумена Феодосія»* (1074 рік), а також *«Поучення дітям»* Володимира Мономаха.

У «Повісті...» Нестор записав і зберіг для нащадків імена всіх князів, які правили Київською державою та удільними землями до початку XII ст.

З особливою повагою ставиться творець літопису до князів-книжників, князів-будівничих, тих, у яких влада трималася на єдності сили і духу, моральності. До них він зараховує Володимира Великого, котрий *«повелів будувати церкви»*, віддавати дітей на *«учення книжне»*; Ярослава Мудрого, під час правління якого *«віра християнська множитися»* стала на Русі, і з'явилися монастирі, який *«до книг був прихильний, читав часто і вдень, і вночі»*.

Літопис «Повість минулих літ» має і літературне, й історичне значення. Він подає зразки художніх творів, які не збереглися са-

мостійно, окремі фольклорні пам'ятки; сповнений духу патріотизму і високої моральності.

«Повість...» стала *джерелом* багатьох *творів наступних літературних* періодів. За її мотивами написана поема «Княжа Україна» Олександра Олеся; «Легенди старокиївські» Наталени Королеви; драматична поема «Ярослав Мудрий» Івана Кочерги; історичні оповідання Сергія Плчинди; романи Семена Скляренка «Святослав» і «Володимир», Павла Загребельного «Диво», «Первоміст», «Смерть у Києві», Раїси Іванченко «Гнів Перуна».

2.3. Орнаменталізм (XII – XIII ст.), його християнські риси та представники

Поступово на зміну монументалізму прийшов новий напрям – орнаменталізм.

Основні його риси:

1. Мозаїчність композиції та багатотематичність творів, екскурси в минуле, ліричні відступи.

2. Погляд на світ як на систему символів, тобто художня настанова, за якою доколишня дійсність є знаком чогось іншого, вищого, духовного.

3. Багата тропіка: порівняння стають поширенішими й набувають символічного забарвлення (битва – бенкет або весілля; весна – символ воскресіння тощо), типовими стають гіперболи, з'являються фольклорні постійні епітети.

4. Складна, заплутана синтаксична побудова тексту.

5. Утвердження культу аскетизму.

6. На зміну християнському оптимізму монументалістської епохи приходить песимізм (до прикладу, жадливі уявлення єпископа Серапіона про землю, яка хоче струсити із себе весь запламований гріхами рід людський).

Зразки цього напрямку: героїчна поема «Слово про похід Ігорів», проповіді Кирила Турівського та Серапіона, «Киево-Печерський патерик», Київський (Іпатівський) літопис, Галицько-Волинський літопис.

Орнаменталізм (від лат. ornamentum – прикраса) – провідний для української літератури XII – XIII століть літературний напрям,

який характеризується домінуванням художньої форми над змістом твору, що виявлялося в захопленні авторів образними прикрасами, які не завжди зумовлювалися змістовими потребами.

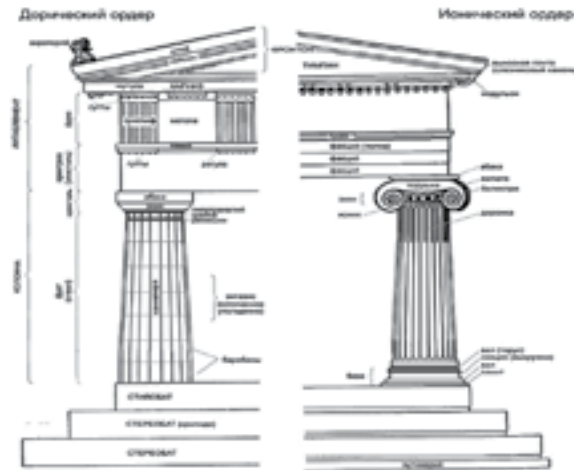
Витоки орнаменталізму

За півтори сотні літ, що минули з часу прийняття християнства, змінилася ідеологія людини. Християнство поступово втрачало екзотичність та ставало дедалі буденнішим, тому вплив його на життя вже не вимагав такого монументального уявлення про нього, як це було на початку. Творці мистецтва, тримаючи усвідомості християнство як визначальну рису ідейності, все ж одержали можливість більшого польоту фантазії і зосередження уваги на суто формальних пошуках у творчості.

Відмінність орнаменталізму від монументалізму

Можна яскраво уявити, коли зіставити їх із **доричним** та **іонічним** стилем у давньогрецькій архітектурі. **Доричні** колони відзначалися простотою і масивністю побудови; **іонічні** – витонченою формою, наявністю архітектурних прикрас. Тому в **монументалізмі** (як і в **доричній** колоні) переважала простота і ясність викладу, а в **орнаменталізмі** (як в **іонічній** колоні) на перший план виходив формотворчий елемент, захоплення авторів образними прикрасами.

Порівняймо доричний та іонічний архітектурні стилі:

Різноманітність прикрас орнаментального твору може зрівнятися з барвистим східним килимом зі складним, але вишукано продуманим переплетінням геометричних фігур, птахів та квітів, за якими «ховаються» численні «смісли» та чиста краса.

Найвідоміші орнаментальні твори

Зразки орнаментального письма

Принцип бачення митцями світу

Усяка дійсність постає перед митцем водночас знаком чогось вищого, реально не даного або недоступного для людини, тобто погляд на світ послідовно символістичний.

Художня концепція людини

- ☐ ідеал людини стає аскетичним;
- ☐ головними характеристиками її стають гріховність і праведність (за гріх людину покарано, за спокуту прощено, за праведність піднесено до сонму святих).

Погляди та завдання мистецтва:

- фактично всю тогочасну літературу творили насамперед із метою повчань («писане слово має передовсім навчати»);
- мета мистецтва слова стає переважно не ідеологічною, а суто естетичною;
- стиль перетворюється на самоціль;
- комунікаційна функція твору стає вторинною або й узагалі губиться в стилістичних прикрасах.

Домінуючі засоби поетики:

- прагнення авторів до оригінальності індивідуального стилю;
- різноманітність орнаментальних прикрас у творі, що іноді завуальовують провідну думку;
- головна ідея проходить через численні мотиви;
- з'являється композиція як естетичне явище (але будова твору складна, часто мозаїчна – поєднується матеріал різних шарів);
- прості порівняння замінюються широкими символістичними картинками;
- ужито гіперболи, епітети, складні синтаксичні конструкції.

Отже, орнаменталізм – літературний стиль прадавнього українського письменства, що дав назву літературному напрямку, який прийшов на зміну монументалізму. За методом орнаменталізму, на відміну від монументалізму, був романтичним. **Провідним для української літератури він був у XII – XIII століттях, після чого вичерпав себе як естетична цінність і почав занепадати.** Література потребувала радикального оновлення, яке могло прийти лише за умови зміни погляду на світ та людину в ньому.

2.4. Фрагмент уроку на тему: «Поученьє Володимира Мономаха», «Києво-Печерський патерик».

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

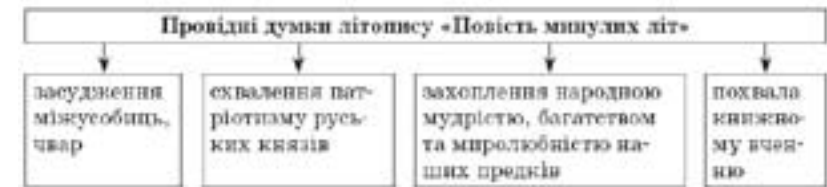
Перебіг уроку

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань

Інтерактивна вправа «Групування».

• Визначте провідні думки літопису «Повість минулих літ»

III. Мотивація навчання

Учитель. Поступово на зміну монументалізму прийшов новий напрям орнаменталізм.

IV. Оголошення теми й мети уроку

V. Опрацювання навчального матеріалу

1. Учитель. Запишемо до зошитів основні риси монументалізму за підручником: Василь Пахаренко. Українська література. Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: «Генеза», 2009. – С. 71.

2. Перевіримо випереджувальні завдання.

• Група літературознавців розкриє зміст свого дослідження про типи збірників житій.

Завдання учням: скласти тези за дослідженням.

До оригінальної літератури українського Середньовіччя належала і *житійна література* (житія, агіографія) – розповіді про духовних і світських осіб, канонізованих християнською церквою. Від власне біографії житія відрізняються релігійною спрямованістю. Агіограф ставив перед собою завдання подати зразки життя святих, які б викликали прагнення в читачів (слухачів) наслідувати їх.

Із розвитком агіографії формуються два типи збірників житій: *календарні* і *некалендарні*.

У *календарних збірниках* житія розміщуються в порядку днів пам'яті святих. До них належать *Четві Мінеї*, що містять поширені житія (тут життя святого розгорнулося у формі своєрідної но-

вели чи повісті); *Прологи (або Синаксари)* – своєрідні біографічні довідники; *Соборники і Торжественники*, що містять життя найшановніших святих у певному порядку залежно від християнських свят за сонячним і місячним календарем. Крім житій, у цих збірниках містяться похвальні слова, повчання, казання, притчі тощо.

До некалендарних збірників належать *Патерики (Отечники)*, у яких життя і фрагменти житій розміщено у формальній (*Азбучний патерик*) чи тематичній послідовності, іноді обмежуючись локальним матеріалом певного географічного ареалу (*Єгипетський патерик, Римський, Синайський*).

Житійні твори прийшли в Київську Русь разом із християнством через посередництво Болгарії і Сербії та безпосередньо через переклади з грецької мови.

Із метою зміцнення політичної, національної і релігійної самостійності Київської держави постала необхідність канонізувати руських святих, а канонізація потребувала літературного оформлення їхніх біографій. Тому вже в середині XI ст. з'явилися агіографічні твори (про княгиню Ольгу, князів Володимира, Бориса, Гліба та ін.).

Згодом (II пол. XI – 20-ті роки XIII ст.) був укладений «Києво-Печерський патерик», про який *Михайло Грушевський* писав: «... з усієї нашої старої писаної літератури ні один інший твір не зостався в такій постійній пам'яті, уживанні і лектурі... як «Печерський Патерик»...

*Оцінюємо дослідження учня
і просимо декількох учнів прочитати складені тези*

• **Група теоретиків** дає загальну характеристику «Києво-Печерському патерику». **Завдання учням:** скласти тези виступу.

«Патерик» став ... «золотою книгою» українського писемного люду, джерелом його літературної утіхи і морального поучення (М. Грушевський).

Основа цього агіографічного твору – листування між єпископом суздальським і володимирським *Симоном* (Симон у минулому був ченцем у Києві) і монахом Києво-Печерської лаври

Полікарпом та останнього з києво-печерським архимандритом *Акіндіном*.

Симон докоряв Полікарпові за його надмірне честолюбство і до своїх листів додав 9 оповідань про ченців-чудотворців та 5 оповідань про дива, які сталися під час спорудження Печерської церкви Святої Богородиці. Полікарп, перечитавши послання Симона, пройнявся їхнім високим духовним змістом і написав послання до Акіндіна. Він уклав 11 оповідань про подвижництва києво-печерських ченців кінця XI- початку XII ст.

Зібрані разом послання, перекази Симона, оповідання Полікарпа, житійні оповідання *Нестора* склали первісну редакцію *Києво-Печерського патерика*. «Найстаріша редакція «Патерики» містила в собі такі твори: а) повість про чуда, пов'язані з будовою Печерської церкви; б) послання Симона до Полікарпа з додатком 9 оповідань про святих; в) повісті Полікарпа (числом 11); г) слово о первих чорноризцях печерських (літописна повість)» (М. Грушевський).

У наступні часи «Патерик» доповнювали, редагували. На думку учених, його формування в основному завершилося в XV ст. Однак остаточно як літературний твір «*Києво-Печерський патерик*» постав лише в XVII ст. після близько 10 рукописних переробок. У 1661 році його було уперше надруковано окремою книгою.

Дослідники переконані, що фактично «Києво-Печерський патерик» можна вважати *першою збіркою новел в українській літературі*.

Але всі твори в ньому пов'язані єдністю ідейного змісту – уславлення подвижництва заради віри, духовного добробуту.

*Оцінюємо дослідження учня
і просимо декількох учнів прочитати складені тези*

3. Слово вчителя. Безпосереднім продовженням «Повісті минулих літ» в Іпатіївському списку є *Київський літопис* (умовна назва), що охоплює події від 1111 р. до 1200 р. Складено його, очевидно, близько 1200 р. у Видубецькому монастирі. З його сторінок постає описане в деталях складне й напружене життя Русі XII ст. Князі намагалися захищати країну від половців, але особисті інтереси, боротьба за владу над Києвом заважали їм узгодити

свої дії, об'єднатися. Київський літопис – майже суто світський твір. Мова його наближена до живої народної мови.

У Лаврентіївському списку «Повісті минулих літ» під 1096 р. вміщено надзвичайно цікаву літературну пам'ятку Київської Русі – так зване «Повчання» Володимира Мономаха.

Сівши на великокняжий київський престол (1113 р.), Володимир Мономах зумів об'єднати навколо Києва близько трьох чвертей усіх руських земель і припинити на деякий час їх феодальний розпад, уславився він також як оборонець Русі від половецьких нападів.

З «Повчання» вимальовується образ Володимира не тільки як видатного державного діяча, а і як талановитого письменника, що в невеликому творі зумів яскраво розповісти про найважливіші моменти власного життя і своєї доби виявив широку начитаність.

4. Групі літературознавців дати загальну характеристику «Повчання».

Завдання учням: скласти тези виступу.

Вступна частина твору насичена виписками з богослужбових книг, якими автор не тільки передає бентежний стан своєї душі, а й прагне уславити Бога, показати, що Божу ласку можна здобути трьома добрими ділами – «покаянням, сльозами і милостинею».

Далі Мономах змальовує ідеальний образ князя-правителя, перелічує його обов'язки перед своїми підданими, перед церквою, перед самим собою. Він повчає своїх дітей не забувати убогих, не дозволяти сильним знущатися зі слабших, не вбивати, дотримуватися клятви, стерегтися гордошів, не збирати скарбів, поважати старших і молодших, не лінуватися, остерігатися пияцтва, брехні, розпусти.

Особливу увагу звертає автор на обов'язки князя у військових походах. Крім того, він закликає дітей не лінуватися вчитися, посилячись при цьому на приклад свого батька князя Всеволода.

Дидактична частина «Повчання» поступово переходить у автобіографію. Свої настанови дітям Володимир підкріплює прикладами з власного життя. Інтереси Русі, її народу він ставив вище від особистих. Коли на нього війною пішов Олег, Володимир добровільно віддав йому землю Чернігівську, аби тільки припинити

усобиці. Все життя його минуло в походах проти половців, у труді. Він не цурався ніякої роботи.

«Повчання» написано, ймовірно, 1117 р., хоча дослідники не дійшли згоди щодо його датування.

*Оцінюємо виступ учня
і просимо декількох учнів прочитати складені тези*

5. «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Лабораторно-практична робота з документом

Учитель. Володимир Мономах був видатним письменником свого часу. Наприкінці князювання він спробував оцінити свою політичну діяльність, бажаючи передати власний життєвий досвід нащадкам. Ця спроба вилилась у твір «Повчання дітям», що став своєрідною сповіддю князя.

Він неначе гортає сторінки власного життя, не приховуючи своїх негарних учинків, і напучує своїх дітей щодо того, як їм жити.

Метод «Мікрофон»:

- Які основні людські якості намагався виховати князь у дітях?
- Проти чого він застерігав?
- Що таке людяність, на думку Мономаха?
- Зробіть загальний висновок про Володимира Мономаха.

Нащадки надзвичайно шанували ім'я Володимира Мономаха. Згодом було складено казку про те, як візантійський імператор прислав йому знаки царської влади – вінець і барми, і через кілька століть після нього московських царів нібито вінчали на царство цим вінцем, який назвали «шапкою Мономаха».

Значення Володимира Мономаха для історії в тому, що, живучи в суспільстві, де кожен прагнув досягти своїх корисливих цілей, не усвідомлюючи святості права договору, він високо тримав стяг спільної для всіх правди і збирав навколо нього сили Руської землі.

Висновок оцінює вчитель

6. Слово вчителя. Вплив орнаменталізму був відчутний і в так звану перехідну добу (XIV – початок XV ст.). Це був період переписування давніх творів та укладання **книг-зводів**. Звід означає «об'єднання (зведення)» різних літописів в один у певній послі-

довності (часовій, алфавітній тощо). Серед таких зводів – Літопис руський, Ларентіївський літопис, нові редакції «Києво-Печерського патерика».

Запишемо до зошитів тематику збірки та ідейне спрямування Києво-Печерського патерика.

Тематика збірки:

- Історія Києво-Печерського монастиря (реальні та легендарні сюжети).
- Розповідь про діяльність засновників Лаври – Антонія і Феодосія.
- Відомості з історії Київської Русі, зокрема Києва.

Ідейне спрямування патерика:

- возвеличення православної віри;
- вшанування наших предків, їх патріотизму і миролюбності;
- відбиття високого рівня руської культури.

«Києво-Печерський патерик»: погляд на книгу

Зовні може здатися, що це перша спроба створення історії становлення й існування Києво-Печерської лаври. Почасти так і є, адже з цієї книги дізнаємося, про будівництво лаври, яке розпочалося 1073 року, про те, що сам князь Святослав Ярославич копав рів під фундамент церкви і дав 100 гривень золота на її будівництво.

Обкладинка сучасного видання книги

«Києво-Печерський патерик» – твір із ряду «повчань»

Подальший зміст книги переконує, що це не історія лаври, а її **апологія**, тобто уславлення церкви й віри, завдяки яким людина може здолати шлях до Бога та правильно обрати собі дорогу життя. З подвигів печерських подвижників складається висока репутація Києво-Печерської лаври.

Поняття про жанр

Патерик (від лат. «батько») – це за-

Феодосій Печерський

гальна назва збірок оповідань і новел агіографічного змісту, в яких розповідається про подвиги духовних подвижників. На відміну від «житій святих», у патерику змальовуються лише найзначніші епізоди життя праведника, зокрема чудеса, сотворені ним.

Риси орнаменталізму в «Патерику»

Фантастичні, демонічні чудеса, які творять і з якими стикаються герої «Патерика», наявність в оповідях збагаченої образної стилістики найбільшою мірою зближують книгу саме з орнаментальною за стилем літературою.

Народження книги

7. Міні-дискусія (метод «Прес»).

Аргументуйте чи спростуйте тезу:

Чи можна вважати «Києво-Печерський патерик», як і «Повість минулих літ», історичною книгою?

«Києво-Печерський патерик», як і «Повість минулих літ», можна вважати історичною книгою, бо вони:

- взаємопов'язані ідейним змістом;
- анімічні уявлення у збірнику оповідань про заснування Печерського монастиря підлягають науковому обґрунтуванню;

- герої «Патерика» є авторами його оповідань;

- «Києво-Печерський патерик» –

найвизначніша і найулюбленіша книга житійної літератури.

8. Опрацювання ідейно-художнього змісту оповідання про Прохора-чорноризця. Переказ і тлумачення змісту твору.

Тема: розповідь про благодійну діяльність ченця Прохора, його намагання подолати зло – добром у складні для Київської Русі часи.

Ідея: возвеличення щирості, доброти, милосердя (Прохор), за-судження підступності, жадібності, заздрості, жаги до збагачення (торговці, князь Святополк).

Основна думка:

а) «Бог дбає про рід людський і дарує йому корисне, очікуючи нашого каяття;

б) «Суд без милості тому, хто сам не творить милості».

Жанр: оповідання.

Проблематика:

- керівник і народ;
- милосердя і користь;
- гріх і покаєння;
- добро і зло;
- вічне і тимчасове.

Композиція:

Експозиція: роздуми про призначення Бога, його вплив на людей; розповідь про жорстокість Святополка і скромне життя монаха Прохора.

Зав'язка: гуманність Прохора в голодні часи на Руській землі, доброзичливість у ставленні до людей.

Кульмінація: конфлікт між іноком і торговцями, пограбування монаха за наказом князя.

Розв'язка: примирення Святополка з Прохором; поховання ченця князем у печері.

Анімістичні елементи у творі:

- гірка лобода (хліб) – стає насолодою;
- попіл – сіль;
- покаєння Святополка – його перемога у війні.

9. Обговорення ідейно-художнього змісту твору (фронтальне опитування).

Питання для роботи:

• **За яких обставин людина звертається до Бога?**

• **Що вона отримує від нього?** («...Дбає Він про рід людський і дарує йому корисне, очікуючи нашого каяття. Насилає Він на нас інколи голод, інколи раті за порушення законів Володаря; та цим Владика наш приводить тільки наше недбальство до чесноти, бувають віддані за гріхи своїм злим і немилосердним володарям»)

• **В які часи відбуваються події у творі?** («Було це в дні князювання Святополка в Києві»)

• **Як на початку оповіді охарактеризовано Святополка?** («...Багато наруги чинив людям цей князь, без вини викорінив доценту багатьох знатних людей і маєтки у них одняв»)

• **Яким чином Господь покарав князя?** («І за те попустив Господь, щоб невірні мали силу над ним: чимало тоді воєн було з половцями. Були в ті часи чвари й голод сильний, і в усьому була вбогість на Руській землі»)

• **Хто такий Прохір?** («У ті дні прийшов хтось із Смоленська до ігумена Іоанна, бажаючи бути іноком. Ігумен постриг його і назвав Прохором. Цей чернець Прохір віддав себе на послух і таку безмірну повстримність, що навіть хліба себе позбавив»)

• **Чому інок відмовився від хліба? Що замінило йому харч?** («Він збирав лободу, розтирав її своїми руками і робив із неї хліб; ним і харчувався. І заготовляв він собі її на рік, а наступного літа збирав нову лободу. І так усе життя своє вдовольнявся він лободою замість хліба»)

• **Через що Прохора назвали Лободником?** («...Він харчувався лише лободою, не вживаючи ні хліба, окрім просфори, ні овоча ніякого. І ніколи не нарікав він, але завжди з радістю служив Богові; нічого не боявся, бо жив, наче птиця»)

• **Чому чернець прагнув бути схожим на птахів?** («Погляньте на птахів небесних: вони не сіють, не жнуть, не збирають у житниці, але Отець ваш небесний живить їх. Птахів наслідуючи, легко долав він шлях до того місця, де росла лобода, і звідти на своїх плечах, мов на крилах, приносив її до монастиря»)

• **Що змусило людей також, як і Прохір, збирати лободу?**

• **Яке благо чинив інок людям у голодні часи?** («...Збирав це зілля (лободу) і, розтираючи його у своїх руках, ліпив із нього хлібини, які роздавав неіміущим, що знемагали від голоду. Багато в цю голодну годину приходило до нього, і він усіх наділяв. І солодким, наче з медом, було для всіх те, що він давав. Нікому так пшеничного хліба не хотілося, як цього хліба, виготовленого руками блаженного з дикого зілля»)

• **Що було характерним для хліба, виготовленого Прохором?** («І якщо він сам давав із благоговінням, то світлим, і чистим, і солодким був той хліб; якщо ж хтось брав потайки, то був він гірким без міри, мов полин»)

• **Чому цей споживчий харч мав такі особливості?**

• **Через що один із братії вимушений був звернутися до ігумена Іоанна?**

• **Як ігумен вирішив перевірити смакові якості хліба Прохора?** («Одну хлібину візьміть із рук, — сказав він, а другу, виходячи, потайки візьміть». «Коли принесли ігуменові хлібини, украдена змінилася на його очах: зробилася схожою на землю й стала гіркою, як і принесена раніше; а взята з рук блаженного була світлою й солодкою, мов мед»)

• **За що люди були вдячні Прохору?** («Після такого дива повсюди пішла слава про цього мужа. І багатьох голодних прогодував він і багатьом був корисний»)

• **Через що розпочалася війна?** («Тоді Святополк із Володарем і з Васильком пішов раттю на Давида Ігоревича (помститися) за Василька, якого осліпив Святополк, послуховавши Давида Ігоревича»).

• **Як це характеризує князя?**

• **Як війна між князями вплинула на рівень життя людей?** («Почалися грабежі беззаконні і всіляке свавілля. Й огорнув усіх великий смуток, знеможив усіх голод і війни, ніхто не мав ні жита, ні навіть солі, щоб перебороти нужду своєю»)

• **У чому полягало диво Прохора, яке він чинив у важкі воєнні роки?** («І зібрав він до себе з усіх келій попіл, але так, що ніхто про це не знав. І роздавав він цей попіл тим, хто приходив до нього, а у всіх після молитви його перетворювався він на чисту сіль»)

• **Що свідчить про гуманне ставлення інока до людей?** («І нічого не брав за це блаженний, а всім задарма давав, скільки кому треба, і не лише монастиреві вистачало, але й миряни приходили до нього й брали багато, скільки кому треба»)

• **Як безкорисливість Прохора негативно вплинула на прибутки торговців?** («Торжище опустіло, а монастир був повний тими, що приходили по сіль. І викликало це заздрість у торгівців сіллю, бо не одержували того, що хотіли. Вони думали нажити в цей час велике багатство завдяки солі, і ось те, що вони продавали за великі гроші, того тепер і за безцінь ніхто не брав. І великий смуток огортав їх»)

• **Через що торговці вимушені були звернутися за допомогою до Святополка?** («Прохір, чернець Печерського монастиря, відняв у нас велике багатство: дає сіль усім, хто до нього приходить, нікому не відмовляє, і ми від цього зубожіли»)

• **Чому князь не залишився байдужим до прохання купців?** («Князеві хотілося догодити їм, і задумав він, по-перше, припинити ремствування між них, а по-друге, самому розбагатіти»)

• **Чи залишилися торговці задоволеними реакцією Святополка щодо покарання Прохора?** («...В душі мріяв, що розбагатіє сам»)

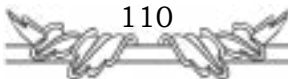
• **Як прийняли князь та торговці інока?** («І побачили всі перед очима своїми попіл. Довго дивилися всі й не розуміли: що б це означало?»)

• **Якою була реакція людей на злочинців, які завдали шкоди не тільки Прохору, а й їм самим?** («...Повертаючись із порожніми руками, проклинали того, хто це зробив»)

• **Через що здивувався Святополк, коли вночі викинув попіл на землю?** («Висипали попіл, а він у ту ж мить перетворився на сіль... Від такого дивного дива князя схопив жаж: не міг він приховати від усього міста всього того, що сталося»)

• **Як зреагував князь, осмисливши шкоду, яку заподіяв іноку і людям?** («...Засоромився Святополк від того, що він зробив, отож пішов він у монастир до ігумена Іоанна й покався перед ним»)

• **Чому виникло непорозуміння між князем та ігуменом?** («Ігумен карав його за невсипну жадобу до багатства, за насильство. Святополк тоді схопив його й ув'язнив у Турові, але повстав

супроти нього Володимир Мономах, і він, злякавшись цього, швидко з честю повернув Іоанна до Печерського монастиря»)

• **Як змінилося ставлення Святополка до Бога і Прохора?** («Тепер же заради такого дива князь дуже полюбив монастир Пресвятої Богородиці і святих отців Антонія й Феодосія. І ченця Прохора він відтоді дуже шанував і ублажав, оскільки розпізнав у ньому істинного раба Божого»)

• **Що пообіцяв володар ченцю?** («...Не чинитиму більше ніколи насильства. Якщо за волею Божою я раніше від тебе відійду з цього світу, виявиться в цьому твоя незлостивість. Якщо ж ти раніше, ніж я, преставишся і підеш до непідкупного Судії, то я на своїх плечах внесу тебе в печеру, щоб Господь простив мене за великий гріх перед тобою»)

• **Чому повчав Прохор князя перед своєю смертю?** («...Про милостиню, про грядущий суд, про вічне життя, про майбутню муку...»)

• **Чи виконав князь обіцянку, надану Прохору ще за його життя?**

• **Що, на вашу думку, допомогло Святополку отримати перемогу на війні?**

• **Чому князь перед тим, як вирушити на війну, відвідував монастир?**

• **З якою промовою звертається автор оповідання до його читачів?** («Хай і ми з ними одержимо милість од Христа Ісуса, Господа нашого!»)

• **Про що воно свідчить?**

• **Чим повчальний для нас цей твір?**

10. Рефлексія: дослідіть зміни, які відбувалися в поглядах і вчинках князя Святослава. Відповідь оформіть за допомогою прийому «Доміно».

Князь Святополк → «багато наруги чинив людям (без вини викорінив дощенту багатьох знатних людей і маєтки у них одняв)» → «пішов із Володарем і з Васильком раттю на Давид Ігоревича» → «беззаконня, всіляке савілля, голод» → «задумав багатіти» → «грабує інока» → «засоромився князь від того, що зробив» → непорозуміння з Іоанном → полюбив монастир і свя-

тих отців → «і дав він слово Богові не чинити більше нікому насильства» → «чи йшов на війну, чи на полювання, завжди приходив у монастир» → «відкрито сповідав про преславні чудеса й знамення Прохора й інших святих».

11. «Мікрофон власної душі»: чи вважаєте ви себе грішними? Чи змогли б ви віднайти силу волі покаятися?

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Проведення тестового опитування

Оповідання про ченця Прохора...

1. Бога у творі названо:

а) *верховним суддею;*

б) *єдиноюлюбцем;*

в) *могутнім володарем;*

г) *блаженним і справедливим.*

2. Події в оповіді відбуваються за часів князювання:

а) *Ігоря;*

б) *Ярослава;*

в) *Святополка;*

г) *Святослава.*

3. Князь отримав покарання від Бога, бо він:

а) *підвищив податки для простого люду;*

б) *вів загарбницькі війни;*

в) *морив голодом свій народ;*

г) *винищив багатьох знатних людей і позбавив їх власних маєтків.*

4. Рослина, з якої Прохор виготовляв для себе хліб:

а) *кропива;*

б) *лобода;*

в) *полин;*

г) *безсмертник.*

5. «Бачачи терплячись і велику повстримність Прохора», Бог його:

- а) намагався захистити від будь-яких хвороб;
- б) оберігав від страждань;
- в) наділив неабиякою силою;
- г) життя перетворив на солодке.

6. Окрім рослинної їжі інок уживав:

- а) **просфори**;
- б) рибу;
- в) молоко;
- г) перепелині яйця.

7. Те, що Прокіп зі своїх рук давав голодуючим, було:

- а) небезпечним і корисним;
- б) **солодким**;
- в) солоним і гірким;
- г) духмяним.

8. Що змусило одного з братчиків красти хліб у Прохора?

- а) **заздрість**;
- б) голод;
- в) власна підступність;
- г) прагнення оббрехати порядну людину.

9. Речовина, яку Прохор перетворив на сіль:

- а) житнє борошно;
- б) земля;
- в) пісок;
- г) **попіл**.

10. Через що торговці заздрили щедрому монаху? Оскільки він:

- а) за свою щедрість отримував багато грошей;
- б) **давав людям безкоштовно те, чого вони не мали можливості отримати на торжищі**;
- в) міг легко і без будь-яких зусиль отримати прибуток;
- г) зцілював людей, не вимагаючи водночас від них винагороди.

11. Щоб помститися інок, торговці:

- а) вирішили його отруїти;
- б) сильно побили його;
- в) розповсюдили лиху славу про нього;
- г) **звернулися до Святополка**.

12. У чому виявилася жадібність князя? Він:

- а) примусив Прохора сплачувати великі податки;
- б) **вирішив забагатіти, пограбувавши монаха**;
- в) пішов війною на свого брата;
- г) зобов'язав торговців частину свого краму безкоштовно віддавати йому.

13. Прохор прийшов до монастиря, виявивши бажання стати ченцем, із:

- а) Новгорода;
- б) Путивля;
- в) **Смоленська**;
- г) Києва.

14. Святополк пообіцяв Прохору, коли той помре:

- а) **особисто поховати його в печері**;
- б) не чинити зла торговцям;
- в) доглядати за могилою інока;
- г) присвятити все своє подальше життя служінню Богу.

15. За яких умов війна для князя буде успішною? Якщо він:

- а) випікатиме для бідних хліб;
- б) **дотримуватиметься справедливості**;
- в) побудує новий монастир;
- г) **перед смертю Прохора навідає його**.

16. Про що довго повчав монах Святополка:

- а) про шанобливе ставлення до батьків;
- б) **про надання милостині**;
- в) про повагу до святого храму;
- г) застерігав від ліні.

17. Хто були ворогами Святополка у війні, під час якої він отримав перемогу?

- а) половці;
- б) агаряни;
- в) поляки;
- г) варяги.

18. Ікона, якій завжди вклонявся князь, коли приходив до монастиря:

- а) святого Пантелеймона;
- б) Ісуса Христа;
- в) пресвятої Богородиці;
- г) пророка Іллі.

«Києво-Печерський патерик»

1. «Патерик» із грецької мови перекладається як:

- а) сукупність;
- б) святий;
- в) батько;
- г) милосердя.

2. Перше друковане видання «Патерика» з'явилося у:

- а) 1516 р.;
- б) 1615 р.;
- в) 1676 р.;
- г) 1661 р.

3. В основу збірки покладено:

- а) «Послання» ченця Симона;
- б) «Повідання про святих князів Бориса та Гліба»;
- в) «Синопис»;
- г) «Повість про Трою».

4. Коли завершилося формування збірника? В:

- а) XI ст.;
- б) XIII ст.;

в) XV ст.;

г) XVI ст.

5. Патерик містить інформацію про:

- а) князів, які виховувалися при Печерському монастирі;
- б) митців, що писали ікони святих;
- в) біблійні легенди;
- г) перших діячів святого храму.

6. Засновниками Києво-Печерської лаври вважають:

- а) Нестора і Никона;
- б) Кия, Щека, Хорива;
- в) Іоанна та Іларіона;
- г) Антонія і Феодосія.

Примітка. Кожну правильну відповідь оцінюють в 0,5 бала. Всього – 12 балів.

2. Робота на картках

Картка № 1

1. Доведіть або спростуйте думку: «...у всі часи і літа дбає Він (Бог) про рід людський і дарує йому корисне, очікуючи нашого каяття». Наведіть переконливі аргументи, посиляючись на оповідання про ченця Прохора.

2. Чим, на вашу думку, пояснити те, що Прохор жив, наче птах, з радістю служив Богові? Яким було його буденне життя?

3. Про що повідав один із братії ігумену, сповідуючись йому у своєму гріху?

- а) недотримання заповідей Божих;
- б) байдуже ставлення до жебраків;
- в) крадіжку хліба, виготовленого з дикого зілля;
- г) отруєння ченця Прохора.

Картка № 2

1. Як ви вважаєте, чому хліб Прохора, виготовлений із лободи, був смачним і солодким? Свої міркування обґрунтуйте.

Використана література до II розділу:

1. Великий довідник школяра : гуманітарні та суспільні науки : 5–11 (12) класи. – 3-є вид., випр. та доп. – Х. : ВД «Школа», 2011. – С. 253–259.
2. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремко. – К. : Академія, 2007. – 752 с.
3. Наєнко М. Художня література України. – К. : Просвіта, 2005. – 660 с.
4. Пахаренко В. Українська література : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. Пахаренко. – К. : Генеза, 2009. – С. 67–68.
5. Токмань Г. Цей багатобарвний мистецький світ // Дивослово, 2001. – № 4. – С. 56–59.
6. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Нью-Йорк, 1956. – С. 133–163.
7. Чижевський Д. Історія української літератури, розділ Доба монументального стилю. А. Характеристика, п. 2.
8. Якобчук Л. Біблійні принципи життя і служіння. – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – 586 с.
9. https://uk.wikipedia.org/wiki/Монументалізм_у_літературі.
10. www.ukrlib.com.ua.
11. www.google.com.ua.

2. Прокоментуйте фразу з оповідання про ченця Прохора: «Чим більше він роздавав, тим більше в нього залишалося». Відповідь узагальніть.

3. Крадений у Прохора хліб був схожим на:

- а) каміння, поросле мохом;
- б) землю;
- в) мармур;
- г) гнилу деревину.

Картка № 3

1. Чим пояснити безкорисливість інока, коли він допомагав людям вижити у скрутні часи війни і голоду? Чи вимагав Прохор за це винагороду? Відповідь умотивуйте, наводячи відповідні аргументи.

2. Дослідіть, що змінило погляди і ставлення Святополка до Бога, служителів Печерського монастиря та людей. Свої спостереження узагальніть.

3. Кульмінацією оповідання є конфлікт між:

- а) Святополком і торговцями;
- б) ігуменом і Володимиром Мономахом;
- в) Прохором і торговцями;
- г) торговцями і Святополком.

VII. Підсумок уроку

«Мікрофон»

- Що вас зацікавило найбільше?
- Що здивувало?
- Що схвилювало?
- Що змусило задуматися?
- Що найбільше запам'яталося?

VIII. Домашнє завдання

1. Прочитати «Слово о полку Ігоревім».
2. Скласти тези про Київську Русь та її культуру за сторінками підручника 51–57: В. Пахаренко. Українська література. Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: «Генеза», 2009. – 367с.

РОЗДІЛ III

1.1. Староукраїнське письменство. Український ренесанс (XV – поч. XVII ст.), його християнські риси та представники

Три хронологічні періоди розвитку старого українського письменства:

- 1) X – XIII ст;
- 2) кінець XIII – початок XVII ст. (орієнтовно до 1620 р.);
- 3) початок XVII – кінець XVIII ст.

У старому українському письменстві виділяють декілька літературних епох:

- X ст. – середина XI ст. – *епоха монументального стилю*, що характеризується масштабністю, величністю, ідейним пафосом (Остромирове Євангеліє, «Повість минулих літ», «Слово про Закон і Благодать» Іларіона).

Література кінця XI – XIII ст. належить до *епохи орнаментального стилю*, головними рисами якого є ритмічність упорядкування художнього тексту, що нагадує візерунок, витонченість художніх засобів-прикрас («Слово о полку Ігоревім», «Повчання дітям Володимира Мономаха, «Лист двоюрідному братові Олегові Святославичу» Володимира Мономаха, «Галицько-Волинський літопис»).

XIV – середина XV ст. – *епоха підсумків*, переписування старих творів і укладання книг-зводів («Літопис Руський» та Лаврентіївський).

Звід – об'єднання (зведення) різних літописів в один у часовій послідовності з метою створення цілісної картини життя народу (наприклад, «Києво-Печерський патерик»).

Для творів цього періоду характерним був стиль «плетіння слів», що характеризувався нагромадженням однотипних речень, грою слів, пишномовністю, виразністю, емоційністю. (Григорій Цямблук, митрополит Фотій та ін.).

Кінець XV – кінець XVI ст. – період так званої *«еміграційної» літератури*. Творили роксолани (рутенці) українці, що проживали в різних європейських країнах. Для творів характерним було поєднання національних мотивів і стилів із загальноєвропейськими (Павло Русин, Себастьян Кльонович, Симон Пекаліда, Станіслав Оріховський, які писали латинською і польською мовами).

Період кінця XVI – початку XVII ст. вважається *першим українським Відродженням*. Це період спогадів про золоту княжу добу, відновлення високої культури Київської Русі (освіта, книгописання) і час активного зв'язку з європейською культурою. Цей період називають *епохою бароко* (Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський, Клирик Острозький, Іпатій Потій, Костянтин Острозький, Стефан Зизаній, Герасим Смотрицький, Андрій Римша, Андрій Величковський, Георгій Кониський, Григорій Сковорода, Самійло Величко, Климентій Зіновіїв, Лазар Баранович, Олександр Бучинський-Яскольд, Данило Братковський та ін.).

Ренесанс в українській культурі був своєрідним і як історичний етап хронологічно не збігався з італійським або західноєвропейським Відродженням. Ренесанс почав торувати свій шлях в українських землях вже на початку XVI ст. Однак лише в другій половині XVI ст. та в перші роки XVII ст. прояви Ренесансу стали досить помітними. Причина такого відставання була насамперед пов'язана із занепадом внаслідок монголо-татарської навали однієї з найрозвинутіших держав середньовіччя – Київської Русі. На українських землях була на довгий час загальмована культурна еволюція. Були знищені головні культурні центри, втрачена культурна еліта.

Упродовж усього XV ст., коли в Західній Європі розквітав Ренесанс, українська культура із заходу зазнавала асиміляції, з півдня ж – відвертого геноциду. Проте слід відзначити і позитивний польський вплив у поширенні ідей Відродження в землях України, що були тоді у складі Речі Посполитої. Спільними здобутками тут можна вважати формування нових рис гуманістичної шляхетської культури, досягнення в галузях містобудування, архітектури, скульптури, живопису. Водночас специфічна ренесансність

української культури кінця XVI – початку XVII ст. полягала саме у прагненні звільнитись від польської «культурної опіки», у формуванні культури національного відродження, що так яскраво виявилось у діяльності братств, у розвитку полемічної літератури, православної освіти та книгодрукування.

Вплив містобудівної та архітектурної практики європейського Відродження позначився на українських землях уже на початку XVI ст. Кращі умови для цього були в західноукраїнських землях, де відбудовуються старі та закладаються нові міста, основою яких часто були магнатські фортеці, такі як Броди, Жовква, Бережани, Меджибож, Тернопіль та ін. Регулярне планування відповідно до ренесансних вимог характерне насамперед для Львова і Кам'янця-Подільського. У плані кожне місто мало вигляд прямокутника, поділеного на частини – місця проживання основних громад – руської, польської, вірменської. У центрі кожної частини – ринкова площа, від якої паралельно розходяться вулиці, у центрі міста – велика площа з ратушею. У Львові основні в'їзні брами сполучилися широкими магістралями, що було одним із найпрогресивніших прикладів у тогочасному європейському містобудуванні.

Практика планування львівського середмістя була втілена у створенні центру в м. Жовква архітектором П. Щасливим, вихідцем із Північної Італії. Незважаючи на всі перебудови й руйнування, й сьогодні окремі площі і вулиці Львова, Жовкви, Кам'янця, Бродів залишають неповторне враження від куточків Ренесансу.

Із глибоким розумінням засад ренесансного мистецтва були оновлені у другій половині XVI ст. форми середньовічного замку в м. Острозі, що перетворився на справжній ренесансний центр у Східній Європі і заслужено називався «волинськими Афінами». Найкращі споруди замку – Кругла Башта і Луцька брама без перебільшення належать до визначних споруд Європи доби Відродження.

Одночасно з Острозьким перебудовується замок у Кам'янці-Подільському. Тут упроваджений новий тип фортифікації – бастіонна система, що містила в собі численні башти, бастіони, складні шлюзові споруди. Всі вони виконують не лише утилітарну, а й певну естетичну функцію. Споруди прикрашені кам'яною різь-

бою в ренесансному стилі, чорно-білими орнаментами в техніці сграфітпо (спосіб декоративного оздоблення стін споруд шляхом продряпування певного малюнка по верхньому тонкому шару штукатурки до нижнього шару, що має інший колір), аркатпурними фризами (ряд невеликих арок, що прикрашають стіни) тощо.

На 70–90-ті роки XVI ст. припадає найбільший розквіт громадянського та культового будівництва в ренесансному стилі у Львові. Тут створюють ансамбль будинків на площі Ринок, перлиною якого вважають «Чорну кам'яницю» (1588–1589, архітектор П. Римлянин та ін.), Успенську церкву (архітектори П. Римлянин, А. Прихильний), вежу Корнякта (архітектор П. Бар-бон), каплицю Трьох Святителів (архітектор П. Красовський).

З архітектурою був пов'язаний розвиток українського кам'яного різьблення. Найхарактернішим прикладом гармонійного поєднання архітектури, скульптури, орнаментів із каменю, де сполучаються ренесансні та українські народні мотиви, є львівські усипальниці – каплиця Кампіанів та каплиця Боїмів (обидві – початок XVII ст., архітектори і скульптори П. Римлянин, А. Бемер, Г. Горст та ін.).

Надгробний пам'ятник в усипальниці королів, магнатів, багатих городян стає одним із характерних зразків реалістичної ренесансної скульптури як в Італії, так згодом і в Україні. З XVI ст. було вироблено навіть певну систему такого монумента, що складався з скульптурного зображення померлого, який ніби спочиває, лежачи на саркофазі, обрамленому вибагливими архітектурно-орнаментальними композиціями. До кращих зразків такої скульптури належать надгробки князів Синявських із церкви-усипальниці м. Бережани (70–80-ті роки XVI ст., скульптор Й. Пфістер та Г. Горст), князя К. Острозького (1579), що знаходився в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. У надгробку Ганни Синявської з Бережан органічно злилися традиції українського національного мистецтва з новими ренесансними принципами. Образ цієї жінки, яка померла в молодому віці від пологів, зворушує гармонією фізичних і духовних якостей, грацією форм, декоративним ритмом трактування одягу, що ніби почерпнутий із джерел іконописного мистецтва.

У другій половині XVI ст. ренесансні впливи стають відчутними і в українському малярстві. У цей час основними його видами залишаються настінний розпис та іконопис, однак поряд із ними виникають нові жанри – портрет, історичний живопис, в іконах і фресках зростає інтерес художника до реалістичного зображення персонажів, показу побутових сцен, краєвиду. На жаль, кращі фрескові розписи того часу майже не збереглися. Водночас навіть у такому консервативному виді мистецтва, як іконопис ознаки Ренесансу очевидні.

Наприкінці XVI ст. вже не тільки священнослужителі визначали ідейно-художню скерованість іконопису, а й активні демократичні верстви – українське міщанство, що об'єднувалося у братства. Ця суспільна і культурна сила внесла в живопис нове світосприйняття, наповнила його громадянськими ідеями, пафосом національно-визвольної боротьби. Про значне поширення реалізму в малярстві свідчить те, що він знаходить місце у творчості майстрів навіть із провінції. Так, невідомий художник, який створив іконостас церкви села Раделичі Львівської області (1620), у багатьох релігійних сценах зображує сучасний йому одяг, передає ренесансні деталі архітектури, прагне передати психологізм персонажів, виявляє немалу обізнаність в анатомії і законах перспективи.

Справжніми шедеврами українського мистецтва початку XVII ст., пронизаними ідеями Відродження, є три іконостаси: П'ятницької та Успенської церков у Львові та церкви Святого Духа в Рогатині. У створенні обох львівських іконостасів, імовірно, брали участь видатні українські майстри Л. Пухало і Ф. Сенькович. Художники були активними членами братств. Л. Пухало мав дружні стосунки з першодрукарем І. Федоровим. До завершення Успенського іконостасу пізніше приєднався талановитий маляр, учень Ф. Сеньковича М. Петрахович. Живописна досконалість, політична актуальність сцен цих іконостасів демонструють передові суспільні та естетичні позиції їх творців. Образи Ісуса, апостолів, інших персонажів П'ятницького іконостаса надзвичайно реалістичні, окремі євангельські сцени, відверто трактуються в дусі боротьби з католицизмом та уніатством. Пасійний ряд Успенського іконостаса (авторська робота Петраховича)

належить до найзріліших і найдовершеніших в українському мистецтві творів, що розкривають ренесансну красу, шляхетність людських почуттів і набувають високого громадського звучання.

В образах Святодухівського іконостасу ренесансний гуманізм як свідчення духовної сили особистості досяг своєї найвищої вершини в українському малярстві. У створенні цього мистецького шедевра брали участь невідомі майстри Львівської школи другої чверті XVII ст., але вони, безсумнівно, були обізнані із західноєвропейським ренесансним мистецтвом. **Центральна постать іконостасу – Христос** – активна особистість, людина імпульсивної думки і палкого темпераменту; образи архангелів сповнені молодечого завзяття та героїчного пориву. З великою майстерністю передано образ біблійного мудреця Мельхіседека. Його фігура ніби випромінює внутрішню силу, впевненість у собі, тверді переконання.

Портретний живопис другої половини XVI ст. поступово висувається на одне з провідних місць у малярстві. Серед відомих світських портретів, виконаних у реалістичному ренесансному дусі, – зображення Стефана Баторія (1576), створене львів'янином Стефановичем, портрети воеводи Івана Даниловича (1620), знатних міщан Костянтина та Олександра Корняків (20–30 роки XVII ст.), намальовані невідомими майстрами. До останніх зразків ренесансного портрета відносять також твори Київської художньої школи 40-х років XVII ст. – це зображення П. Могили, З. Копистенського, Є. Плетенецького та інших видатних діячів української культури того часу.

Поширенню ренесансної культури в українських землях сприяв насамперед розвиток освіти. Наприкінці XV – XVI ст. помітно зростає прошарок українців, що здобули освіту в кращих західноєвропейських університетах – Краківському, Празькому, Болонському та ін. У списках студентів Краківського університету того часу знайдено понад сто імен вихідців із України. Деякі з них були провідниками загальноєвропейського Ренесансу. **Зачинателями гуманістичної культури в Україні і визначними гуманістами XV – XVI ст. вважають Ю. Дрогобича, П. Русина та С. Орхівського.**

Ю. Дрогобич, або Ю. Котермак із Дрогобича (1450–1494), навчався в Краківському та Болонському університетах. Після здобуття ступеня доктора філософії та медицини в Болонії викладав там у 1478-1482 рр. астрономію та математику, а в 1481–1482 рр. займав посаду ректора університету медиків та вільних мистецтв. Повернувшись до Кракова, працював професором медицини й астрономії. Праці його відомі в Італії, Франції, Німеччині, Угорщині.

П. Русин із Кросна (1470–1517) вчився в Краківському та Грейс-фельдському (Німеччина) університетах. У 1506 р. переїхав до Кракова, де, працюючи магістром університету, викладав курс античної літератури. П. Русин – перший поет-гуманіст в українській літературі, водночас засновник гуманістичної латинської поезії в Польщі.

С. Оріховський (Роксолан; 1513–1566) народився в с. Оріховці поблизу Перемишля. Навчався в Краківському, Віденському, Віттен-бергському, Падуанському, Болонському університетах. Повернувшись на Батьківщину 1543 р., брав активну участь у суспільному житті, у промовах та публіцистичних творах порушував питання про згуртування європейських народів проти турецької експансії.

С. Оріховський – найвизначніша постать усхіднослов'янській культурі доби Відродження. У Західній Європі його називали «русинським Цицероном, «сучасним Демосфеном». Його твори з питань історії, філософії були відомі в Італії, Іспанії, Франції, Німеччині. С. Оріховський належав до еліти європейських гуманістів та діячів Реформації, спілкувався з М. Лютером, дружив із Дюрером, Кранахом, Ульріхом фон Гуттенем, італійським гуманістом П. Рамузіо; великий вплив на нього справила творчість Е. Роттердамського. С. Оріховського можна віднести до перших полемістів, які виступали проти папства, догматів католицизму. У дусі Реформації він відстоював примат королівської та світської влади, яка повинна працювати на благо суспільства, громадянина, освіти і виховання народу.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. освіта стає одним із найважливіших засобів у боротьбі проти полонізації й окатоличення, за збереження етнічної цілісності України. Діяльність,

що її започаткували і розгорнули в цей час братства на ниві освіти, науки, книгодрукування, дає право віднести їх до громадських організацій нового, ренесансного зразка.

Братства – це всестанові, загальнонаціональні організації, що створювались навколо церкви, сприяючи культурно-національному відродженню. Братства – це світські організації, які відстоювали релігійні, політичні, національні, культурні, станові права українців. Їм належали великі заслуги у справі збереження української православної традиції, у становленні громадянського суспільства, його етнонаціональній консолідації, у підвищенні рівня освіти та культури.

Об'єднуючи освічених міщан та шляхтичів, **братства розуміли необхідність розвитку української науки й літератури, а також залучали до своїх установ діячів культури з різних частин України.** Саме при братствах почали свою діяльність найвизначніші представники української культури кінця XVI – початку XVII ст. Стефан і Лаврентій Зизанії, Кирило Транквіліон Ставровецький, Іов Борецький та ін. Усі вони як тогочасні керівники братств є типовими людьми Відродження. Це яскраві, багатогранні індивідуальності, водночас – керівники суспільного руху та культурні діячі широкого діапазону – вчителі, вчені, письменники.

Найстарішим і найвпливовішим було Львівське Успенське братство, розквіт діяльності якого припадає на 80-ті роки XVI ст. Від 1585 р. його покровителем став князь К. Острозький, а згодом – князі Вишенські, Ружинські, Потоцькі, а також заможні купці та ремісники. Зокрема Костянтин Корн, який заповідав Львівському братству 4 тис. золотих. Усього в братській скарбниці тоді була досить значна сума – близько 50 тис. золотих.

Організаційне оформлення Львівського Успенського братства в 1585 р. збіглося із заснуванням школи та викупом друкарні в І. Федорова з метою забезпечення її навчальними підручниками. Львівська братська школа – це був перший в Україні утримуваний на громадські кошти всестановий навчальний заклад, у якому початкове навчання поєднувалося зі школою вищого типу. **Успенське братство підняло свою школу на такий щабель, що в перший період свого існування вона зайняла провідне місце серед українських навчальних закладів.** Навчальна програма пе-

редбачала викладання предметів класичного тривіуму і квадри-
віуму, значної уваги надавали вивченню слов'янської граматики,
грецької мови та латини. Знання останньої давало учням змогу
ознайомлюватися з досягненнями західноєвропейської науки та
літератури. Організатори братської школи глибоко замислюва-
лися над педагогічними проблемами і вирішувати їх, на протива-
гу ієзуїтським школам, у демократичному, гуманістичному дусі.

Слідом за Львівською братською школою почали з'являтися
навчальні заклади і в інших містах західноукраїнських земель та
Правобережжя. Міщани розуміли потребу ґрунтовної освіти, тим
більше, що в XVI ст. з-поміж них були вже високоосвічені люди.
Луцьке братство також створило школу вищого типу, що стала
культурним осередком усієї Волині. За зразками Львівської та
Луцької шкіл діяли братські школи в Галичі, Рогатині, Комарному,
Перемишлі, Ярославі, Межибожі, Холмі.

**Найсприятливіші умови для розвитку української освіти
були створені в Києві, оскільки школи тут були під захистом
козаків.** Київська братська школа, заснована близько 1615–
1616 рр., була створена одночасно із організацією Київського
Богоявленського братства; це свідчить про те, що для фунда-
торів братства і школи головним було саме створення школи.
Школа перебувала під постійною опікою видатних політичних
і культурних діячів України – П. Сагайдачного, П. Могили, І. Бо-
рецького (пізніше – митрополита Й. Борецького), М. Смотриць-
кого, К. Саковича та інших просвітителів, які взяли актив-
ну участь у її реформуванні в Києво-Могилянський колегіум
(1632 р.), що за своєю навчальною програмою був близьким до
західноєвропейських університетів. **Київський колегіум у пер-
шій половині XVII ст. став центром згуртування найкращих на-
ціональних сил у науці, літературі, філософії.**

Наприкінці XVI ст. польська та українська шляхта, подібно до
італійської верхівки, почала широко займатись меценатською ді-
яльністю, створюючи у своїх маєтках центри освіти і мистецтва,
збираючи навколо себе інтелектуальну еліту. Найвідомішим зраз-
ком таких інституцій була академія в Замості, куди перемістився
центр освіти з Кракова. Італійськими архітекторами був здійсне-
ний у Замості великий проект міського будівництва – ідеально-

го ренесансного міста з чіткою забудовою, плануванням вулиць,
суспільних приміщень, палаців.

**Культурно-освітні центри створювали в маєтках волин-
ського воєводи О. Чарторийського, житомирського старости
К. Вишневецького, брацлавського воєводи князя Р. Сангушка.**
Найбільшим і найвпливовішим в Україні був культурно-освіт-
ний центр в місті Острозі, створений у 1576 р. під патронатом
К.–В. Костянтиновича Острозького (1526–1608) – найбільшого
магната держави, відомого мецената, нащадка самого Володими-
ра Святославича І. Центр складався з колегії, або «триязычного
лицею», – слов'яно-греко-латинської академії, що отримав таку
назву з 1583 р., друкарні та науково-літературного гуртка.

**Острозька школа акумулювала в собі всі течії і напрями то-
гочасної культури в Україні,** орієнтуючись на смаки та запити
різних верств суспільства. В основу її діяльності було покладене
традиційне для середньовічної Європи вивчення «семи вільних
наук». Проте новостворений навчальний заклад відрізнявся від
західноєвропейських чи польських шкіл такого типу використан-
ням греко-візантійської культурної спадщини та виразним націо-
нальним спрямуванням.

На відміну від інших елітних центрів, в Острозі прагнули від-
родити в дусі Реформації ідеї східного християнства та слов'яно-
руської духовності й культури. Активна ідеологічна діяльність
Острозького центру припадає на кінець XVI ст. – час підготовки і
прийняття Брестської унії. На початку XVII ст. це вже була пере-
важно наукова та освітня діяльність. Завершення роботи центру
відносять до 1636 р., коли він був ліквідований онукою Острозь-
кого Анною-Алоїзою Ходкевич, вихованою ієзуїтами.

Велике значення Острога полягає в тому, що тут **виховували
духовну еліту української нації,** тут визрівали ідеї національної
незалежності. Фундатором навчального закладу та його першим
ректором став Г. Смотрицький (р. н. невідомий – 1597) – пись-
менник-полеміст, поет. У 1594 р. до Острога приїздить К. Лукаріс,
знавець давньогрецької мови, латини, що здобував освіту в Падуї
та Венеції, слухав лекції Г. Галілея. Ймовірно, К. Лукаріс викладав
в Острозі в 1594–1596 рр., припускають, що він був ректором
колегії після Г. Смотрицького. Після участі у Брестському соборі

1596 р. К. Лукаріс виїхав з України до Німеччини і Швейцарії, згодом він обирався Олександрійським та Константинопольським Патріархом, був позбавлений патріаршого сану за розповсюдження протестантизму.

Визначними вчителями та книжниками Острога були К. Острозький – церковний діяч та письменник, Д. Наливайко – публіцист та філософ, І. Лятош – доктор філософії і медицини Краківського університету, А. Римша – поет і перекладач. Серед вихованців колегії – І. Борецький, П. Сагайдачний, Мелетій та Степан Смотрицькі, Й. Княгиницький.

Навчальна програма Острозької школи була подібна до програми Львівської братської школи. Велику увагу тут приділяли вивченню іноземних мов, граматики, діалектики, риторики, арифметики, геометрії, музики, астрономії. Особливо на високому рівні був поставлений хоровий спів. Заклад мав прекрасну бібліотеку, у якій було чимало європейських видань. Серед тих, що збереглися і донині, – «Трагедії» Евріпіда (Базель, 1551), «Промови» Ціцерона (Франкфурт, 1591), латинський словник (Базель, 1562) та багато інших.

Потребам Острозького культурно-освітнього осередку слугувала друкарня, яку за європейською традицією створювали при школах вищого типу та науково-літературному осередку вчених. Для потреб школи друкарня підготувала в 1578 р. видання греко-церковнослов'янської «Азбуки» (Букваря) – підручника для вивчення двох мов, у 1580 р. – Нового Завіту та Псалтиря, у 1581 р. – «Хронології» А. Рамши – суто шкільного видання, де містився перелік назв місяців року церковнослов'янською та германською мовами.

Вершиною діяльності Острозького культурно-освітнього центру став вихід Біблії (1581) – першого видання, здійсненого церковнослов'янською мовою. Вона була перевидана в 1663 р. в Москві і ще довгий час слугувала за джерело для наступних перевидань.

Офіційно Острозька академія була середнього типу навчальним закладом, хоч у найкращі роки свого існування за наявності висококваліфікованих фахівців вона впроваджувала курси академічного рівня. Практика іменування академією за відсутності

формальних підстав була досить поширеною в Європі. За тих умов, що склалися в Україні, навіть впливовий магнат К.-В. Острозький не зміг би добитися для своєї школи, антикатолицької за спрямуванням, прав академії, тобто прав вищого навчального закладу. Однак формальна невизначеність статусу школи, його приватний характер сприяли започаткуванню в Україні світської публічної освіти, незалежної від держави і церкви.

Розвиток друкарської справи в Україні є найкращим підтвердженням благотворного впливу ренесансної культури. У перший період свого існування наприкінці XVI – початку XVII ст. більшість друкарень, що були створені при братствах, видавали літературу переважно світського спрямування. Поширення освіти спричинило великий попит на навчальну і наукову літературу. Перші книжки «Октоїх» та «Часословець», надруковані кирилицею, з'явилися в Кракові 1491 р., де були досить значними українська і білоруська громади. До цих видань прилучився німець за походженням Ш. Фіоль. Мовні українізми його книжок можна пояснити тим, що Ш. Фіоль користувався допомогою українських книжників та був виконавцем їхніх замовлень. Однак початок книгодрукування безпосередньо в українських землях пов'язаний із І. Федоровим.

Переїхавши до Львова у 1572 р. і будучи вже досвідченим фахівцем друкарської справи, **І. Федоров** за допомогою міщан заснував друкарню і протягом 1574 р. **видав перші українські «Апостол» і «Азбуку»**, що мало величезне значення не лише для розвитку інфраструктури української культури, а й для формування національної самосвідомості. Але справжнього розмаху ренесансна особистість І. Федорова набула в Острозі під патронатом **К.-В. Острозького – Лоренцо Медичі української культури.** Однією з шести книг І. Федорова, що побачили світ в Острозі, є знаменита Острозька Біблія (1581), що стала шедевром друкарського мистецтва XVI ст.

Текстовою основою Острозької Біблії була Геннадіївська Біблія, складена в Новгороді наприкінці XVI ст. і подарована царем Іваном Грозним князю К.-В. Острозькому. У текст вводилися нові розділи, перекладені з грецької, латинської і чеської мов. І. Федоров намагався дати зразок шрифтів церковнослов'янських

літер, що був у широкому вжитку серед усіх східнослов'янських народів. Для цієї книги вперше в історії світової поліграфії створено новий шрифт шести видів і під час набору на 1256 сторінках не зроблено жодної помилки. У художньому оформленні видання органічно поєднані риси ренесансного орнаменту з орнаментальними мотивами українського народно-декоративного мистецтва. Підкреслюючи символічне значення цієї книги для всієї нації, видатний український культуролог Є. Маланюк писав: «Острозька Біблія і закурений порохом мушкет недавнього «низовця» (козака) – це могло б бути гербом тієї вікопомної доби на переломі XVI – XVII ст.».

Важко переоцінити роль у становленні книгодрукування в Україні особистості І. Федорова. **Після смерті першодрукаря 1583 р. його справу продовжило Львівське Успенське братство.** Наступними виданнями братської друкарні були граматика «Адельфотис» (1591) і видана 1596 р. Л. Зизанієм «Граматика словенська». Ці видання стали основою для знаменитої «Граматіки Славенськія» М. Смотрицького (1619), що була єдиним підручником із граматики в східнослов'янських землях аж до XVIII ст. Своєю працею М. Смотрицький заклав основи не лише української, а й східнослов'янської філології як науки.

У першій половині XVII ст. книгодрукуванням займалися в різний час монахи П. Кулчич, славетний український лексикограф П. Беринда, І. Кунотович, М. Сльозка. У другій половині XVII ст. видавнича діяльність братств занепадає, друкування книжок зосереджується в руках монастирів, що призводить до зменшення кількості світських видань.

В українській літературі, що знаходилась під впливом європейського гуманізму і візантійського ісихазму, виділилось два напрями. **Представники візантійської традиції, такі як І. Вишенський, Й. Княгицький, Й. Почаївський, І. Копинський,** орієнтували українське суспільство на візантійську патристику, прославляли християнську громаду з її орієнтацією на аскетизм, загальну рівність, ісихазм. Це віддаляло людину від реального життя, заглиблювало у світ релігійно-містичних почуттів. Представники ренесансного антропоцентризму та християнського гуманізму – Ю. Рогатинець, М. Смотрицький, З. Копистенський,

Д. Наливайко, Стефан і Ліврентій Зізаниї – проповідували активну діяльну особистість, а захоплення вченням Аристотеля сприяло розриву з візантинізмом, наближуючи суспільство до європейського ідеалу.

Загалом українські письменники протистояли духовному наступу католицизму на український народ. Полеміка між православними і католиками досягла своєї кульмінації в період підготовки і підписання **Брестської унії 1596 р.** Питання літургії в цій полеміці були другорядними, на перший же план виходило відстоювання права українців на свою віру, мову, культуру. Полемісти гнівно звинувачували верхівку православного духовенства у зраді національних інтересів народу, моральному занепаді, багато уваги у своїх творах приділяли розвитку духовності, народної освіти, вихованню. **Г. Смотрицький у книзі «Ключ царства небесного» (1587), пронизаний ідеями суспільної рівності, свободи віросповідання та патріотизму, дав гостру відсіч претензіям ідеолога ієзуїтства В. Гербеста на духовне панування над українським народом.**

Визначний полеміст Х. Філарет, якого вважають одним із найяскравіших прибічників протестантизму та реформації в Україні, у своєму «Апокрисисі», написаному у відповідь на книгу ієзуїта П. Скарги «Брестський собор», дав ідеологічне обґрунтування права українців на власну віру і культуру. У надісланому в Україну з Афону «Посланні єпископам-відступникам від православ'я» **Іван Вишенський (близько 1545–1620) – український релігійний діяч і яскравий письменник-полеміст – таврував верхівку церкви і можновладців-панів за знуцання над простим народом, одним з перших виступив проти кріпацької неволі.**

Поряд із полемічною літературою розвивається поезія. У кращих поетичних творах, що належать П. Беринді, К. Саковичу, М. Смотрицькому, Т. Ставровецькому, передається краса людських почуттів, із великою силою звучать патріотичні мотиви.

Отже, Ренесанс в українській культурі став наслідком складного й тривалого процесу взаємодії вітчизняної та європейської культури. І хоч українські митці не сформували цілісної ренесансної культури або стилю, проте творчо переробили кращі досягнення західної Європи, насамперед Італії, використали їх для

розвитку власної нації, формування власної державності. «Так само, як Січ здолала створити на території чужої держави мілітарну республіку, – пише Є. Маланюк, – так суспільство здолало школами, братствами і безупинною боротьбою – створити «державу в державі» – «Руську Річ Посполиту».

Своєрідність і драматизм Ренесансу в Україні полягає і в тому, що свої вершини він досягає в період кризи західного гуманізму, панування контрреформації, національних і релігійних воєн, в одній із яких український народ виборював своє право на існування. Зазнавши свіжого подиху європейського Ренесансу, українська культура розвивалася своїм шляхом, трансформуючись у культуру національного відродження, що стала основою державного відродження за доби Б. Хмельницького та І. Мазепи.

1.2. Фрагменти уроку на тему: «Слово о полку Ігоревім» – давньоруська пам'ятка, перлина українського ліро-епосу.

Історична основа твору. Переклади і переспіви його в XIX – XX ст. Питання авторства. Особливості композиції та стилістичних засобів»

Тип уроку: урок засвоєння знань, навичок й умінь.

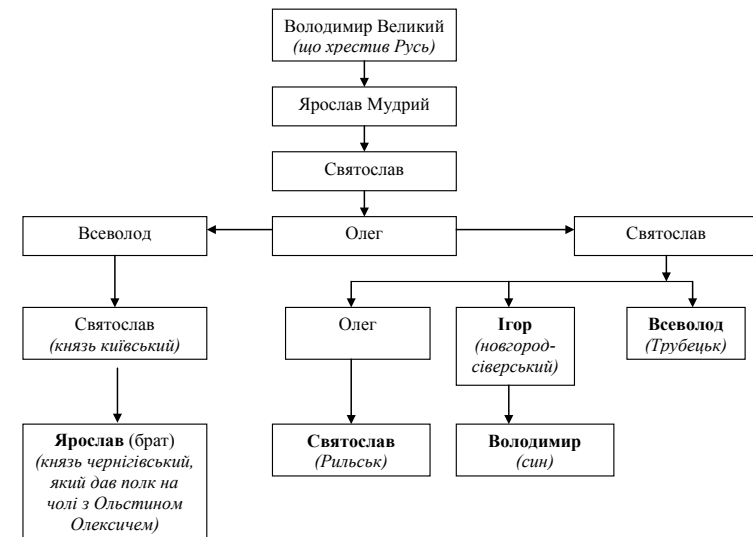
Перебіг уроку

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань

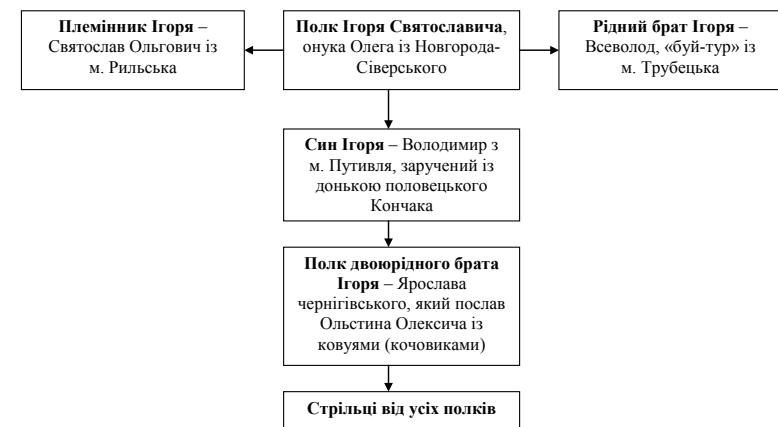
1. Бесіда.

- Що таке літопис?
- Коли було завершено найвідоміше літописне зведення?
- Чому літописи вважають пам'ятками художньої літератури?
- Розгляньте родовід руських князів, імена яких згадуються в «Слові о полку Ігоревім». Поміркуйте, чому в битві не брав участь Київський князь (на ієрархії (графічному організаторі деревоподібної структури) виділені імена тих князів, які взяли участь у поході).

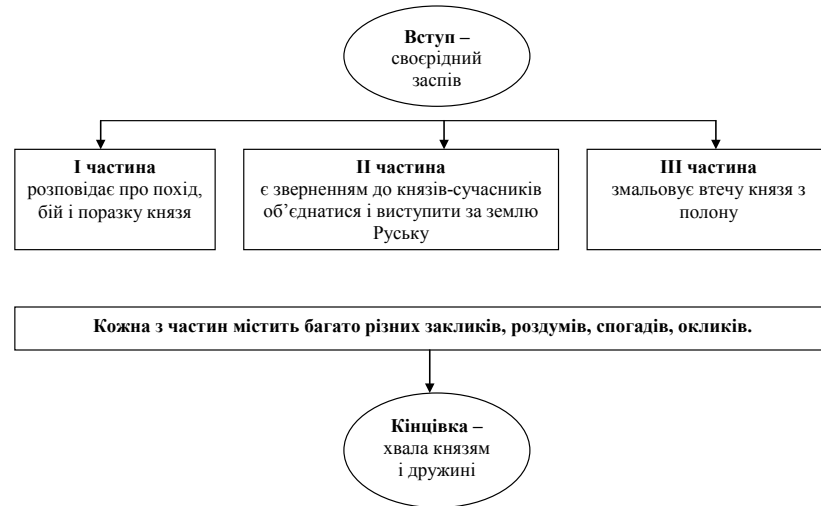
2. Робота над складанням схеми розміщення полків за допомогою технології графічного організатора.

Учитель разом з учнями складає **мережу** розміщення полків руських князів.

Вступне слово вчителя

Погляньте на блок-схему і скажіть, про яку давньоруську пам'ятку йдеться.

Світова література знає небагато творів, які б протягом століть захоплювали нові й нові покоління, перетинали межі країн і материків, здобували все ширшу й гучнішу славу. І саме до таких пам'яток належить безсмертне «Слово о полку Ігоревім» – героїчна, сповнена палкої любові до вітчизни, до свого народу пісня-заклик, що лине з сивих віків Київської Русі і гаряче відлунює в наших серцях.

III. Оголошення теми і мети уроку

Мотивація навчання

Слово вчителя

Сьогодні ми будемо подорожувати сторінками давньоруської пам'ятки. Тоді терміном «слово» найчастіше називали епічні і повчальні твори. Сам автор називає свій твір ще «піснею» і «повістю». Можливо, що назва «Слово о полку Ігоревім» належить не автору, а пізнішому переписувачеві. **Група дослідників-істориків** надаватиме нам інформацію про історичні події та особи Київської Русі в часи розквіту, коли гордістю Руської землі був

стольний Київ. Його Золоті ворота, Софійський і Михайлівський собори дивували своєю величчю і красою. **Група літературознавців і мовознавців** указуватиме нам на стилістичні особливості пам'ятки та багатство її мови. **Група акторів** продемонструє художнє читання пам'ятки. За кожним учнем ви записуєте тези виступу до зошитів. Усі роботи будуть оцінювати за дванадцятибальною системою.

IV. Основний зміст уроку

Надаємо слово учням

1. Повідомлення учня про Київську Русь та історичну основу пам'ятки.

Земля і держава наших предків – Київська Русь – у часи свого розквіту була велика і сильна, забудована незліченними містами, заселена працелюбним і мужнім людом – хліборобами-ратаями, ремісниками, рибалками, мисливцями... На сторожі їх мирної праці стояли воїни.

Руські князі, що з давніх-давен присвоювали працю «чорних людей», визискуючи і грабуючи їх усе більше втягуються в міжусобну боротьбу.

Це приведе до поступового занепаду держави.

Русичі вимагали від князів, щоб вони припинили свої чвари й об'єдналися для відсічі смертельним ворогам. 1097 року кияни говорили Володимирі Мономаху: «Не погубіте Руської землі. Бо коли почнете війну між собою, погані стануть радуватися і візьмуть землю вашу, що її надбали батьки ваші й діди трудом великим і хоробрістю». І в 1103–1116 роках Мономах відігнав половців аж за Дон і на Кавказ. Згодом так само діяв його син Мстислав. Але з 70-х років XII століття, коли руські князі, погрузнувши в усобицях і чварах, нерідко самі наводили степовиків на рідну землю, половецькі наїзди стали майже безперервними. Треба було щось робити. І ось у 1183 році князі об'єдналися навколо Святослава київського і завдали половцям тяжкої поразки. У полон потрапив хан Кобяк, сотні його князів і тисячі воїнів.

У 1184 році, очолені тим же Святославом, русичі розгромили військо половецького хана Кончака. У цій переможній виправі не

зміг узяти участі Ігор Святославич, князь новгород-сіверський. Щоб довести свою відданість справі оборони Руської землі, він у 1185 році вирішив виступити проти половців, але тільки з невеликою групою князів-родичів. Оцей похід і став приводом для створення «Слова о полку Ігоревім».

Про справжність «Слова...» свідчить також знайдена у 1852 році поетична повість XIV ст. «Задонщина», яка присвячена подіям Куліковської битви.

Історичну основу «Слова...» становлять (учні фіксують у зошит):

1. Феодальне роздріблення Русі кінця XII ст.
2. Підсилення половецької небезпеки в 70-х р. XII ст.
3. Ворогування Ольговичем і мономаховичей як одна з причин послаблення держави.
4. Розгром половців Святославом Київським у разі сприяння інших князів (1184 р.).

Письменники давньої літератури були активними діячами своєї епохи, більшість із них своєю невтомною працею над словом, своїм високим ідейним горінням створювали міцні передумови для розвитку української літератури XIX і XX ст. Вони були борцями, просвітителями, провідниками, мрійниками, любили прекрасне, мріяли про вдосконалення людини, суспільства й світу. Їхні твори донесли до нас подих століть, глибокі патріотичні почуття, героїчну боротьбу за «вольність» і правду, живий інтерес до повсякденного життя, до найпекучіших його проблем. І нам слід пам'ятати про них, знати про їх великий вклад у наше сьогодення, у нашу літературу. (Звернено увагу на міні-виставку «Видатні пам'ятки давньоруської літератури»)

Особливості розвитку давньої української літератури:
а) вона була рукописною, її пам'ятки в більшій частині не мали стійкого тексту; б) не розвинулось ще почуття авторської властивості, тексти багатьох творів не зберегли ні імені їхніх авторів, ні дат написання; в) література ця великою мірою була зв'язана з церквою, з історичними подіями, з тими або іншими історичними особами.

2. Слово вчителя

Проблема жанрової приналежності «Слова о полку Ігоревім» до сьогодні не вирішена. Думки дослідників розійшлися. Одні вважали її «словом», інші – «сказанням», треті – «повістю», четверті – «поемою», п'яті – схилялися до думки про неможливість визначення її жанрової форми, оскільки у творі переплетені ознаки відразу кількох жанрів.

Тому у формі диспуту спробуємо вирішити цю проблему. Звернімо увагу на таблицю.

(Учитель вивішує таблицю «Типи аргументації» або висвітлює її через комп'ютер на екран, за допомогою якої спрямовує учнів на те, як зробити їхні виступи ефективними для подальшої дослідницької роботи. Без зацікавлення аудиторії і залучення її до розумової співпраці та емоційного співпереживання контакт між тими, хто виступає й слухачами буде слабким і поставлена мета буде не повністю виконана).

Сильні аргументи	Слабкі аргументи	Неістинні аргументи
• «Доказ від факту» – будують на аналізі факту, тобто на вивченні причинно-наслідкових зв'язків, що впливають із факту.	• «Доказ від сумніву» – зумовлюється особистими сумнівами переконуючого суб'єкта. • «Доказ від авторитету» – визначають загальною вірою переконуючого в авторитет третьої сторони. • «Доказ від упевненості» – впливає з особистої впевненості переконуючого.	• «Доказ від загрози» – засновують на загрозі аудиторії. • «Доказ від обіцянки» – засновують на обіцянці аудиторії з боку суб'єкта, який переконує. • «Доказ від засудження» – засновують на засудженні мовця й аудиторії третьою особою.

Учитель вивішує або висвітлює схему
«Етапи активізації аудиторії»

1. Зацікавлення аудиторії

2. Спонування аудиторії до роздумів

3. Стимулювання слухачів до обговорення

А. «Слово...» – твір-проповідь ораторського жанру з повчальним змістом, що був поширений за часів Київської Русі. Події, про які йшлося у творі, часто мали реальне підґрунтя, свідченням чого були історико-літературні пам'ятки. Термін «слово» використовують також у значенні «сказання» і «повісті».

Підтвердження

1. Повчальний зміст: невдалий похід князя Ігоря став уроком для князів, які хотіли легкої слави; молодість і нерозважливість зазнали поразки перед мудрістю і виваженістю, уособленням яких виступає Святослав. На превеликий жаль, цей урок коштував багатьом воїнам життя. Прочитавши твір, ще раз можна переконатися у справедливості слів Бісмарка (німецького імперського канцлера): «Тільки дурні вчаться на власних помилках».

2. Висвітлюється подія, яка має підтвердження історичними джерелами: похід князя Ігоря в 1185 році, життя руських князів, яких згадано у творі (Олега, Володимира, Ярослава Осмомисла, Святослава), описано в літературних пам'ятках Київської Русі.

3. Термін «слово» поширювався на різні літературні жанри Київської Русі, оскільки інших термінів тоді не було, то доцільно буде називати цю пам'ятку «словом», зберігаючи традицію.

4. Зразок ораторського мистецтва: звернений до читача чи слухача з дидактичною метою.

Б. Сказання – жанр давньоруської розповідної літератури про історичних діячів та ті події, у яких вони брали участь. Розповідь у сказаннях поетично інтерпретується, що зближує їх із фольклорними зразками. Пізніше сказаннями стали називати твори, у яких у фантастичній формі відтворено реальність.

Підтвердження

1. Розповідається про історичні події та осіб, які брали в них участь: похід князя Ігоря проти половців у 1185 р.

2. Оповідь легендарного характеру: хоча русичі і програли битву, але їх звитяга, хоробрість, бажання «шукати собі честі, а князеві слави» заслуговує на пам'ять у віках. Смерть відважних воїв на полі бою ще раз підтвердила чутки про непохитність наших предків у боротьбі.

3. Поетична інтерпретація подій: розгортаючи сюжет, автор використовує чимало художніх засобів (**метафор**: *ганьба славу поборол, списи співають*; **epitетів**: *чорна ковдра, золотоверхий терем*; **символів**: *кров – «вино», князі – «сонця», поразка – «затемнення»; іншим способом символічного зображення є введення у твір «знаків» – снів, передчувань, віщувань майбутнього; порівнянь*: *князь Всеслав «скаче лютим звіром», Ігор «скачів горностаєм у комиш»*), які зближують твір із дружинним епосом. Завдяки алітераціям та іншим співзвуччям ритмомелодика твору нагадує пісню. Хвилюючим ліризмом – це риса давньоруського героїчного епосу.

4. Подібність до фольклорних зразків: впадає у вічі часте згадування автором міфічних образів (співець Боян – «Велесів онук», вітри – «Стрибожі онуки», русичі – «Дажьбожі онуки», минуле – «віки Троянові» тощо); плач Ярославни супроводжується зверненням до стихій природи, що було в дусі язичницького світосприйняття, у якому дослідники вбачають відгомін ритуальних голосінь.

В. Повість – епічний жанр давньої літератури. Термін застосовували на означення літопису, легенди про життя святих та сказання про якусь історичну подію тощо. У повісті, як правило, одна сюжетна лінія, рідше – дві. На відміну від малих епічних творів, широко змальовуються пейзажі, портрети та інтер'єри. Чималу роль відіграє автор зі своїми коментарями, характеристиками, уточненнями.

Підтвердження

1. В основі твору лежить реальна історична подія, яку відтворено в розповідному жанрі.

2. Наявність двох сюжетних ліній: похід Ігоря, події на Русі, образ якої дуже яскраво змальований автором.

3. Складна композиційна будова: заспів, спів про похід Ігоря, спів про князя Святослава, величання славних руських князів, ліричний відступ (плач Ярославни), спів про втечу Ігоря з полону, прославлення князів та воїнів.

4. Незначна кількість головних героїв (3–5) – Ігор, Святослав, Всеволод, Ярославна.

5. Вузьке коло проблем: об'єднання Київської Русі, почуття Ярославни.

6. Велику роль відіграє голос автора: підтвердження цьому є в кожному рядку твору, особливо чітко його позицію висвітлено в «Золотому слові» Святослава.

7. Порівняно широкі пейзажі: природа представлена як тло, на якому розвиваються події і як одухотворений образ (**передчуття поразки**: затемнення, сполохані птахи, вовки виють, солов'ї примовкли, орли клекочуть, води каламутніють; **сум та відчай природи**: все огорнула тьма, світ-сонце померкло, Сула не рине срібними струнами, Двіна – річка тече болотами; **сприяння втечі Ігоря**: погасла зоря вечірняя, сороки не скрекотали, галич притихла).

Г. Поема – ліро-епічний твір, у якому зображено значні події та яскраві характери, а розповідь про героїв супроводжується розкриттям авторських переживань і роздумів. Поемі властиві глибоке розкриття почуттів персонажів, психологізм, ліризм, емоційність, патетичність мови. Виникла на основі давніх і середньовічних героїчних пісень, сказань, епопей, що вславляли визначні історичні події; тісно пов'язана з міфологічною творчістю.

Підтвердження

1. Ознаки ліро-епосу: **від лірики** – ритмічна мова, багато стилістичних художніх засобів, героїчні настрої доповнюються психологічними (почуття і переживання Ігоря, Ярославни, руських воїнів, цілої Руської землі); **від епосу** – сюжетність, важливі історичні події, визначні постаті, значний проміжок часу (1185–1187).

2. Автор є учасником подій: події відтворено надзвичайно детально, продемонстровано ґрунтовну обізнаність у родинних стосунках князів, у військовій справі, у мисливстві та міфології.

3. Анонімність автора: власні думки митець укладає в уста персонажів, уникаючи говоріння від себе.

4. Принципи контрасту, протиставлення для більш яскравого відтворення подій: бойовий стан у Новгород-Сіверському князівстві – відносний спокій у Галицькому; загальний роздум – конкретний факт; героїчна подія – ліричне зітхання; сучасна

дійсність – звернення до історії; молодість і нерозважливість Ігоря – мудрість, далекоглядність Святослава.

5. Зв'язок із міфологією.

6. Переплетення фольклорних елементів із книжними.

(1. Оцінювання виступів учнів.

2. Прохання зачитати записані докази жанру давньоруської пам'ятки (декількох учнів, виставлення і їм оцінок).

3. **Учитель**. Зробіть висновок про літературний рід, жанр, тему, головну ідею та сюжет твору.

Виступ учня-літературознавця

Літературний рід: ліро-епос.

Жанр: героїчна поема (на думку деяких літературознавців – повість, літописна повість).

Тема: зображення невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря на половців 1185 р.

Головна ідея: заклик руських князів до єднання для спільної боротьби проти зовнішніх ворогів.

Головні герої: князі Ігор, Святослав і Всеволод; Ярославна (дружина Ігоря); половці Овлур, Гзак і Кончак.

Сюжет: автор твору (ліричний герой) переймається, як розповісти про похід новгород-сіверського князя Ігоря на половців, – так як це робив славетний співець Боян, чи по-сучасному? Ігор повів своїх хоробрих воїнів за землю Руську. Він чекає свого брата Всеволода, коні якого вже стоять під Курськом, а вправні воїни чекають для себе честі, для князя – слави. Ігор, глянувши на сонце і побачивши, що воно тьмою всіх його воїнів прикрило, сказав своїй дружині, що хоче або загинути в бою, або ж напиться шоломом із Дону.

Ранком у п'ятницю дружина Ігоря перемогла, забрала в половців коштовності, одяг. Наступного дня зорі стали червоними, а хмари – чорними, вони хочуть прикрити чотири сонця (мається на увазі чотири князі) на річці Каялі, що біля Дону Великого. Недалеко вже земля Руська.

Увесь день земля гуде, ріки мутно течуть, князь Всеволод стоїть в обороні, але падають його стяги. Ігореві стало шкода брата, тому він завертає свою дружину на поміч. Три дні тривав бій, тре-

того дня під полудень упали стяги Ігореві. Навіть природа засмутилася: трави й дерева із жалю нахилилися.

Між князями почалися чвари, вороги ж тим часом прийшли з перемогою на Руську землю. Князь Ігор потрапив у полон. Батько Ігоря (названий *отцем Ігоря і Всеволода Святославичів по старшинству*. Своім походом на половців 1184 р. він «усипив» тобто приборкав їхню «лжу» (підступність). Та поразка Ігоря Святославича у травні 1185 р. знову заворушила половців, підштовхнула їх на нові напади на Русь), Великий київський князь Святослав, бачив у Києві «мутен сон» (темний, поганий сон: нібито він помер і над ним здійснюють язичницький похоронний обряд: кладуть на тисове ложе (тис – цінна порода дерева, яке росте в Карпатах), накривають чорним покривалом, дають синє вино, змішане з отрутою, сиплють на груди великі перли). Бояри сказали йому, що військо Ігоря полягло, а Всеволод загинув, самого ж Ігоря взято в полон. Тоді київський князь Святослав зронив «золоте слово, зо слізьми змішане»: зарано брати вирушили на половців, шукаючи собі слави. **Однією з причин поразки є те, що колишні князі більше дбали про славу і багатство, а менше про рідну землю.**

Далі читач переноситься до путівлі, у якому на забралі плаче дружина Ігоря, Ярославна. Вона просить допомоги й захисту у вітра, Дніпра, сонця.

Полонений Ігор думає про втечу. Половець Овлур допомагає йому. Ігор тікає з полону. Київ радо зустрічає Ігоря, він спускається по Боричевім узвозі до церкви Святої Богородиці Пирогощі.

(Оцінюють відповідь учня).

4. Авторство «Слова...».

Першим, хто знайшов «Слово...», був О. І. Мусін-Пушкін. Питання авторства є досить дискусійним. Імовірно, це невідомий український поет із тих часів, певно, якийсь лицар, що був у Ігоревій дружині.

5. Група акторів читає першу частину «Слова о полку Ігоревім» (оцінювання художнього читання).

Бесіда за питаннями:

• Розкажіть про Ігоря, сина Святослава, онука Олегова.

(Дослідник-історик. Ігор (хрещене ім'я Георгій, 1151–1202) – син Чернігівського князя Святослава Ольговича (помер 1164 року), онук Тмутороканського і Чернігівського князя Олега Святославича («Гориславича», помер 1115 року). З 1179 року княжив у Новгороді-Сіверському (нині районний центр Чернігівської області). У 1198 році став князем у Чернігові. Весною 1185 року організував похід на половців, про який ідеться у «Слові о полку Ігоревім».

• Яке значення мало слово «труд», вжите у творі?

(Літературознавець. Слово «труд» мало кілька значень: труд, праця, подвиг (ратний), горе, печаль, сум. Прикметник «трудний» можна перекласти «ратний, або сумний, або печальний»).

• Хто такий Боян і чому він віщий?

(Дослідник-історик. Боян – славетний давньоруський поет-співець і музика-гуслар, про якого згадано тільки у «Слові о полку Ігоревім». Він жив наприкінці XI-у I пол. XII ст., був близьким до чернігівського і тмутороканського княжих дворів, співав «слави» князям. Він – «соловій старого часу». При великій повазі до Бояна автор «Слова...» не може повторювати його «старих словес», а знаходить нові поетичні образи і засоби їх вираження.

Віщий – значить мудрий, чарівник, віщун, волхв.

Боян пам'ятав і згадував перекази про усобиці князів, яким співав слави).

• Чи прийняли русичі до уваги важливий знак – затемнення сонця? Як вони відреагували на це? Прочитайте за текстом.

(Дослідник-історик. Ідеться про сонячне затемнення, яке відбулося першого травня 1185 року о 15 год. 25 хв. за Київським часом. Війська Ігоря Святославича знаходилися тоді у верхів'ї річки Дінця. Затемнення сонця вважалося лихою прикметою.

Про затемнення сонця згадано двічі в різних місцях. Більшість учених вважає, що тут переписувачі переплутали сторінки оригіналу, тому в нашому виданні прийнято перестановку тексту «тогда въступи Игорьъ князь въ златъ стремень».

• Як ви поясните фразеологізми в мовленні Ігоря «списа поламати кінець поля Половецького», «голову свою положити»?

(Дослідник-мовознавець. «Списа поламати кінець поля Половецького» – вступити в бій, перемогти або загинути. «Голову свою положити» – загинути, «напитися води шоломом із Дону» – перемогти ворога, дійти до річки, що протікала на ворожій території).

• Про який Корсунь ідеться у «Слові о полку Ігоревім»? Про місто на Черкащині чи інше?

(Дослідник-історик. Корсунь – давньоруська назва грецької колонії у Криму – Херсонеса Таврійського. Нині – руїни на західній околиці міста Севастополя в Кримській області).

• Де знаходилося Тмутороканське князівство?

(Дослідник-історик. Тмутороканське князівство Київської Русі знаходилося на Таманському півострові. Столицею його було місто Тмуторокань, нині Городище біля станиці Таманської Темрюцького району Краснодарського краю Росії. У II пол. XI ст. воно було захоплене половцями. Чернігівські князі вважали Тмуторокань своєю вотчиною і намагалися відвоювати його від половців. Тут у IV – III ст. до н. е. були споруджені дві статуї язичницьким божествам Санергу й Астарті. Вони служили морськими маяками і простояли до XVIII ст.).

• Чим закінчилася перша битва між руськими військами і половцями?

(Дослідник-історик. Перша битва між руськими військами і половцями відбулася в п'ятницю вранці 10 травня 1185 року. Русичі перемогли половців, розсіяли їхні бойові порядки, взяли велику здобич: шовкові тканини, оксамит, золоту парчу, дорогоцінні попони, покривала для коней, накидки, плащі, дорогоцінні коштовні речі...).

• Який алегоричний образ ворога використав автор?

(Літературознавець.

Чорнії тучі з моря ідуть,
хотять прикрити чотири сонця,
а в них трепечуть блискавки синії.
Бути грому великому!
Іти дощу стрілами з Дону великого!

Алегоричний образ ворога, який хоче закрити чотири сонця, тобто чотирьох руських князів, що брали участь у поході проти половців – Ігоря Святославича, його брата Всеволода, сина Володимира і небожа Святослава Ольговича. У народній поезії князів часто порівнювалися з сонцем. Під «громом великим», «іти дощу стрілами» розуміємо битву).

(Оцінювання відповідей).

7. Учитель. Повернемося до блоку-схеми, за якою ви визначили назву давньоруської пам'ятки. Поглянувши на неї ще раз, зробіть висновок про композицію твору і запишіть до зошитів основні її компоненти.

Виступ учня

Поема слугує одним із важливих засобів розкриття ідейного задуму автора.

Поет не намагається, подібно до літописця, дати послідовний опис походу Ігоря, а фіксує лише найдраматичніші його моменти.

Він малює картини сучасного йому політичного життя держави і героїчні епізоди його недавнього і далекого минулого.

Поетичний план «Слова...» поділяється на вступ, три основні частини та кінцівку.

1. Присвячена подіям Ігорева походу і наслідкам поразки;

2. Святославу Київському як оборонцю Руської землі;

3. Повернення Ігоря з полону.

Експозиція: підготовка Ігоря з дружиною князів до військового походу, зловісні знаки.

Зав'язка: бій із печенігами.

Кульмінація: поразка руської дружини; Ігор потрапив у полон.

Розв'язка: втеча Ігоря з половецької неволі.

Оцінювання відповіді учня

7. Учитель. Група дослідників-літературознавців працювала над перекладами і переспівами «Слова...» у XIX – XX ст., а мовознавців – над особливостями стилістичних засобів. Надамо їм слово.

Переклади і переспіви «Слова...».

Багато письменників, літературознавців перекладали (чи переспівували) цю чудову перлину літератури Київської Русі.

Першими перекладачами цього твору українською мовою були М. Шашкевич та І. Вагилевич. М. Шашкевич переклав цю пам'ятку, але до нас дійшов лише «Плач Ярославни», виконаний ритмічною прозою (1833).

У 1857 р. переклав «Слово...» М. Максимович. Цей учений і письменник, у свій час ректор Київського університету, був одним із найвизначніших дослідників поеми в першій половині XIX ст. Максимович поділив «Слово» на 20 окремих розділів, кожному з яких дав заголовок російською мовою, але сам текст переклав віршами українською мовою. **Відомі переклади «Слова...»**, зроблені С. Руданським, І. Франком, Ю. Федьковичем, П. Мирним, М. Рильським, Н. Забілою, М. Чернявським, В. Мовою, Б. Грінченком, Д. Загулою, М. Зеровим та ін.

Не обійшов її і геніальний Т. Шевченко. Поет мав намір перекласти повністю «Слово», але не здійснив цього задуму – зробив лише переспів двох уривків – плачу Ярославни та опису поразки війська Ігоря на ріці Каялі.

На сюжет «Слова...» О. Бородін написав оперу «Князь Ігор», М. Лисенко – композицію «Плач Ярославни», а Г. Хоткевич – інсценізацію. Висока поетичність героїчної поеми дала натхнення художникам В. Касіяну, Г. Нарбуту, В. Васнецову, М. Реріху, О. Кульчицькій, В. Фаворському та іншим майстрам живопису, графіки, скульптури.

Перекладали цей твір і зарубіжними мовами.

Російською мовою «Слово» перекладали В. Жуковський і Л. Мей, А. Майков і М. Гербель, І. Новиков і М. Гудзій та ін. Білоруською – Янка Купала.

(Оцінюємо виступ учня, просимо зачитати тези запису-виступу іншого учня)

8. Мова і поетика «Слова...»**Виступ учня-мовознавця.**

Мова, якою написано «Слово о полку Ігоревім», – тогочасна літературна мова руси́нів, подібна до мови літописів, але з помітно більшими впливами народної. Більшість дослідників припускають, що автор «Слова...» був або киянин, або чернігівець, інші (Орлов, Югов) доводять, що він мусив бути галичанином («карпаторус»). Є припущення, що копію поеми XVI ст., котру відкрив Мусін-Пушкін, уже значно окнижили переписувачі, які підтягали транскрипцію поеми під панівний тоді болгарський правопис. До того ж, вона могла бути не зі старого списку, а з інших копій, які й витворили так звані «темні місця» поеми. Мовний скарб поеми порівняно невеликий, десть понад 900 слів. Побіч слів, прикметних тільки українській мові, у «Слові...» є архаїзми, збережені в українських говірках, є також впливи інших мов.

Порівнявши мову «Слова» з сучасною українською мовою, можна виявити досить багато спільного. У перекладі, зробленому для Катерини II, було вказано, що оригінал містить у собі велику кількість «южнорусских» та польських слів, незрозумілих російському читачеві. Слова мають властиві для сучасної української мови закінчення. Незвичні для сучасної російської мови «и» в багатьох словах звучать українською, якщо їх змінити на «ы». У тексті наявна велика кількість характерних мало-російських фраз: «а мої ті Куряни свідомі кмети, под трубами повиті, под шеломи взлеліяні, кінець копія вскормлені, путі їм відомі, яруги їм знаєми, луки в них напружені, тулі отворені, саблі ізострені, самі скачють як сірії волки в поле...».

Особливобагаті епітети «Слова...», порівняння й метафори, метонімії й гіперболи Автор персоніфікує природу, робить її живою істотою, яка або співчуває, або шкодить людині. Досконалість поетичних образів доводить, що, побіч літописів, мусила існувати й багата народна і дружинна поезія зі складною та високорозвиненою поетикою.

Справа ритміки «Слова...» – одна з найсуперечливіших. Спроби відтворити його ритмічну структуру якимось правильним віршем не мали успіху: теорія сканд. Вірша Р. Абихта (1901), ритм 4/4 Ф. Корша (1909), теорія візант.-церк. канонів В. Бірчака (1910), теорія «летючих ударів» Є. Сіверса (1926),

вплив старогерейського вірша, котрий добачав митрополит Іларіон (1949). Перший ректор Київського університету М. Максимович зв'язував ритміку «Слова...» з пізнішими думами. П. Житецький підкреслив речитативний характер «Слова...», за яким кожний вірш-речення, незалежно від кількості складів, творить цілість зі своїми власними ударами. Філерет Колесса зв'язав ритм «Слова...» з голосіннями, що стояли й в основі дум. Цей тип вірша має дуже широкий діапазон вислову, у нього можна було вплітати різні ритми, відповідно до теми, настрою і поетичної традиції. Опис бою князя Всеволода – зразок дружинної бойової пісні, але її ритміка зовсім покривається з деякими весільними й обжинковими піснями, що є доказом тісного зв'язку дружинної поезії з народною.

Також у «Слові» поширені тюркізми, що відповідає наявності тісних відносин між стародавньою Руссю та народами Поволжя та Середньої Азії. У 1975 році О. Сулейменов видав книгу «Аз і Я», у якій виклав докази наявності тюркізмів і навів більш точне трактування окремих місць «Слова».

(Оцінюємо виступ учня, просимо зачитати тези запису-виступу іншого учня).

V. Закріплення вивченого матеріалу

1. Проведення тестового опитування

1. Про автентичність «Слова...» свідчить:

- а) історичний твір «Олександрія»;
- б) «Галицько-волинський літопис»;
- в) «Літопис Самовидця»;
- г) поетична повість «Задонщина».

2. Події в «Слові про похід Ігорів» відбуваються наприкінці:

- а) XI ст.;
- б) XII ст.;
- в) XIII ст.;
- г) XVI ст.

3. За жанровою спрямованістю «Слово...»:

- а) ліро-епічна героїчна поема;
- б) історична повість;
- в) літописна повість;
- г) притча.

4. Установити відповідність:

Князі	Словесна характеристика
1. Ігор	А. Він зумів об'єднати руські сили і так «наступив на землю Половецькую», що вихопив, як вихор, із залізних полків половецьких хана Кобяка і кинув його у свою гридницю.
2. Святослав	Б. Про своїх воїнів говорить, що вони змалку виховані для ратного життя. А сам постає перед нами, як билинний богатир, як могутній буй-тур.
3. Всеволод	В. Він – сокіл, який, полюючи на птахів, залетів дуже далеко, аж за моря. Він – лицар, який зневажає смерть, а полон для нього – найбільша ганьба: «Лучче ж бо поятим бути, аніж полоненем...».
4. Святослав Великий	Г. Її глибину почуттів розкрив словами великий Т. Шевченко, про неї складали опери, поеми... Її горе наслідують народні голосіння. Саме вона звертається до могутніх стихій природи – до вітру, Дніпра-Славутича, до світлого і пресвітлого Сонця. Д. Він звертається із закликом до інших князів помститися «за землю Руськую, за рани Ігореві, сміливого Святослави-ча». Він зображений видатним державним діячем, справжнім патріотом і шляхетною людиною. Його, як видатного полководця, вихваляють «німці і венеціанці, греки і морава».

Відповідь:

- 1 – В
- 2 – А
- 3 – Б
- 4 – Д

5. «Слово...» – це найвидатніша пам'ятка давньоруської літератури, яка:

- а) докладно розповідає про взаємостосунки між князями;
- б) є закличним зверненням до людей;
- в) винятково відображує роль природи в самовираженні внутрішніх почуттів героїв;
- г) акцентує увагу читача на перемоги Ігоря і його дружини.

6. Князь Ігор виступив у похід 23 квітня:

- а) 1258 року;
- б) 1138 року;
- в) **1185 року;**
- г) 1518 року.

7. Хто вимагав від князів, щоб вони припинили свої чвари і об'єдналися для боротьби з ворогом:

- а) Нестор Літописець;
- б) **невідомий історик;**
- в) руський народ;
- г) кобзарі і лірники.

8. Читача автор «Слова...» називає:

- а) вельмишановним і уважним;
- б) **братом;**
- в) поважним гостем;
- г) другом.

9. Про кого у творі зазначено: «...якщо кому хотів пісню творити, то розтікався він мислю по древу»?

- а) Ярослава;
- б) Всеволода;
- в) незнайомого кобзаря;
- г) **Бояна.**

10. Князь Ігор – це внук:

- а) Романа;
- б) **Олега;**
- в) Мстислава;
- г) Ярослава.

11. Першим, хто знайшов «Слово...», був

- а) І. Вишенський;
- б) князь Данило Галицький;
- в) **О. Мусін-Пушкін;**
- г) Г. Сковорода.

12. Українською мовою вперше був здійснений переказ «Слова...»

- а) **М. Шашкевичем та І. Вагилевичем;**
- б) С. Руданським та І. Франком;
- в) Т. Шевченком і П. Мирним;
- г) М. Максимовичем і Ю. Федьковичем.

13. Утекти з полону Ігореві («Слово про похід Ігорів») допоміг

- а) **Святослав;**
- б) Всеволод;
- в) Кончак;
- г) Овлур.

Примітка. Кожну правильну відповідь оцінюють в 0,5 бала, а встановлені відповідності в 1 бал. Правильні відповіді виділено жирним шрифтом.

VI. Домашнє завдання

Скласти плани-характеристики князів:

I варіант – Ігоря, **II варіант** – Всеволода, **III варіант** – Святослава, **IV варіант** – Ярославни, дібрати цитати до характеристики відповідних образів (на вибір).

1.3. Фрагменти уроку на тему:

«Образи руських князів у творі. Наскрізна ідея патріотизму.

Символічно-міфологічні образи та їхнє значення.

Фольклорні мотиви. Роль пейзажу в розгортанні сюжету.

Поетичність образу Ярославни»

Тип уроку: урок засвоєння знань, навичок й умінь.

Перебіг уроку

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань

Вступне слово вчителя

На попередніх уроках ми відшукували відповіді на запитання: «Який жанр пам'ятки давньої літератури «Слово про похід Іго-

рів»?». На сьогоднішньому уроці у вас є можливість знайти ще декілька пояснень. Ми обговоримо не лише образи князів, а й символічно-міфологічні образи та їхнє значення, фольклорні мотиви твору та роль пейзажу в розгортанні сюжету.

III. Оголошення теми і мети уроку

Розпочнімо з перевірки домашнього завдання. Спочатку напишемо літературний диктант, який дасть змогу виявити рівень вашої домашньої підготовки.

1. Кого прославляє початок «Слова...»?

Боян-бо віщий, якщо кому хотів пісню творити,
то розтікався мислю по древу,
сірим вовком по землі,
сизим орлом під хмарами (*співця Бояна*).

2. Кому належать ці слова?

Браття і дружино!
Лучче ж би потятим бути,
аніж полоненим бути (*Ігореві*).

3. Хто з князів сказав?

Хочу-бо, списа приломити
кінець поля Половецького;
з вами, русичі, хочу голову свою
положити або напиться шоломом з Дону! (*Ігореві*)

4. Кого ми розуміємо під образами чотирьох сонць?

Другого дня вельми рано
кривавії зорі світ провіщають;
чорнії тучі з моря ідуть,
хочуть прикрити чотири сонця... (*чотирьох князів*).

5. Кому належать слова?

О мої синовці, Ігорю і Всеволоде!
Рано есте почали Половецькую землю
мечами разити, а собі слави шукати.
Та без честі одоліли,
без честі-бо кров погану
ви пролили (*Святославові після поразки Ігоря*).

6. Хто у творі?

...поскочив горностаєм в комиші

і білим гоголем на воду.

Упав на бистрого коня

і скочив з нього сірим вовком (*Ігор, коли тікав із полону*).

7. Який твір?

Стоїть поряд із такими пам'ятками, як індійський та іранський епоси, французька «Пісня про Роланда», німецька «Пісня по Нібелунгів», англійський епос «Беовульф», іспанська «Пісня про мого Сіда», ісландські («Слово о полку Ігоревім»).

8. Хто з критиків дав таку оцінку «Слова о полку Ігоревім»?

«Я йду до «Слова...», як до гори, до моря, до рідної річки чи степу.

Чую рокотання струн, стукіт копит, стогін зраненої землі, хлюпання хвиль, ревище худоби. Я все це чую внутрішнім слухом, а своїм внутрішнім зором я бачу величні картини (*П. Мовчан*)

9. Який художній засіб використано в описі природи?

«Никне трава жалощами, а дерево з тугою до землі приклонилось» (*персоніфікація*)

10. З чим порівнюють у «Слові...» криваву битву, у якій руські війська зазнали тяжкої поразки і майже всі загинули? (*Із хліборобською працею*)

IV. Основний зміст уроку

Слово вчителя

Тепер переглянемо постановку учнів класу і визначимо наскрізну ідею «Слова о полку Ігоревім».

Сценарій

На столі – книга з невмирущою пам'яткою давньоукраїнської літератури «Слово о полку Ігоревім». Актор пробігає очима вже знайомі та пам'ятні рядки – й уява його мандрує крізь товщу віків у час, коли був створений цей шедевр.

Збоку виходить ще молодий, але умудрений життєвим досвідом битв і походів Автор «Слова...». М'яко лягають пальці його рук на гуслі. Погляд замислений, обличчя зосереджене, здається, вся постать занурена у процес великого творіння. Ураз співець помічає актора-учня і міниться на обличчі, бо впізнає в майбутньому співрозмовникові прийдешнє рідної землі.

– Звідки ти, отроче? – привітно посміхається.
Як відповісти йому? Що означатимуть для нього сучасні географічні назви і поняття? І все ж зважується:

– **Із незалежної України.**

Чоло співця бгається в легкі зморшки, з усього видно, думка і пам'ять завзято змагаються в його голові.

Співець, перебираючи струни гуслі, роздумує стиха вголос:

– Котру з України, гадає він, має на увазі цей химерно одягнтий юнак: Галицьку, батьківщину князеві дружити Ярославни, чи Тьмутараканську, давнє «гніздо» Ольговичів, Переяславську, де владарює їхній суперник Володимир Глібович, чи, може, Суздальську, звідки погрожує «Волгу веслами розкропити» Всеволод?

Проте гріє серце гусяра мелодійна, така близька до його власної мова. Не може бути поганином людина, яка такою мовою і з великою гордістю говорить про незалежність своєї держави.

– Чи не докучають і вам половці? – допитується Автор «Слова...». – **Бо то небезпечні вороги!**

Учень-актор стримує посмішку.

– **Та ні, Бояне! Половці давно дали нам спокій! Та й повнішими ворогами стали наші сусіди – росіяни. А от внутрішніх негараздів і нині не бракує. Немало в нас ще гордовитих гориславичів, і коромольних шестикрильців мстиславчів, підступних полоцьких всеславців і, що найстрашніше, байдужих чернігівських ярославів!**

Постать співрозмовника пружиниться від рішучості.

Здається, зараз гуслі в його руках стануть мечем.

– Як імена тих нових коромольників?

– **О імен їм вистачає. Одні називають себе націоналістами, інші – лівим центром, треті – правим центром, четверті кличуть себе олігархами або бюрократами, та й розпізнати їх не так-то легко, бо з трибун б'ють себе в груди, клянуться, що глибоко страждають за долю народу, а тим часом роззираються по сусідах, хто б їм краще допоміг пограбувати той бідний народ.**

Співець скрушно похитує головою.

– Бачу, нічому не навчилися мої нащадки.

І лягли вмілі пальці самі собою на притихлі струни:

– *Тоска розлилася по Руській землі,
печаль буйна тече серед землі Руської.
А князі самі на себе крамолу кували,
а поганії самі, з побідами набігаючи на Руську землю,
хапали день – по бранці од двора.*

– **Правду співаєш, муже.**

– Та невже не маєте князів і вельмож мудрих і рішучих? Де нащадки буй-Рюрика й Осмомисла Ярослава?

– **Не бракує нам людей ратних і ратаїв, мужів мудрих і творчих. То ж наші громадяни Землю з космосу розглядають, такі мости придумують, що весь світ дивується, такі літаки виробляють, що на кожній виставці призи здобувають, так на лижах їздять, що всіх іноземців позаду залишають, такі фільми знімають, що найкращими серед усіх часів і народів визнаються! Маємо таланти, та не маємо талану.**

– Знаю, синовцю! Ми ж бо, ваші предки, теж тим самим собі душу гризли:

О мої синовці, Ігорю і Всеволоде!

*Рано єсте почали Половецьку землю мечами разити,
а собі слави шукати. Та без честі одоліли...*

Замислився співець. Довго стояв із похиленою головою та буйне волосся кошлатив. Нарешті, зарокотав його звучний голос:

– Сказав Боян про походи Святослава –

піснетворець часу давнього –

Ярослава, Олега, княжого:

«Хоч і тяжко тій голові бути без пліч –

зле і тілу без голови...»

– Не поспішайте, будьте розважні, не втрачайте надії, не оплакуйте свої нещасні долі, а борімося за кращу. І зброєю тут хай буде всім українцям Слово. Невмируща наука Любові! Мудре Слово Народу! Хай частіше прислухаються до нього керівники, бо в стоголосій мислі народній – Істина! Оберіте гідну владу і допомагайте їй. Єднайтесь навколо неї, забувши минулі образи, разом, спільною сім'єю розбудовуйте вашу українську оселю, у якій жити вашим дітям, онукам, тисячам нових поко-

лінь. А воїни розгромлять зовнішніх ворогів, гени в них сильні й мужність безмежна!

Учень-актор подумав і стиха вбік сказав:

«Яким сучасним видається мені цей співець зі своїм «золотим словом! Прислухаймося, співвітчизники, до нього!».

Ударив Автор «Слова...» по струнах:

– Співати пісню старим князям.

Потім і молодим співати...

Князям слава і дружині!

Учень-актор відповів: «Слава Україні!».

1. Бесіда

– **То яка головна ідея «Слова о полку Ігоревім»?** (Головна ідея – заклик руських князів до об'єднання для спільної боротьби проти зовнішніх ворогів).

– **Як ви вважаєте, через який образ вона розкривається?** (Розкривається через образ князя Святослава, якого автор називає «Великим, грізним київським князем». Як видатного полководця, його вихваляють «німці і венеціанці, греки і морава». Святослав зображений піклувальником про долю рідної землі: спустошення Русі через князівські міжусобиці та напади кочівників відгукуються в серці болям. Та й хіба можна бути байдужим, коли узбережжя рік «засіяні кістками руських синів»?)

– **Яким постає перед нами Святослав?** (Святослав – видатний державний діяч, справжній патріот і шляхетна людина. Картаючи Ігоря і Всеволода за свавілля, що призвело до нового лиха, він звертається із закликом до інших князів помститися «за землю Руськую, за рани Ігореві, сміливого Святославича». Цим він хоче об'єднати всіх князів, щоб зміцнити Київську державу, зробити її могутньою і незборимою. Автор «Слова...» оспівує мудрість і хоробрість Святослава, адже великий князь київський не лише об'єднав Руські землі, а й успішно переміг половців).

– **Визначте основні риси Святослава:**

- видатний державний діяч;
- полководець;

- мудра і благородна людина;
- справжній патріот.

2. Використання «Карток пам'яті»

Це аркуш паперу формату А4 (щільність 180). На одному боці такого аркуша друкують план-характеристику, а зі зворотного – цитати до образу, окремі думки згідно із планом. Така картка буде мати вигляд:

Аверс	Реверс
Гориславич	Олег Святославович (помер 1115 р.), онук Ярослава Мудрого, діда героя «Слова...» Ігоря Святославовича. Олег Святославович поклав початок родовій лінії чернігово-тмутороканських князів Ольговичів, постійних противників киево-переяславських Монаховичів. Усе життя боровся за княжий стіл (київський, чернігівський, тмутороканський), і всюди його позбавляли князівської влади і виганяли. У своїй міжусобній боротьбі користувався допомогою половців, наводив на Русь «поганих, мечемь крамолу коваше», тому прозвали його «Гориславичем».

Учитель. Перейдімо до характеристики князів Ігоря і Всеволода, використовуючи «Картки пам'яті».

Образ князя Ігоря

Аверс Складний план характеристики образу	Реверс Цитати до образу, окремі думки за планом
I. Вступ Історичні моменти із життєпису князя Ігоря.	Ігор (хрещене ім'я Георгій , 1151–1202) – син чернігівського князя Святослава Ольговича (помер 1164), внук тмутороканського і чернігівського князя Олега Святославича («Гориславича», помер 1115 р.). З 1179 р. княжив у Новгороді-Сіверському (тепер районний центр Чернігівської області). 1198 р. став князем у Чернігові. Весною 1185 р. організував похід на половців , про який ідеться у «Слові о полку Ігоревім».

II. Основна частина Князь Ігор – організатор походу проти половців 1185 р. 1. Висока культура почуттів, емоційне світосприйняття героя.	Це руський князь, який любить свою Батьківщину і без вагань готовий віддати за неї життя.
2. Розкриття рис характеру князя Ігоря: а) рішучість і мужність	«Ігор до Дону воїв веде». Веде на ворога полки, незважаючи на лихі і страшні віщування – затемнення сонця, грозову ніч, виття вовків, брехання лисиць, зловісне кружляння вовків.
б) справжній лицар, людина честі	«Лучче ж би потятим бути, аніж полоненим бути».
в) готовність розділити з воїнами і славу перемоги, і гіркоту поразки	«Хочу-бо, – сказав, – списа поламати кінець поля Половецького з вами, русичі, хочу голову положити або попити шоломом з Дону».
г) героїзм у бою	«Ваші хоробрі серця в міцному харалузі сковані, а в сміливості згартовані» (слова Святослава); «І половці небитими дорогами побігли до Дону великого»; «Зрання в п'ятницю вони потоптали поганії полки половецькі».
д) необачність, недалекоглядність і славолюбство Ігоря	«О, далеко зайшов сокіл, птиць б'ючи, до моря»; «Третій день під полудень упали стяги Ігореві»; «А Ігореве військо хоробре не воскресити»; «Тоска розлилася по Руській землі». Поспішність Ігоря привела до трагедії: дружина повністю розгромлена, а тисячі жінок стали вдовами, діти – сиротами. Відкрилися навісті ворота для нових спустошливих нападів половецьких орд.
3. Характеристика князя іншими персонажами	«Один брат, один світ світлий – ти, Ігорю» (Всеволод). «Сонце світиться в небесах. Ігор-князь у Руській землі» (Автор). «Уже соколам нашим крильця повтинали поганих шаблями», «Два сонця затемнилось» (Святослав).

4. Утеча Ігоря з полону	«Свиснув опівночі Овлур на коня за рікою, велить князю розуміти...»; «А Ігор-князь поскочив горностаєм в очерет, і білим гоголем на воду, зметнувся на борзого коня і скочив з нього сірим вовком».
5. Мова героя	Багата на: • епітети: «Сядьмо, браття, на борзії коні та на Дін синій поглянем»; • порівняння, фразеологізми: «списа поламати кінець поля Половецького», «голову свою сложити», «попити шоломом з Дону».
III. Висновок Моє ставлення до образу	

3. Інтерактивна вправа «Мікрофон»

• Яким ви уявляєте Всеволода? Відповідь узагальніть за допомогою прийому «Доміно».

Всеволод (стать) – мужній – відважний – сильний – безстрашний – не вмів прощати – славолюбний.

4. Перейдімо до характеристики князя Всеволода, використовуючи «Картки пам'яті».

Образ князя Всеволода

Аверс	Реверс
I. Вступ Історичні моменти із життя князя Всеволода	Всеволод (? – 17.05.1196) – один із головних героїв «Слова...», князь трубчевський і курський, син Святослава Ольговича чернігівського, рідний брат Ігоря Святославича. Названий «соколом» із «Олегова хороброго гнізда». Пішов із Ігорем у похід, оскільки нікому не прощав образ: ні половецьким ханам, ні своєму дядькові Святославу – великому князеві київському. Автор «Слова...» з усією силою таланту оспівує мужність Всеволода в рукопашній схватці, його захоплення боєм, велику фізичну силу, зіркість очей, відвагу, з якою він, «посвічуючи золотим шоломом» кидається в гуцу січі. Богатирська могутність, яка рівна силам декількох воїнів, підкреслює безстрашне самозабуття, з яким Всеволод веде битву і сам бере участь у ній.

Автор дорікає Всеволоду за забуття інтересів народу і славних традицій батьків. На думку Автора, честь князів вимірюється не стільки їх особистою відвагою в бою, скільки їх полководським мистецтвом, вірністю стратегічним замислам.

5. Міні-круглий стіл «Символічно-міфологічні образи та їхнє значення. Фольклорні мотиви. Роль пейзажу в розгортанні сюжету». Обговорення питань

- Які символічно-міфологічні образи наявні в «Слові...»? (Слово для виступу надаємо першому учневі-досліднику)

Серед символічно-міфологічних образів «Слова...» трапляються такі: Дива-обида, птиця Див, язичницькі боги Даждьбог, Велес, Хорос та найцікавіші і найменш відомі – Карна і Жля. Деякі вчені в Карна і Жля вбачають конкретних історичних осіб – половецьких ханів (половецьких проводирів, половецьких полководців, половецьких воєвод), а дехто – навіть Кончака (Карна) і Гзака (Жля). Інші вчені в осмисленні слів «Карна» і «Жля» розглядають ці назви як міфологічні. П. П. В'яземський «Карна и Жля» читає як «Карнай жля», де Карнай – міфічний охоронець Кавказьких воріт (жля – «жалячи»), С. О. Геденов припускає, що Карна і Жля – злі духи давньослов'янської міфології. На думку Д. І. Прозоровського, Карна і Жля – вісники бід, міфічне уявлення нещастя («за ним крикнули Карна і Жля і понеслися по Руській землі»). Є. В. Барсов вважає, що карна (виправляє на Кар(и)-на – з и у формі двох похилих надрядкових рисочок) і Жля (виправляє на Ж(ь)ля) пов'язані з похоронним язичницьким ритуалом: Карина – плачниця мертвих, а Жля – жалібниця, вісниця мертвих; вони виступають тут як супутниці Диви-обиди («Скрикнула Карина, і Жля поскакала по Руській землі»). Д. С. Лихачов зазначає (в пояснювальному перекладі), що Карна і Жля – погребальні боги («За ним [за загиблим полком Ігоря] крикнули [заплакали погребальним плачем] Карна і Жля [погребальні боги], поскакали по Руській землі»).

Представники символічного напрямку у висвітленні слів «Карна» і «Жля» трактують їх як певні символи, уособлення

моральних понять. О. Ф. Вельтман першим розглядає карна і жля як загальні імена, зближує їх із старими словами «карья» (плач, голосіння за померлим) і «желя» (жаль) – «плач, скорбота, жаль», при цьому виправляє в тексті «поскочи» на «поскоми» «застогнала» («Заголосили поминки за ним, і скорбота застогнала по Руській землі»). Згодом дослідники, представники символічного напрямку, в поясненні слів «карна і жля» продовжували «жля» ототожнювати з «друс». Желя «скорбота, печаль, плач», а «карна» виводити від давньоруського дієслова «карити», «оплакувати померлих».

Автори «Етимологічного словника слов'янських мов» вважають, що Карья – слово праслов'янського походження (псл. *кагья утворено за допомогою суфікса -ья від дієслова *kariti). Карья (букв. «та, що оплакує мертвих») – це, безперечно, плачниця, але плачниця не за окремим загиблим воїном, а за всім загиблим Ігоревим військом.

На нашу думку, жля – це плач (так вважає Р. О. Якобсон), бо якщо Плачниця заголосила, то по Руській землі мав би понестися саме плач.

- Чи є персоніфікація в реченні «За хоробрим Ігоревим військом заголосила плачниця»? Хто така «плачниця»?

Тут немає персоніфікації: заголосила плачниця, якій і належить голосити, оплакувати мертвих. Плачниця – узагальнений образ усіх плачниць Руської землі. Інша справа – жля, тобто плач, який понісся по Руській землі. Тут наявна персоніфікація.

Характерно, що смисл цих образів (Карья і Жля) розкривається трохи нижче в самому тексті «Слова...»: «За ним кликну Карна и Жля поскочи по Руской земли» – «Жены руския вѣсплакашась». Паралелізм образного і прямого вживання слів Автор «Слова...» використовує досить часто.

- Загадкова істота Див згадується у «Слові...» двічі. Загальноприйнятого тлумачення цього слова утворі немає. Як ми повинні тлумачити цей образ?

(Дослідження учня-мовознавця)

Перші видавці бачили в Диві сову, яка вважалася в народі віщим птахом, деякі – лелеку або журавля («зивь»). М. Костомаров у книзі «Слов'янська міфологія» ототожнював Див із яичницьким Чорнобогом, а А. Знойко, – навпаки, з Білобогом. Є думка, що Див – це половецький дозорець, стражник, один із тих, які сиділи у степах на одиноких дубах, а у випадку вторгнення ворога сходили на землю і поспішали повідомити про небезпеку.

В. Капніст уважав, що Див – це не жива істота, а маяк, який виставляли на насипних горбах у вигляді птаха, найчастіше сови з брязкальцями, за допомогою яких можна було передавати на велику відстань звістку про тривогу.

Та більшість учених вважають Див уособленням зла (горя, гордині славолубства).

• На основі вислову «въстала обида... вступила дівою» багато дослідників говорять про образ Диви-обиди в «Слові про похід Ігорів». Як розуміти цей образ?

На думку Щепкіної, Діва-обида – це «діва-Біда – уособлення всякого нещастя: поразки, уособиць, мору... Це всенародне лихо, яке невідворотною хвилею накопало на всю країну».

• У «Слові про похід Ігорів» чотири рази вжито прикметник «трояній», який утворений, як вважають, від власного імені Троян. Як ми прокоментуємо це ім'я?

Перші видавці «Слова...» відмовилися коментувати ім'я Троян, вказавши: «Кто сей Троян, догадаться ни по чему не возможно». Каразін у 1816 р. припустив, що під Трояном у «Слові...» слід розуміти римського імператора Трояна, а Костомаров висунув гіпотезу, відповідно до якої Трояни – це три полянських князі, засновники Києва – Кий, Щек і Хорив («земля Трояна», на думку Єрьоміна, – це Руська земля, «віковий набуток князів руських»).

• Що уособлюють язичницькі боги Дажбог і Хоре у «Слові про похід Ігорів»?

Дажбог і Хоре у «Слові про похід Ігорів» уособлюють сонце. Але якщо Хорс, подібно до Геліоса, асоціювався із сонцем як із денним світилом (уночі Хорс рухався під землею), то Дажбога вважали богом сезонного сонячного тепла, часу дозрівання урожаю і символізував ту життєдайну силу, яку мало сонце, знаходячись в апогеї.

З приводу того, хто названий у «Слові...» «Даждъбожим онуком», існує кілька поглядів. Найбільш вдалою гіпотезою є, очевидно, та, відповідно до якої «Даждъбожим онуком», тобто потомком сонячного бога, названий у поемі княжий рід Рюриковичів, руських князів.

• У «Слові про похід Ігорів» ужито також прикметник від імені слов'янського бога Велеса: «Чи ли въспѣти было, вѣщей Бояне, Велесовъ внуче...». Ким виступає язичницький бог Велес у «Слові...»?

Відомо, що Велес – це насамперед бог-захисник тварин, грошей, багатства, врожаю. Та у «Слові...» Велес є і покровителем співаків, джерелом натхнення, як і Аполлон чи скандинавський Одін».

• Своєю художньою силою і виразністю «Слово о полку Ігоревім» завдячує саме зв'язку з усною народною творчістю. Що свідчить про близькість Автора «Слова...» до народних мас?

(Дослідження виконав учень-літературознавець і мовознавець)

Про близькість автора «Слова...» до народних мас свідчить велика спорідненість поеми зі зразками усної народної творчості – піснями українськими. У зв'язку з цим перед дослідниками «Слова...» поставало питання: прозою чи віршами написано «Слово о полку Ігоревім»? Були намагання зблизити ритміку «Слова...» з ритмікою українських дум, російських билін, південнослов'янських народних пісень тощо.

Питання це не розв'язане і до наших днів. Із різних відповідей на нього, мабуть, найпереконливішою є та, що в «Слові о полку Ігоревім» частини віршовані чергуються з частинами прозаїчними, і що все воно йде то як оповідь, то як пісня.

Починається «Слово...» прозою: «Не лѣпо ли ны бяшет, братие». Непомітно ця проза переходить у вірші, коли автор говорить про Бояна, що він, бажаючи кому пісню творити,

Растѣкашется мыслию по древу,
Сѣрым вѣлком по земли,
Шизым орлом под облакы.
А далі вже безсумнівні вірші:
Трубы трубят в Новѣградѣ,
Стоят стязи в Путивлі,
Игорь ждет мила брата Всеволода.

Важливіше, мабуть, те, що «Слово...» споріднюється з народною творчістю всім своїм поетичним стилем. Постійні епітети «Слова...» добре відомі з усної творчості: сірий вовк, сизий орел, чисте поле, чорна хмара, синє море, красні дівчата тощо. Звичайними в українському фольклорі є також численні порівняння, часом стверджувальні, часом заперечні: «Кричать вози опівночі, мов сполохані лебеді»; «Не буря соколів занесла через поля широкі – галки зграями линуць до Дону великого»; «То не сороки заскреготали – по сліду Ігоровому їде Гзак з Кончаком».

Часом порівняння розгортаються у велику картину, як, наприклад, порівняння кривавого бою із посівом, із весільним бенкетом, із молотью: «Чорна земля під копитами кістьми була засіяна, а кров'ю полита: тугою зійшов [цей посів] на Руській землі».

В українській народній пісні трапляється, наприклад, таке зображення бою:

Чорна земля заорана
І кулями засіяна,
Білим тілом зволочена
І кровію сполошена.

Знає українська пісня і порівняння бою з бенкетом. В українській думі Богдан Хмельницький наказує козакам:

– ...Добре дбайте, барзо гадайте,
Із ляхами пиво варити починайте:
Лядський солод – козацька вода,
Лядські дрова – козацькі труда».
Ой з того пива

Зробили козаки з ляхами превелике диво.

Подібним до цього в «Слові...» таке місце: «Тут кривавого вина не вистачило; тут бенкет закінчили хоробрі русичі: сватів напоїли і самі полягли за землю Руську».

В інших піснях наближення ворожого війська порівнюється з грозою:

Із-за гори хмара виступає, виходжає,
До Чигирина громом вигрімляє
На українську землю блискавкою блискає.

Так оповідає про це і «Слово...»: «Чорні тучі з моря ідуть, хочуть прикрити чотири сонця, а в них трепечуть сині блискавки. Бути грому великому! Іти дощу стрілами з Дону великого!»

Зближає «Слово» з народною піснею вживання тавтологічних висловів: «сурми сурмлять», «мости мостити», «ні мислю помислити, ні думую подумати». Повторюються не тільки схожі слова, а й цілі вирази ці повторення мають характер приспіву: «О Руська земле, уже ти за горою!», «А Ігорового хороброго полку не воскресити». Або в плачі Ярославни: «Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі, примовляючи».

Порівняння жінки, охопленої тугою, з зозулею, що є в образі Ярославни, яка зозулею незнаною («зегзицею незнаємою») ранком кує («рано кычеть») чи збирається летіти «зегзицею по Дунаю», характерна не тільки для української, а й для слов'янської народної поезії взагалі. Звернення Ярославни до сил природи дуже зближують її плач із народними ліричними піснями, у яких такі звертання знаходимо як поширений художній засіб.

Часто повторюючись для означення того самого явища, «певний образ стає символом (знаком, що означає якусь думку або почуття). Так, зозуля – символ охопленої тугою жінки; ворон – символ горя, нещастя; сокіл – символ доброго молодця, витязя; сонце, місяць – символи князів руських. Одні і ті ж символічні образи, взяті зі світу природи, ми знайдемо і в «Слові...», і в народній поезії» (За О. Білецьким).

• Як досягають гармонії змісту і форми у «Слові...»?

(Дослідження учня-мовознавця)

Як у всякому талановитому творі, у «Слові...» **повна гармонія глибокого змісту і довершеної художньої форми**. Кожна фраза, виголошена автором, влучна, бо кожне слово вдало дібране, виважене, відточене. Наприклад, автор говорить, що солов'иний спів не припинився, а «заснув», блискавиці не блищать, а «тремтять», трава не полягла – вона «никне», голоси дівочі не просто чути – вони «в'ються», вози не скриплять, а «кричать», як сполохані лебеді.

«Слово...» **побудоване на контрастах**: поруч наявні війна і мир, перемога і поразка, мужність і ніжність тощо. Це стосується і мови: елементи книжні межують із народнопоетичними, які переважають. Від народної поезії йде порівняння битви з бенкетом, сівбою та і нивами, жінки в тузі – з чайкою. Описи втечі Ігоря з полону, допомога сил природи людині позначені впливом народної казки.

Із фольклору автором «Слова...» **запозичені** й постійні **епітети** (чисте поле, синє море, сизий орел, чорний ворон, швидкі коні, гострі мечі, вечірні зорі, красні дівчата), **порівняння** («кричать вози опівночі, мов сполохані лебеді», «не буря соколів занесла через поля широкі – галки зграями лунуть до Дону великого»), **тавтологічні вислови** («труби і рублять», «мости мостити», «думкою здумати», «мислю помислити», очима побачити», «опутали в пута»). **Діалог між Ігорем і Дінцем – зразок народноказкової символіки**.

Плач Ярославни «Жінки руські заплакали...» нагадує східнослов'янські народні **пісні-голосіння**. З фольклору **запозичений автором «Слова...» стилістичний прийом гіперболізації**: князь Всеволод – наче казковий богатир, Ярослав Осмомисл підпер і своїми полками Карпатські гори, а його дружина перемагає ворогів одним бойовим кличем. Святослав же вирвав хана Коб'яка з полків полонських, як вихор. Близькими до фольклору в поемі є такі стилістичні фігури, як повтор, анафора. Наприклад, «ти пробив камінні гори крізь пімлю Половецьку. Ти гойдав на собі Святославові човни...»; «билися пень, билися другий...».

Проте **зв'язок «Слова...» з фольклором не вичерпується запозиченням певних стилістичних прийомів**. Головне – близь-

кість автора «Слова...» до народної моралі, психології, світогляду під час зображення подій та героїв. А от **риторичні запитання** («А чи довго се, браття, і гарому помолодіти?»; «Що ж ви витворили моїй срібній сивині?») й **вигуки** («О Бояне, соловію часу давнього!») – **це вже традиція книжної літератури**. Такі запитання і вигуки – часто і доречно вживаний прийом у «Слові...». **Цей твір, що логічно вписується в один ряд із «Піснею про Роланда», засвідчує своєрідне переломлення в Україні-Русі ідей і форм бароко**» (за Б. Степанишиним).

• Як «Слово о полку Ігоревім» споріднюється з народною поезією у ставленні до природи?

«Слово о полку Ігоревім» споріднене з народною поезією і своїм ставленням до природи. У книжній літературі того часу про природу згадують рідко.

Прекрасний і різноманітний світ природи із чернечого погляду не вартий уваги: він лише відхиляє людину від думок про майбутнє життя, яке ніби чекає її душу після смерті. Поезія трудового народу, життя якого тісно зв'язане з землею, навпаки, вся пройнята думкою про природу. Із світу природи черпає вона всі свої образи. Дуже багато місця відведено описам природи і в «Слові о полку Ігоревім».

Можна сказати, що **природа теж одна з найважливіших дійових осіб поеми**. Коли Ігор виступає в похід, природа ніби весь час подає йому знаки застереження: затемнення сонця, «стогін ночі», кривавий світанок тощо. Падають стяги Ігореві, розбите його військо – і от «никне трава од жалоців, а дерево з тугою до землі похилилося». А коли Ігор тікає з полону, річка Донець допомагає йому, охороняє його від небезпеки. Повітрям південного степу, порізаного ріками й річками, віє в «Слові о полку Ігоревім». До речі, скільки таких річок названо в поемі: **тут і Дніпро з його притокою Сулою, і Дон із Дінцем, Каяла Стугна, Рось, Немига, Дунай, Двіна, Волга...**

Автор ніби розгортає перед очима читача географічну карту, по якій можна прослідити і просування в степ Ігоревих війська, і шлях втечі Ігоря з полону половецького.

Нас дивує спостережливість Автора і його глибоке знання природи. Дослідники підраховали, що про **звірів і птахів** згадано в «Слові...» **понад 80 разів**. Ось дрібна деталь у картині Ігоревої втечі з полону: «Дятлове тектом путь к ріці кажуть» (дятли стуком путь до ріки показують). Дятли повесні справді стукають міцними своїми дзьобами по сухому гіл्लю дерев. Цей звук чути іноді за кілька кілометрів. На певній відстані в степах не видно річки, бо вона тече в улоговині, не видно і дерев, що ростуть на її берегах. Проте чути стукіт дятлів. Саме по ньому Ігор, тікаючи, легко знаходить шлях до води і до заростей, де можна сховатися.

Таких суто реалістичних деталей у згадуваннях «Слова...» про тваринний світ у поемі багато. **З великою точністю автор зазначає своєрідний характер звуків різних птахів і тварин.** Солов'їна пісня – «щекот» орли «клекотом зовуть», сороки «тріскають», лисиці «бешуть», **зегзи** ця «кичить», **дрібні степові звірки** (бабаки та ховрашки) «свистять» і т.д. Таку ж точність помічаємо в українських народних думах та піснях, де **сокіл** «квилить-проквіляє», **ворони** «крячуть» чи «грають», **крече** і «куркує» і т. д. (за О. Білецьким).

V. Закріплення вивченого матеріалу

Експрес-опитування у формі гри «Закінчи речення»

- Найдавнішою пам'яткою оригінальної світської літератури Київської Русі є ... (літописи).
- Літопис – це ... (хронологічний опис важливих історичних подій у часи Київської Русі й козацтва).
- Розповідь у літописі починалася словами ... («В літо ...»).
- Існують такі роди літератури: ..., ..., ... (епос, лірика, драма).
- Невеликий закінчений за змістом і формою поетичний твір, написаний віршованою мовою, називається ... (віршем).
- Віршована мова відрізняється від прозової тим, що ... (є розміреною, має ритм і риму, схожа на пісенну).
- Співзвучне закінчення рядків у вірші називається ... (римою).
- Група складів із незмінним для конкретного вірша розташуванням у ній одного наголошеного та одного чи двох ненаголошених складів – це ... (стопа).

- Закономірне чергування таких елементів, як наголос, рима, міжрядкова пауза – це... (віршований ритм).

• Повторюване у вірші поєднання кількох віршових рядків, зв'язаних між собою певною системою рим та інтонацією називається ... (строфою).

• У невітшному горі Ярославна звертається до ... (сил природи).

• Ярославна вболіває лише за свого мужа чи й за ... (інших воїнів-русичів).

• Хто сказав про Ярославну: «Ярославна не лише вірна дружина, а й свідомо громадянка своєї держави, полум'яна патріотка, що виступає від імені «жон руських». Гуманна княгиня – заступниця всіх воїнів Київської Русі. І саме ця людяність і сила почуттів, краса вірності в коханні возвеличують її в наших очах»? (Б. Степанишин)

• Карна і Жля – це ... (злі духи давньослов'янської міфології).

• Більшість учених вважають Див уособленням ... (зла).

• Образ Диви-обиди – це уособлення ... (всякого нещастя).

• У «Слові...» язичницький бог Велес є покровителем ... (співаків, джерелом натхнення).

• Зближає «Слово...» з народною піснею вживання ... (тавтологічних висловів).

• «Слово...» побудоване на ... (контрастах).

• Із фольклору Автор «Слова...» запозичив ... (епітети, порівняння).

• У «Слові...» зозуля – це символ ... (жінки, охопленої тугою).

• Ворон – символ ... (горя, нещастя).

• У «Слові...» сонце, місяць – це символи ... (князів руських).

• Сокіл – символ ... (витязя).

(За кожен правильну відповідь – 0,5 бала. Всього – 12 балів).

VI. Підсумок уроку

Рефлексія

- На уроці я вивчав ...
- Я не знав, а тепер знаю...
- Я не вмів, а тепер умію...
- Я зрозумів, що ...
- Найбільші труднощі я відчув ...

- Найцікавішим було те ...
- Мені б хотілося ...

VII. Домашнє завдання

Підготувати проекти, або доповіді, або презентації про 1) розвиток книгодрукування; 2) про перші друковані книги в Україні; 3) про життя і творчість І. Вишенського; 4) І. Величковського; 5) Д. Туптала; 6) С. Климовського – видатних діячів української культури; 7) про вертеп як вид лялькового театрального дійства.

I питання – за списком учнів від 1–5;

II питання – за списком учнів від 6–11;

III питання – за списком учнів від 12–14;

IV питання – за списком учнів від 15–17;

V питання – за списком учнів від 18–19;

VI питання – за списком учнів від 20–23;

VII питання – за списком учнів від 24–26.

Вид роботи – за вибором

РОЗДІЛ IV.

4.1. Література доби Бароко, її християнські мотиви та представники

Бароко – літературний і загальномистецький напрям, що зародився в Італії та Іспанії в середині XVI століття, поширився на інші європейські країни, де існував упродовж XVI – XVIII століть.

Термін «бароко» був уведений у XVIII столітті, причому не представниками напрямку, а їхніми супротивниками – класицистами, які вбачали в мистецтві бароко цілком негативне явище. До речі, із засудженням ставилися до бароко й у XX столітті, зокрема – в офіційному радянському літературознавстві. Нерідко взагалі відкидалася сама можливість існування цього напрямку в українській літературі.

Етимологія терміну «бароко» не визначена й сьогодні. Так, існують принаймні три версії щодо його походження. Відповідно до першої термін сходить до португальського виразу «*perola barroca*» – «перлина неправильної форми». За словами Альбрехта Шене, це «екзотичне коштовне, мерехтливе багатокольоровим переливом, нерівномірне й незавершене за формою утворення перлини щасливо підійшло до назви доби».

За другою версією, термін «бароко» походить від латинського «*baroco*». Цю назву використовували у схоластичній логіці щодо одного з різновидів силогізму, що відзначався особливою складністю та дивовижністю.

Згідно з третьою найменш поширеною версією походження терміна «бароко», він сходить до французького жаргонізму художніх майстерень «*baroque*», який означав «розчиняти, пом'яшувати контур».

Термін «бароко» вперше був застосований для характеристики стилю архітектурних споруд. Але згодом його починають вживати для позначення інших мистецьких явищ. У XVIII столітті термін

«бароко» застосовують до музики, у XIX столітті його вживають щодо скульптури та живопису. Наприкінці XIX століття починають говорити про бароко в літературі. Вважають, що першим термін «бароко» щодо літератури використав Фрідріх Ніцше: у 1878 році видатний філософ писав про барочний стиль грецького дифірамба, а також про барочний період грецького красномовства.

Але справжнє поширення терміна щодо літературних явищ розпочинається після того, як швейцарський філолог Генріх Вельфлін видав у 1888 році свою книгу «Ренесанс і бароко». Порівнюючи два твори італійської літератури XVI століття, «Шалений Роланд» Аріосто і «Звільнений Єрусалим» Тассо, Г. Вельфлін говорить про їхні відмінності як про відмінності стилів – ренесансу й бароко. Вже через п'ять років після опублікування праці Г. Вельфліна, у 1893 році польський історик і філолог Едвард Порембович уживає термін «бароко» в монографії, присвяченій поетові А. Морштині.

На початку XX століття розпочинаються дискусії про бароко у східнослов'янських літературах, зокрема – в українській літературі. Так, після жвавої дискусії на сторінках української періодики народилася думка про бароко як найхарактерніше вираження українського національного стилю в мистецтві. Згодом відомі літературознавці О. Білецький та І. Єрьомін, аналізуючи творчість Симеона Полоцького, вводять поняття «бароко».

Термін «бароко» дає можливість об'єднати в середині цього літературного напрямку чимало течій і шкіл, які існували здебільшого в XVII столітті й відзначалися типологічно спорідненими рисами. Серед них **італійський маринізм** (школа поета Джамбатісти Маріно), **іспанський гонгоризм** (школа, пов'язана з іменем поета Гонгора-і-Арготе), **французька преціозна література** (салон маркизи де Рамбульє), **англійська «метафізична школа»** (Джон Донн та інші), **німецька «друга сілезька школа»** (Х. Г. Гофман-Свальдау). До літератури європейського бароко, окрім вищезгаданих засновників і лідерів шкіл, належать Педро Кальдерон де ла Барка, Тірсо де Моліна, Кеведо (Іспанія); Тассо, Базіле (Італія); Сорель, д'Обін'є, Скюдери (Франція); Уєбстер, Кер'ю, Саклінг (Англія); Гріфіус, Лоенштейн, Мошерош Грімельсгаузен (Німеччина); Хуана де ла Крус (Мексика); Гундуліч

(Хорватія); Зріньї (Угорщина); В. Потоцький, С. Твардовський, А. Морштин (Польща) та інші. **До українського літературного бароко можна зарахувати творчість Мелетія Смотрицького, Симеона Полоцького, Митрофана Довгалецького, Івана Величковського, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Григорія Сковороди.**

Розквіт європейського літературного бароко припадає на XVII століття, яке поєднує дві великі епохи – Ренесанс і Просвітництво. Бароко, що приходить на зміну Ренесансові, тривалий час розглядали як зворотний бік останнього, як «реакційне» мистецтво. Таку традицію негативної оцінки бароко започаткував Г. Вельфлін, який уважав бароко занепадницькою формалістичною течією. Воно, мовляв, належить до тих напрямів, що характеризують кінцевий етап розвитку кожного мистецького періоду. Стверджувалося в літературознавстві також і те, що бароко, яке заперечує Ренесанс, є «кроком назад» – від доби Відродження до середніх віків. Однак подібний погляд на таке складне й суперечливе явище, яким є бароко, вкрай однобічний і поверховий. Правильніше вбачати в бароковому напрямі синтез мистецтва двох епох – Відродження та Середньовіччя (Готики). Справді, бароко звертається до змісту й форм готичного мистецтва. Але воно аж ніяк не відмовляється від ренесансних культурних здобутків. У бароко можна спостерігати елементи двох великих стилів.

Проте бароко не тільки синтезувало мистецтво готики й ренесансу. Воно має також цілу низку оригінальних стилістичних і поетичних рис. Барокова література рухлива й динамічна, їй притаманні трагічна напруженість і трагічне світосприйняття. І хоча художня концепція бароко так само гуманістично спрямована, як і ренесансова, в ній, на відміну від світлого, оптимістичного, життєрадісного мистецтва Відродження, посилюються настрої песимізму, скепсису, розчарування. Людина, згідно з провідною бароковою ідеєю, це піщинка у Всесвіті. Життя її – скороминуще, в ньому панують випадок і фатум. Найпоширенішими темами літератури бароко стають «Memento mori!» (пам'ятай про смерть!) і «Vanitas» (суєта). Людина приречена на життєву суєту і страждання, а також на смерть, що є спасінням від скорбот життя. Так, іспанський поет Гонгора-і-Арготе закликає не поспішати наро-

джуватися «в ім'я життя», а навпаки – поспішити вмерти. Життя в дисгармонійному й хаотичному світі, на думку одного з найвидатніших представників німецького бароко Андреаса Гріфіуса, є гіршим за смерть.

Людина бароко, на відміну від цільних натур літератури ренесансу, є роздвоєною. Людина бароко – це, за образом англійського поета Дж. Донна, черв, який плазує у бруді та крові. І разом зі скороминучим життям приреченої людини мають загинути всі явища природи, взагалі все, що живе. Так, ліричний герой А. Гріфіуса із захопленням дивиться на чудову троянду, але думає не про її красу, а про те, що незабаром вона зів'яне.

Часто дійсність для письменників барокового напрямку втрачає свою реальність. Вона стає примарною та ілюзорною. Взагалі протиставлення реальності й ілюзії – один із найхарактерніших елементів антитетичного барокового світосприйняття. Недарма Кальдерон називає свою драму «Життя є сон». Дві дійсності – реальна і містифікована – співіснують і в кальдеронівській п'єсі «Дама-невидимка». Нерідко Всесвіт тлумачать у бароко як мистецький твір. Звідси – поширені барокові метафори: «світ-книга» і «світ-театр».

Поетика літературного бароко поєднує в собі різноманітні, протилежні елементи й форми. Бароко гармонійно сполучає трагічне з комічним, піднесене з вульгарним, жадливе з кумедним. **Примхливо синтезуються в ньому християнські та язичницькі елементи.**

Так, Богородицю йменують Діаною, хрест порівнюють із тризубом Нептуна, у богословських трактатах з'являються амури й купідони тощо. Таке поєднання «непоєданного» і стає однією з найхарактерніших барокових рис. Поетика бароко органічно «сплавляє» символіку з побутовим натуралізмом, аскетичку – з гедонізмом, сакральне – із жартівливим. Для митців бароко немає абсолютно нічого, що не могло б співіснувати. За допомогою метафори все можливо поєднати. Головне, аби таке примхливе сполучення вражало й було дотепним. А щоб виявляти свою дотепність, уважає італійський теоретик бароко Емануеле Тезауро, необхідно якраз поєднувати смішне і сумне, трагічне і комічне, бо «не існує явища ані настільки серйозного, ані настільки сумного,

ані настільки піднесеного, щоб воно не могло обернутися на жарт і за формою, і за змістом».

Дотепність, парадоксальність, контрастність сполучення найбільше цінувалися теоретиками та практиками бароко. Проблема дотепності були присвячені цілі трактати, які закладали фундамент нової поетики. Серед них «Дотепність, або Мистецтво вишуканого розуму» (1648 р.) іспанського філософа Б. Грасіана та «Підзорна труба Аристотеля» (1655 р.) вищезгаданого Е. Тезауро. Дотепність вважали також основою художнього пізнання дійсності. Так, Бальтасар Грасіан вбачає в дотепності «можливість проникати в суть найвіддаленіших предметів і явищ, миттєво комбінувати їх і зводити воедино».

Парадоксальне поєднання «непоєданного» покликане вражати й дивувати. Один із найвизначніших ліриків бароко – італієць Дж. Маріно зазначав, що метою поета є «дивовижне та вражаюче», а хто не здатен здивувати, мусить йти до стайні. Маріно став винахідником характерної барокової поетичної форми – так званих «кончетто». Це були словосполучення з неочікуваними мовленнєвими зворотами, парадоксальними епітетами, оксюморонами. У поезії Маріно натрапляємо й на «радісний біль», і на «багатого жебрака», і на «німого промовця». Зірки в Маріно – «жаринки вічного кохання» та «смолоскипи поховання». Подібні до кончетто форми спостерігаються й у видатного іспанського барокового поета Гонґори-і-Арготе. Серед образів його поетичних творів – «блаженна мука» та «найсолідша отрута», а людське життя зображено як «скажений звір», що переслідує свою тінь. До речі, власних кончеттистів мало й українське бароко (Л. Баранович, І. Величковський).

Однією з типових рис літератури бароко є його інакомовність. Е. Тезауро заявляв: «Щоб проявити дотепність, слід позначити поняття не просто й прямо, а інакомовно, користуючись силою вимислу, тобто новим і неочікуваним способом». Інакомовність спричинена й такими рисами барокової поетики, як символізм, алегоризм, емблематизм. Отже, ускладненість стає ще однією характерною рисою літератури бароко. За барочною естетичною концепцією, твори мають бути важкими для сприйняття. Як наголошував Б. Грасіан, «чим важче пізнається істина, тим

приємніше її осягнути». До того ж, від твору вимагалася можливість різних його тлумачень. Літературні твори бароко ускладнені багатьма позалітературними засобами.

У письменників бароко був цілий набір улюблених метафор. Одна з них – **«життя – це сон»**. Вона надзвичайно яскраво втілювалася, наприклад, у найвідомішій п'єсі П. Кальдерона, що так і називається – **«Життя – це сон»**.

Цю метафору залюбки використовували й інші письменники західноєвропейського бароко: *«Це сон. Проснись – нема. Десь він далеко лине./ Ми ж мусим уловити питома і нетлінне»* (М. Опіц) або: *«Людино, сутня стань: сей світ як сон мина»* (А. Сіліезіус). Полюбляли її також поети українського бароко. Так, І. Величківський (XVII ст.) зауважував: *«Світ сей сну єсть подобен,/ А щасте драбини:/ Восходять і низходять / По ній мнозі нині»* («Ліствиця Іаковля»). Та саме іспанець Кальдерон своїм твором уславив цю метафору на весь світ і обезсмертив її в пам'яті багатьох поколінь.

Ще одна улюблена метафора митців бароко – **«світ – це театр»**. Показово, що над входом до театру «Глобус», де працював Шекспір (а він жив наприкінці доби Відродження й останні його твори вже позначені впливом бароко), було написано: *«Увесь світ лицедіє»* (читай: **«Світ – це театр»**).

І взагалі бароко було схильне сприймати всю історію людства як захопливе й повчальне театральне дійство: *«Бо все навколо нас – одні фальшиві маски./ Печалей і страждань, ненависті і ласки»* (А. Гріфіус). Подібно тлумачилося і життя однієї людини: *«Пішов останній акт моєї драми,/ Остання миля мандрівок моїх,/ Все швидший рух до рубежів сумних,/ До всім навстріч розчахнутої брами»* (Дж. Донн).

А придворний драматург іспанського короля монах-францисканець П. Кальдерон утілював метафору «світ – це театр» не лише у творах, а й «поширив її дію» на своє власне життя і навіть смерть. Незадовго до своєї кончини він написав заповіт, у якому розписав «сценарій» власного поховання. З тих записів було видно, що Кальдерон захотів перетворити власний похорон на своєрідний спектакль, аби присутні ще раз замислилися про скороминучість людського життя, а також про те, що їм доведеться постати перед Божим Судом. За його заповітом, у день похорону в різних

містах Іспанії ставилися його *ауто* (одноактні п'єси на сюжети Священного Писання). І взагалі театр для тієї доби в Іспанії був таким значущим, що грошей на нього держава не шкодувала: іноді постановки влаштовували на острові, а глядачі (а поміж них і сам король Іспанії!) спостерігали за виставою з плаваючих човнів.

Перелік улюблених метафор бароко можна продовжити: **«світ – лабіринт»**, **«світ – ярмарок»**, **«світ – книга»** та ін.

Українське бароко виникає на межі XVI – XVII століть і розвивається протягом двох віків. «Справжній початок бароко, – зазначає Д. Чижевський, – це Мелетій Смотрицький, це проповіді та почасті вірші Кирила Транквіліона Ставровецького, а повна перемога бароко – утворення Київської школи. Найбільшими культурно-політичними успіхами, які відігравали велику роль в історії українського барокового письменства, були: відновлення православної ієрархії 1620 року та заснування київської школи 1615 року й її реформи, проведені Моголою (1644 р.) та Мазепою (1694 р.). І нові ієрархи, і професори Академії були головними репрезентантами бароко».

Бароко в Україні поширюється в усіх жанрах тодішньої літератури. У поезії українського бароко виникає силабічний вірш, поряд із яким існує також вірш народний. **Найвідомішим жанром барокової поезії була духовна пісня.** Різноманітні жанрові форми існують і всередині поезії світської: філософська й еротична лірика, панегірик та епіграма, пейзажні та емблематичні вірші тощо.

Чи не найоригінальнішими творами українського бароко були так звані **«віршові іграшки»** – твори експериментальні, формотворчі, певною мірою «авангардистські». Поширені були такі форми, як акростих і мезостих (у першому початковій літері кожного рядка утворювали ім'я автора, у другому – потрібні слова складалися з літер, що знаходилися посередині вірша), **кабалістичні вірші** (числове значення слів'янської абетки давало можливість підрахувати рік написання твору), **фігурні вірші** (друкували у формі хреста, яйця, чарки тощо). **І. Величковський створює «раки літеральні»** – вірші, рядки яких можна читати однаково як справа наліво, так і зліва направо («Анна пита мя я мати панна...»), **алфавітний вірш**, слова якого починаються з літер алфавіту («Аз

благ всѣх глубина, // Дѣва єдина...»), **вірш-Протей**, який створювали за допомогою механічної перестановки слів із місця на місце:

Яко ниву рясно плоди украшають,
Тако діву красно роди ублажають.
Ниву рясно плоди украшають яко,
Діву красно ублажають тако.
Рясно плоди украшають ниву,
Красно роди ублажають тако діву...

Вірш того ж таки Величковського, із використанням відлунювання.

- Что плачеш, Адаме? Земного ли края?
- Рая.
- Чому в онъ не внідени? Боїш ли ся брани?
- Рани [...]

Розвивається й українська барокова проза: повісті й оповідання як релігійного характеру (Д. Туптало, П. Могила), так і світського («Римська історія»). Поширюється в Україні **демонологічна повість і авантюрне оповідання**. Набув розквіту й український бароковий театр. Народжується принесена із Заходу шкільна драма, у творах якої використані мотиви та образи як християнства, так і античності. **Поширюються великодні й різдвяні драми, п'єси типу європейських міраклю та мораліте.** У XVIII столітті з'являються й чисто світські драматичні твори на сюжети з української та всесвітньої історії («Володимир» Ф. Прокоповича, «Фотій» Г. Щербачького, «Благоутробіє Марка Аврелія» М. Козачинського).

Із комедійних жанрів драми в українському бароко існували інтермедії («Продав kota в мішку», «Найліпший сон»).

Значення бароко в українській літературі XVII – XVIII століть важко переоцінити. Будучи першим загальноєвропейським літературним напрямом в Україні, **бароко взяло на себе такі важливі ренесансні функції, як секуляризація й гуманізація духовної культури, зокрема літератури.** Адже в Україні доби Відродження не існувало.

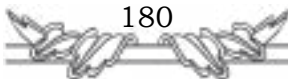
В Острозькій академії, а також у культурних осередках, які творили православні міщани в Україні та Білорусі, **сформував-**

ся потужний консервативний напрям, представниками якого були Вишенський, Княгиницький, Желізо, Филипович та інші. Ці люди, як правило, не приймали «латинських новинок». Але поряд із цим сформувалося коло діячів, які ладні були сприймати (хай навіть обережно) культурні здобутки Заходу. Такими можна вважати і князя Острозького, і керівників Львівського братства Юрія та Івана Рогатинців. Вони намагалися співпрацювати з традиціоналістами. Адже в умовах експансії католицизму та протестантизму на українські землі важливим чинником етнічно-конфесійної самооборони ставала апеляція до традиції, її шанування. Тому схильні до західних запозичень поступовці були переважно стриманими, не вдавалися до радикальних поглядів та дій. Попри те, все ж траплялися непорозуміння між ними й традиціоналістами.

Відносно чітка демаркація між традиціоналістами й поміркованими поступовцями вималювалася в 20-30-х рр. XVII ст. Спочатку це виявилось у відході деяких поступовців від православ'я і приєднання їх до уніатського табору (**Касіян Сакович, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Мелетія Смотрицький та ін.**). Особливо резонансною стала дискусія навколо «Апології» Мелетія Смотрицького. Вона ніби розвела традиціоналістів та поступовців по різних, конфесійно маркованих боках барикад. Трохи пізніше ця демаркація пройшла вже в самому православному таборі, коли розгорілася боротьба між Петром Могилою та Ісайєю Копинським і, відповідно, їхніми прихильниками.

Однак наприкінці XVI ст. традиціоналісти й помірковані поступовці знаходилися разом. Важливим чинником, що об'єднав їх, стала проблема унії.

Одним із перших представників помірковано-поступового напрямі варто вважати Герасима Смотрицького. Походив він із «священницької інтелігенції». Його батько, Данило, будучи дяком у Смотричі на Поділлі, займався переписуванням книг. Відомо, що він переписав для якогось отця Василя «Пасії» (розповіді про Страсті Христові). Ймовірно, Герасим здобув домашню освіту при батькові Данилові. Проте був одним із найосвіченіших людей свого часу. Судячи з усього, окрім старослов'янської, володів також грецькою та латинською мовами. У книзі «Оборона верифікації»

(Вільно, 1621) його син Мелетій зазначав, що Герасим Смотрицький народився і тривалий час жив на Поділлі, мав тут маєтності й був писарем у Кам'янці-Подільському.

Тоді це місто було не лише важливим політико-адміністративним центром, а й значним культурним осередком. У ньому виріс і сформувався талановитий письменник Ісайя Кам'янчанин. Останній ще в 1561 р. прибув до Москви, сподіваючись придбати деякі книги, зокрема й повний текст Біблії старослов'янською мовою [3, с. 392–393]. Можливо, Ісайя сподівався їх видати. Чи не варто в його особі вбачати предтечу Герасима Смотрицького? Ці книжники могли спілкуватися й виношувати ідею видання повного тексту Біблії старослов'янською мовою.

Близько 1576 р. Смотрицький на запрошення князя Острозького переїхав на Волинь. Цей факт підтверджено згадкою в літературі про надрукований у Львові «Апостол» 1576 р., де наприкінці книги був вписаний «Королівський привілей за підписом князя Острозького та справою підскарбія Герасима Даниловича». Отже, Смотрицький займав при князівському дворі впливову посаду підскарбія, тобто фінансового керівника маєтностей роду Острозьких. Згодом (або одночасно) він стає викладачем і першим ректором Острозької академії. Крім того, бере активну участь у діяльності Острозької друкарні, редагує текст Острозької Біблії, пише до неї передмови.

Перед 1587 р. Смотрицький написав віршований полемічний твір, присвятивши його київському митрополитові Онисифорові Дівочці. На жаль, пам'ятка не збереглася. Можливо, це частина анонімного т. зв. віршованого полемічного комплексу 80–90-х рр. XVI ст., спрямованого проти католиків та протестантів [17, с. 44–55]. Ідейно і стилістично вони подібні до віршованих передмов Острозької Біблії.

Смотрицький, як і його батько, також займався переписуванням книг. До нас дійшов збірник традиційних давньоруських текстів, переписаних ним (нині зберігається в Національній бібліотеці України імені Володимира Вернадського). Також він є автором двох невеликих полемічних творів «Ключ царства небесного» й «Календар римський новий», написаних у 1587 р. й об'єднаних в одну збірку.

Загалом автор демонстрував консервативну позицію. Це виражалося не лише в його орієнтації на патристичну літературу. Він не приймає тих новин, які йдуть із Заходу, критикує католиків і протестантів. Уважає, що питання віри – це компетенція тих, кого «свята церква установила, законно утвердила й неодмінно підтримує», тобто компетенція переважно духовних осіб. Смотрицький категорично проти того, щоби цими питаннями займалися світські люди, а особливо жінки: «А що тепер світ такий: ради питаються, а інші й відмінюються у нові та перемінні віри, а про справи на погіршення, хоча старі, хоча нові, не дбають» [17, с. 341].

І «Ключ царства небесного», і «Календар римський новий» – твори, спрямовані проти католиків. До речі, другий твір не лише заперечував католицьку календарну реформу, а й був полемічною відповіддю на книгу єзуїта Бенедикста Гербеста «Висновки віри римського костелу...» (1686).

Питання календарної реформи стало однією з головних церковних проблем, якою переймався князь Острозький. На це були різні причини. З одного боку, йому доводилося спілкуватися з представниками основних християнських центрів (Риму, Константинополя) щодо впровадження календаря й узгоджувати з ними свою позицію. З другого – календарна реформа призвела до серйозних соціальних збурень, конфліктів. Це не могло не хвилювати князя, в якого і сім'я, і двір були поліконфесійними. Ця занепокоєність знайшла вияв у «Календарі римському новому». Тут Смотрицький пише, що календарна реформа не лише дезорганізувала життя церковне, а й світське [17, с. 343]. Далі автор наводить різноманітні приклади, які показують, що вона викликала непорозуміння між панамі-католиками й підданими-православними, у родині, де чоловік і дружина належали до різних конфесій.

А в той час і для католиків, і для православних обрядовий бік релігійності був на передньому плані. Треба мати на увазі і те, що календар, маючи обов'язковий, всезагальний характер та постійно повторюючись, є одним із найбільш дієвих інтегральних чинників для людських, зокрема етнічних, спільнот.

Проте, незважаючи на консерватизм, у творах Смотрицького маємо чимало новаторських моментів. Наприклад, у передмові

до «Ключа царства небесного», яка присвячена князеві Олександрові Острозькому, в особі якого багато хто бачив продовжувача православних традицій дому Острозьких, мають місце посилення на античного автора Плутарха, що можна вважати виявом ренесансного впливу. В іншій передмові до цього ж твору «До народів руських...» знаходимо приховану дискусію з ісихастами щодо мовчання. Смотрицький пише: «Чи годиться вам те собі так довго носити з мовчанням, на ваш розсуд кладеться. Адже мовчання у слушному часі буває пошановане за мудрість із пожитком, а в іншому часі також за глупство і зі шкодою». Як відомо, представники консервативного ісихазму відстоювали практику мовчання, певного дистанціювання від справ світу. У цьому плані прикладом може слугувати молодший сучасник Смотрицького – Вишенський. Щодо Смотрицького, то він, як бачимо, був проти широкого застосування такої практики і вважав, що з католиками (та й протестантами) варто широко дискутувати. Така «дискусійна», а не «мовчальна» налаштованість сприяла розвитку богословствування.

Отже, **по-перше**, Смотрицький ігнорує лінійну концепцію розвитку історії, яка утвердилася в християнстві. Його модель, радше, нагадує циклічну. Все в цьому світі має свій початок і кінець, постійно повторюючись у своєму розвитку. При цьому ество (натура) речей не гине, а є «вічною».

По-друге, Смотрицький представляє іншу концепцію безсмертя, ніж та, яка існувала в християнстві. Принаймні він не говорить про безсмертя душі, а говорить про «безсмертя в роді». Тобто безсмертним є той, хто залишає після себе «від сімені» нащадків. Правда, ці нащадки мали не лише одітичити його «сім'я», а й належність до конфесійної спільноти – церкви.

Однак ця конфесійна прив'язаність бачиться дещо штучною. Вона була викликана тодішніми суспільно-релігійними реаліями. Наприкінці XVI ст. серед української соціальної верхівки спостерігалася тенденція «зміни віри». Торкнулося вона й дому Острозьких.

Нарешті, **по-третє**, родова свідомість трансформується у своєрідний «територіальний патріотизм». (До речі, у XX ст. в Україні ми мали теоретика «територіального патріотизму» В'ячеслава

Липинського). Рід, так впливає з міркувань Смотрицького, має свою землю, батьківщину і свої «добра». Це й забезпечує існування роду. Тому рід має берегти свою батьківщину й не допускати, щоб у ній «діди́чив чужак».

Ще одним яскравим поступовцем, який вів боротьбу з католиками й прихильниками унії, був Стефан Зизаній (? – 1600). Походив він із міщанського середовища. Де здобув освіту, не відомо. Та, судячи з його творів, непогано орієнтувався в досягненнях тогочасної європейської науки й культури, тому міг навчатися в університетах Центральної чи Західної Європи. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XVI ст. працював учителем у школі Львівського братства. У 1591 р. київський митрополит Михайло Рогоза дозволив йому проповідувати в церквах [18, с. 24–25]. Проповіді Зизанія мали відверто антикатолицький характер. Польський полеміст Щасний Жебровський так характеризував їх у своїй брошурі «Кукіль» (1595): «Дивуюся тобі, любий Зизанію, що ти, будучи тим, ким є, зважаєш на такі великі речі. З небом і з землею воюєш, ані Богу, ані людям не вибачаєш. Святих із неба виганяєш. Чортів до пекла не пускаєш. У Христа, творця нашого, не віриш. Духа святого клянєш, не визнаючи, що він походить від Отця і Сина. Не додаєш тобі того, що на зверхників своїх так духовних, як і світських, із мовами поганими виступаєш. Короля, володаря нашого, негарно в проповідях своїх згадуєш. Митрополита лаєш. Латинників проклинаєш. Русь до бунту й до незгоди під'юджуєш і, коротше кажучи, виконуєш обов'язки диявола на землі. Що можуть посвідчити, хто слуха твої проповіді» [18, с. 27]. Схоже, Зизаній не обмежувався засудженням католиків та влади Речі Посполитої, а й критикував вище православне духовенство.

Зизаній через переслідування з боку львівського єпископа Гедеона Балабана змушений був покинути Львів та перебратися до Вільна. Проте його діяльність і в цьому місті не сподобалася церковній ієрархії. Своєю грамотою від 30 вересня 1595 р. митрополит Київський Михайло Рогоза не лише заборонив Зизанію проповідувати, а й відлучив його від церкви. Серед різноманітних звинувачень проповідника було й те, що він «не по першому преданню церкви, а своїм домислам народ христоіменний учить» [18, с. 28–29].

Перебуваючи у Вільні, Зизаній у 1595 р. видав «Катехізис». На жаль, твір не дійшов до нас. Украй суб'єтивні та тенденційні відгуки про нього маємо в згадуваній брошурі Щасного Жебровського, який звертав увагу на невідповідність тез Зизанія католицькій догматиці. «Катехізис» засвідчив цікаву тенденцію систематизувати, а, можливо, й доповнити догматичні положення православ'я. Це бачимо в діяльності брата Стефана Зизанія, Лаврентія, який теж написав «Катехізис». Вказаний твір Лаврентія, до речі, викликав неприйняття з боку російських ортодоксів. Свій «Катехізис» уклали митрополит Петро Могила та його соратники.

У 1596 р., якраз у рік Берестейської унії, Зизаній у Вільно видав твір «Казання св. Кирила, патріарха єрусалимського, про антихриста і його знамення», який можна вважати відповіддю на твір Іпатія Потія «Унія, або виклад головних положень щодо поєднання греків з костелом римським» (1595). Формально письменник ніби передавав думки церковного авторитета. Насправді книга виглядає як розширена проповідь, де автор вільно поводиться з думками св. Кирила, вставляючи різноманітні міркування, матеріали від себе.

У тлумаченні важливих християнських догматів мислитель широко використовував раціоналістичний метод, по суті віддаючи перевагу розуму над вірою. Це видно в питанні трактування ним тринітарного вчення. Основоположною тезою Зизанія в тлумаченні цієї проблеми є твердження про рівноправність усіх трьох іпостасей – Бога-отця, Бога-сина і Святого Духа. Виходячи з такого неортодоксального розуміння Трійці, мислитель робив еретичний висновок, що Христос не є заступником людей перед Богом. На його думку, для Христа є великим пониженням називати його «ходатаєм», «заступником» перед Господом, оскільки він сам має досить божественної влади [19, с. 15–18; с. 186–187]. Подібні погляди були притаманні т. зв. тридеїстам – представникам однієї з течій антитринітаризму другої половини XVI ст.

У богословській формі Зизаній намагався вирішувати гострі соціально-політичні проблеми, які хвилювали його сучасників. У «Казань...» мислитель висунув на передній план антитезу Христос-Антихрист. Христос «прийшов убого, покірно, не славно, і дому свого тут, на землі, не маючи». Він здійснив це, «щоб всі

покірні, убогі і світом зневажені добровільно й безпечно до нього приступили й з ним спілкування мати могли». Убогому Христу протиставляється багатий Антихрист, під яким Зизаній розумів римського папу. Його слуги «горді, вивищені, багаті, славні» [19, с. 42–43]. **Отже, символи Христа й Антихриста ставали соціально забарвленими. Мислитель закликав до боротьби з суспільною несправедливістю, головним носієм якої вважав Католицьку Церкву.**

Борючись із католицизмом, Зизаній критикував один із догматів – догмат про чистилище. Важливим у цій критиці було те, що вона спрямовувалася не лише проти католицького догмату, а й проти православного вчення про т. зв. окремий суд, який нібито відбувається одразу після смерті людини. У «Катехізисі» Зизаній писав: «Ми відкидаємо хибні твердження тих, котрі говорять, що ніби суд відбувається вже тепер і що нібито душі грішників зразу по смерті терплять муки, а душі праведників насолоджуються благом; це суперечить св. Письму і самому розумові» [19, с. 276–281].

Із позицій здорового глузду Зизаній трактував також співвідношення душі й тіла. Усупереч традиційним християнським уявленням про те, що душа в момент смерті віддаляється від тіла й дістає нове, загробне життя, він учив, що душа не може існувати окремо від тіла: «Немає... душі без тіла скоро по смерті» [19, с. 51]. Подібних поглядів дотримувався ідеолог унітаризму Григорій Павло із Бжезіни у своєму творі «Про справжню смерть, воскресіння з мертвих і життя вічне» [20, с. 129–131].

Зизаній боровся за свободу совісті, вимагав відокремлення духовної влади від світської, церкви від держави: «Щоб духовні справами світськими в державах не займалися, не сміли вести війни, а також не лише до ересі-відщепенства, а й до щирої віри через гвалт й війну людей не притягали». Мислитель вважав, що лише словом і власним прикладом можна переконувати людей; навіть найменше насилля над совістю не допустиме: «Якщо хтось хоче йти за мною, нехай стримає самого себе, візьме хрест і слідує за мною; нехай краще за віру вмере, ніж когось іншого до неї примусить» [20, с. 92].

Близьким до Стефана Зизанія був його брат Лаврентій (?–1634) – письменник, освітній і церковний діяч. Судячи з усього, в молоді роки він міг бути пов'язаним із Львівським братством. На початку 1592 р. Лаврентій перебрався до Берестя, а звідти у 1595 р. – до Вільна. Активно співпрацював із друкарнею Віленського братства, зокрема у випуску підручників «Граматики словенської» (1596); оригінальної «Азбуки» (1596, разом із братом Стефаном). Імовірно, він підготував «Катехизис» (1600) та «Книгу про віру» (близько 1596 р.). Упродовж 1597–1600 рр. навчав у Боркулабові коло Мінська сина князя Богдана Соломирецького «руській грамоті» й грецькій мові.

У вересні 1600 р. повернувся в Галичину, спочатку у Львів, а згодом перебрався до міста Ярослава, де став домашнім учителем дітей князя Олександра Острозького. Після смерті останнього (12.12.1602 р.) його дружина Анна Костчанка позбавила Лаврентія цієї посади. Вже в документах за 1606 р. він значиться як «Лаврентій Зизаній Тустановицький Ярославський». Його нове прізвище, ймовірно, походить від села Тустановичі (що біля Дрогобича).

У 1612 р. Лаврентій Зизаній став священником соборної церкви в місті Корці (тепер Рівненська область), в маєтку князя Іоакима Корецького. На заповіті Катерини Корецької, виданому в Корці 29 серпня 1618 р., підписався як «отець Лаврентій Зизаній-Тустановський, протопоп корецький». Перебуваючи тут, брав участь у підготовці до випуску книг Києво-Печерської друкарні. У 1619 р. прибув до Києва, звідти у травні 1626 р. вирушив до Москви, аби видати свій Катехизис, і жив тут до лютого 1627 р. Видання Катехизиса не було здійснене; наклад книги майже весь спалили. Щодо Катехизису відбулася триденна полеміка (18–20 лютого 1627 р.) між Зизанієм та московськими богословами Іллею й Григорієм Анісімовими під наглядом боярина Івана Борисовича Черкаського й думного дяка Федора Ліхачова. Власне, це була полеміка між представниками двох культур. Її письмово зафіксували, й вона поширювалася в численних списках у Московському царстві. Завдяки їм погляди Зизанія стали відомими серед освічених людей Московії.

Після московського диспуту Зизаній повернувся до Києва, де у 1628 р. був учасником київського собору у справі Мелетія Смо-

трицького. Пізніше повернувся до Корця. Тут він і помер десь у 30-их рр.

Одна з головних ідей, яка пронизує творчість цього автора, – ідея освіти, котра не мислиться без освоєння філософських знань. Показовою є передмова до «Граматики» Зизанія. Автор зазначає: «Є дві мети будь-якої науки про письмо, як пишуть філософи: знати, що потрібне, і відповідати, тобто не досить того, щоб потрібну річ лише знати, а й треба її й іншим розповідати». Далі Зизаній говорить про граматiku як про першу науку з семи вільних наук. «...вона, – зазначає, – є ключем розуміння, відкриваючи й оминаючи всякі сумніви, а прикрашаючи й роблячи світлим людський розум, через неї риторика й поетика разом із чесною філософією і через природне богослів'я пов'язується» [9, с. 143].

Для поглядів Зизанія властивий своєрідний «антропологізм». Він уважав, що людина – велика загадка божого творіння. Такі міркування викликали незадоволення з боку ортодоксів, які дотримувалися традиційного для Середньовіччя погляду на людину.

У творах Зизанія знайшла відображення тема співвідносності віри й добрих справ. Усупереч традиціоналістам, завзятим прихильникам простоти, він уважав, що без добрих справ віра нічого не вартує. Не підтримана добрими вчинками, віра втрачає сенс, а то й навіть перетворюється в безвір'я. У цьому плані погляди Зизанія зближувалися з поглядами протестантів, зокрема соцініан. Останні, як відомо, навіть уважали, що не так важливо, яку віру сповідує людина, головне – щоб вона жила за євангельськими правилами й чинила добрі справи.

Звертався мислитель і до питання сутності земного життя та ставлення християнина до смерті. Закликав не захоплюватися принадами цього світу, а частіше думати про смерть. Учив, що роздуми про неї приносять користь для душі; вони – надійна пересторога від численних гріхів. Загалом такий підхід орієнтував людину на максимальну самореалізацію в період земного життя, а це відповідало новому, ранньомодерному світосприйняттю. Не дивно, що тема «пам'ятай про смерть» стає однією з центральних у бароковій культурі.

Отже, у богословських питаннях Зизаній демонстрував відхід від традиційних поглядів. Це йому неодноразово закидали під час згадуваного диспуту над Катехізисом. До того ж мислитель намагався поєднати віру й знання, довести, що релігійні догмати не суперечать розуму. У Катехізисі він навіть намагався подати відомості про нові дослідження в галузі природознавства: «...про круги небесні і про планети, і про знаки Зодіака, і про затемнення Сонця, про грім і про блискавку, і про розтріскування, і про зіткнення, і про Перуна, й про комети, і про інші зірки...» [21, с. 147]

До дещо іншого типу помірковано-прогресивних діячів належав автор, який сховався під псевдонімом Христофора Філалета (Правдолюбця). Про цю людину не можемо сказати чогось певного. Як зазначалося, поширеною в літературі є думка, що під цим іменем приховувався протестант Мартин Броневський (бл. 1568–1624). Починаючи з 1598 р., він діяв на численних шляхетських сеймиках за наказом князя Острозького. Ніби на його замовлення і під безпосереднім наглядом князя написав великий полемічний твір «Апокрисис», який став відповіддю на працю Скарги «Брестський собор та його оборона» (1597). Перше видання «Апокрисиса», як уже було зазначено, вийшло польською мовою в 1597 р. Протягом 1598–1599 рр. твір переклали і надрукували в Острозі староукраїнською мовою. Це був найбільш фундаментальний полемічний твір проти унії, що вийшов тоді з православного табору.

Структурно «Апокрисис» складається з чотирьох частин. У першій наведено офіційні документи, що стосуються проведення унії. Друга присвячена доведенню законності Брестського антиуніатського собору 1596 р., керівником якого фактично був князь Острозький. При цьому автор не відкидає думки про можливість унії всього православ'я з католицизмом. Як відомо, на позиціях «універсальної унії» стояв князь Острозький. У третій частині автор, звертаючись до фактів з історії перших століть християнства, спростовує твердження Петра Скарги про безальтернативність єдиновладдя римського папи як божого намісника. Він демонструє високу ерудицію, використовуючи праці істориків церкви, документи церковних соборів, листування ієрархів і т. ін. У четвертій частині зосереджується увага на проблемах від-

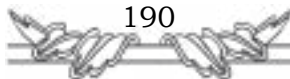
носин «руського народу» й «грецької церкви», яка перебуває під владою турків. Аналізуючи тогочасну ситуацію в Україні та Білорусі, автор «Апокрисису» застерігає, що нетолерантна політика, порушення прав «руського народу», зокрема права на сповідання «своєї» релігії, може призвести не лише до конфліктів, а й до громадянської війни, в результаті чого Річ Посполита опиниться беззахисною перед зовнішніми ворогами. В «Апокрисисі» звучить традиційна тоді тема захисту земель Речі Посполитої, передусім України, від татар і турків. Звертаючись до всього шляхетського стану держави, автор говорить: «Стережіться того, щоб тією дірою, яка нам у правах діючих чиниться, усі вашим милостям свободи не вислизнули» [28, с. 167].

Головну увагу автор «Апокрисису» зосередив не на теологічних питаннях, а на питаннях політичних і правових. Доводив, що рішення Берестейського уніатського собору є порушенням прав «руського народу», тобто православної української й білоруської шляхти. Вважав, що світська влада має обмежуватися державним законом, а відносини між правителем і підданими ґрунтуватися на суспільному договорі як на добровільній згоді, законі божому і природному праві.

Важливим у творі є захист релігійної толеранції. Не випадково, як уже зазначалося, «Апокрисис» був присвячений впливовому польському політикуві Янушу Замойському, в особі якого українські шляхтичі бачили захисника шляхетських вільностей, зокрема й релігійної свободи.

Поява «Апокрисису» викликала розголос і гостру реакцію з боку прихильників унії, зокрема Іпатія Потія, який написав «Антиризис...» (1600) – полемічну відповідь на цей твір. Для православних же полемістів ця праця служила джерелом, звідки вони черпали інформацію та аргументи для відстоювання своєї антиуніатської позиції.

Близьким до Христофора Філалета можна вважати анонімного письменника, котрий вів полеміку з Іпатієм Потієм під псевдонімом Клірика Острозького [10, с. 123–134]. Найбільш відомий твір Клірика – це друкований «Отпис на лист... Іпатія, володимирського і берестейського єпископа...» в року 1598 писаний». Вказане точне місце написання – «у школі кгрецької Ост-

розской». Приводом для написання твору послужив лист Потія (1598) до князя Острозького, де простежувалася спроба схилити його до унії. Головна увага Клірика звернена на унію та її наслідки. Він підкреслив, що її результатом стала не згода між церквами і конфесіями, а поглиблення ворожнечі – між братами, між паном та селянином. Подібні міркування (про це уже йшлося) трапляються в Смотрицького в його «Календарі римському новому».

Клірик Острозький звертав увагу на поведінку та моральне обличчя ініціаторів і прибічників унії. При цьому наголосив не на зраді своїх єдиновірців, а на облудності, нечесності дій щодо Риму. У його висвітленні ієрархи, які стали ініціаторами унії, зламали клятву; обманули папу, не виконавши даного йому слова; присягали за всіх православних, не маючи на те повноважень; вели переговори від імені православних, використовуючи підроблені листи («про які нам і не снилося») [24, с. 432–459]. Саме звернення до морального аспекту стало одним із найважливіших моментів у полеміці православних з уніатами.

До помірковано-поступового напрямку варто зарахувати твори, у яких акцентувалася увага на необхідності релігійного просвітництва. Власне, прихильниками такого просвітництва були й традиціоналісти, навіть крайній консерватор Вишенський. Інша річ, що традиціоналісти розуміли просвітництво дуже вузько, намагалися обмежитись лише церковною лектурою.

Виявом релігійно-просвітницьких тенденцій в Україні можна вважати появу перекладів біблійних текстів розмовною українською мовою. Вони призначалися не стільки для богослужбового використання, скільки для читання й навчання. У середині XVI ст. з'являється низка таких перекладів. Деякі з них були наслідуванням видань Франциска Скорини [3, с. 291].

Найвідомішим перекладом біблійних книг українською мовою середини XVI ст. є Пересопницьке євангеліє, переписане в 1556–1561 рр. на землях Південної Волині (спочатку в селі Двірець неподалік Ізяслава, а потім у селі Пересопниця біля Клевана та Рівного). До створення цієї пам'ятки писемності приклалися представники українських аристократичних родів Заславських та Чорторийських [7, с. 1–53]. У 1581 р. в селі Хорошів (неподалік Острога) шляхтич Валентин Негалевський переклав

розмовною українською мовою євангельські тексти, використовуючи польськомовний переклад Євангелій протестанта Мартина Чеховіца. У передмові Негалевський указував на просвітницьку мету свого перекладу. Зазначав, що переклав євангельські книги не з власної волі, але за намовою побожних людей, які люблять слово Боже, але не вміють читати по-польськи і «по-словенськи» [3, с. 294].

Приблизно тоді ж з'являється друковане Євангеліє Василя Тяпинського, перекладене руською мовою. У літературі поширеним стало твердження, що Тяпинський був білорусом і протестантом. Але однозначних документальних підтверджень цього немає.

4.2. Фрагменти уроку на тему: «Розвиток книгодрукування.

Перші друковані книги в Україні. Іван Вишенський, Іван Величковський, Дмитро Туптало, Семен Климовський – видатні діячі української культури. Вертеп як вид лялькового театрального дійства. ТЛ:Ренесанс, Бароко»

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

*Українське бароко – це і сміливий, і у той же час,
наївний потяг «зробити красиве, зробити не гірше,
ніж у людей».*

С. Колесник

*Людиною стати – це мистецтво
(Новаліс).*

Перебіг уроку

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності. Оголошення теми і мети уроку

III. Актуалізація опорних знань

1. Літературний диктант «Твори княжої Руси-України»

• Засновники Києво-Печерського монастиря (*Антоній і Феодосій*).

- Один з авторів «Києво-Печерського патерика» (*Полікарп*).
- Мова, з якої «патерик» перекладається як «батько» (*Грецька*).
- Час закінчення формування збірника «Києво-Печерський патерик» (*XV ст.*).
- Перші біографічні твори Нестора («*Чтеніє про Бориса і Гліба*», «*Житіє Феодосія*»).
- Питання, на яке передусім дає розгорнуту відповідь «Повість минулих літ» («*Походження руської держави*»).
- Із чим Нестор у літописному творі порівнював книжки? (*Ріками*).
- Дата, коли православна церква вшановує пам'ять великого літописця як святого угодника (*9 листопада 1121 р.*).
- Хреститель Русі (*Володимир Великий*).
- Подія, з якої розпочинається історія Русі в «Повісті...» (*Розселення слов'ян*).
- Хто ввів до свого твору державні акти Русі – тексти договорів князів Олега, Ігоря й Святослава з Візантією? (*Нестор Літописець*).
- Перша спроба перекладу українською мовою літопису Нестора належить... (*Віктору Близнецю*).

Примітка. Кожну правильну відповідь оцінюють в 1 бал.

IV. Сприйняття і засвоєння начального матеріалу.

1. Шкільна лекція. Завдання учням: *скласти конспект або тези лекції.*

А. Православні братства, їх роль у протистоянні пансько-польській та католицькій агресії наприкінці XVI – на початку XVII ст.

У розвитку освіти й літератури на Україні та в Білорусії в XVI–XVIII ст. значну роль відігравали братства. Найважливішими серед них були **Львівське (1585) та Київське (1615).**

Братства – церковні організації заможного міщанства – в умовах боротьби мас українського і білоруського народів проти соціального й культурно-національного гноблення поширюють

свою діяльність, відкриваючи школи, організуючи друкарні. Вони очолювали боротьбу проти колонізації й унії.

До братств входили ремісники, торговці, селяни, городові козаки, православні шляхтичі й священники; до **Київського братства вступив і гетьман П. Конашевич-Сагайдачний з усім Військом Запорозьким.**

У братських школах навчання проводилось рідною мовою. Серед викладачів були тогочасні вчені й письменники: **у Львівській** – Арсеній Еласонський, Стефан Зизаній, Лаврентій Зизаній, Іов Борецький, **у Київській** – той же Іов Борецький, Мелентій Смотрицький, Касіян Сакович та ін. Викладання наук здійснювалось на тому ж рівні, що й у західноєвропейських школах. Навколо деяких шкіл та їх друкарень виникали наукові гуртки, члени яких писали книги, готували до друку підручники.

За сприяння братств засновано школи не лише в Києві, Львові, а й у **Перемишлі, Луцьку, Немирові, Крем'янці, Кам'янці-Подільському, Вінниці.** У цих школах учні вивчали історію, географію, філософію (богослов'я), риторiku, музику, поезію (пітику), математику, астрономію й мови: тогочасну книжну українську, грецьку, польську, німецьку, французьку, а згодом – природознавство й медицину.

Внаслідок переслідування польським урядом братські школи поступово почали закриватися і вже **в середині XVII ст. перестали існувати**, але встигли зробити великий внесок у розвиток національної культури й освіти народу. Водночас вони були одним із засобів боротьби проти колонізаторської політики польської шляхти й окатоличення українців.

Б. Значення академій у розвитку української культури, книгодрукування.

Острозька слов'яно-греко-латинська колегія

1576 року в місті Острозі князь Костянтин – (Василь Острозький) заснував слов'яно-греко-латинську колегію, яку сучасники називали «**тримовним ліцеєм**», – **першу українську школу, що давала середню і вищу освіту.** У ній викладалися предмети так званих **семи вільних мистецтв**: граматики, риторика, діалекти-

ка, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Навчання велося староукраїнською мовою. Викладачами в різний час були відомі тоді українські вчені: Герасим Смотрицький, Іван Княгинський, Дем'ян Наливайко (брат Северина Наливайка), Христофор Філарет, Тимофій Михайлович та ін.; були й виписані з Греції вчителі. Вони складали літературно-науковий гурток – першу в Україні організацію такого типу. З Острозької школи вийшло багато видатних учених, письменників, ораторів, державних діячів (Мелетій Смотрицький, Іов Борецький, Петро Конашевич-Сагайдачний та інші). При школі діяла друкарня, у якій видано славнозвісну «Острозьку Біблію», книги релігійного та політичного характеру, а також підручники й художні твори. Острозька школа проіснувала дев'яносто років і відіграла важливу роль у поширенні освіти серед населення та в організації національної школи в Україні.

Києво-Могилянська колегія (з 1701 року – академія)

Була створена внаслідок злиття братської та Лаврської шкіл у 1632 році. Це перший на східних землях Європи вищий навчальний заклад. Училися в ньому діти й заможних, і вбогих батьків, навіть жебраків. Чимало було студентів і з інших слов'янських країн. Незаможні та малозабезпечені вихованці жили в бурсі (своєрідний гуртожиток), де й харчувалися. На утримання бурси невеликі кошти виділяла академія; гроші й продукти жертвували багаті люди й Запорозька Січ. Але цього було замало, тому бурсаки постійно жили надголодь.

Академія мала вісім класів; одні з них були однорічні, інші – дворічні, загальний курс навчання тривав 12 років. Багато часу в кожному класі відводилося на вивчення різних мов: слов'янської, грецької, латинської, польської, деякий час – старослов'янської. Основними методами навчання були: заучування напам'ять підручників релігійних шкіл та праць «отців церкви»; усні й письмові переклади з однієї мови на іншу; диспути. Учні молодших класів та студенти старших дуже багато писали творів різних родів та жанрів: прозових (переважно орації, медитації, проповіді) й віршованих (панегірики, елегії, сатири, діалоги, інтермедії тощо).

Диспути проводили переважно під час занять, але нерідко влаштовувалися і публічні. Теми диспутів брали з церковних книг, а

тому були далекі від життя. Наприклад, коли в людину вселяється душа, – відразу після народження чи в результаті хрещення? Скільки ангелів може втриматися на кінчику голки? Основним завданням диспутів було навчити молодих людей обстоювати свій погляд, доводити істинність догм православ'я під час словесного поєдинку з католиками.

Немало уваги приділяли і предметам естетичного виховання – малюванню, музиці та співу. Великий хор академії славився не тільки в Україні, а й за її межами. З її стін вийшло чимало відомих композиторів (М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель) та художників (З. Голубовський, М. Карновський, Г. Левицький, Л. Тарасович та ін.). Академія виховала цілу плеяду письменників (М. Базилевич, П. Величковський, Г. Сковорода, Д. Гулак-Артемовський, В. Капніст, І. Некрашевич та ін.). Багато випускників академії згодом стали видатними вченими, які успішно працювали в різних галузях науки. Києво-Могилянська академія довгі століття була форпостом у боротьбі за самовизначення української нації, захисту православ'я, в опорі агресивній політиці сусідніх країн.

1817 року за наказом царського уряду Києво-Могилянську академію було закрито, а через два роки в її приміщенні відкрито Духовну академію, яка проіснувала до початку 1920 року. Зі здобуттям Україною державної незалежності (1991) Києво-Могилянську академію відновлено і надано їй прав міжнародного університету.

В. Перші друковані книги в Україні.

(«Буквар» – 1574, «Апостол» – 1574, Біблія – 1581)

Великим стимулом для розвитку національних літератур у Європі було книгодрукування, яке виникло в Німеччині й швидко перейшло до інших країн. Початком друкування вважається 1455 р., – тоді вийшла перша в Європі велика за обсягом книжка латинською мовою, так звана «42-рядкова Біблія», яка є шедевром друкарського мистецтва.

У другій половині XVI ст. стало розвиватися на Україні друкування книжок, організатором якого був знаменитий російський першодрукар Іван Федоров. Оселившись у Львові, він випустив у

1574 р. «Апостол» за зразком надрукованого в Москві. **Заклика- ний до Острога, Іван Федоров і там заснував друкарню, з якої вийшла в 1581 р. відома «Острозька Біблія».** Видання Федоро- ва були значною допомогою в боротьбі проти полонізації.

У наступні десятиліття в різних регіонах України заснову- ють приватні, а пізніше й державні друкарні. **Упродовж 1574–1648 рр. в Україні вже діяло понад двадцять друкарень.** Їхня продукція стала зброєю в боротьбі проти економічного і духовно- го поневолення українців, підносила їхню національну свідомість. Друкарні й школи стали осередками, у яких гуртувалися діячі науки, мистецтва, освіти.

Антидемократичні уряди завжди боялися правдивого друко- ваного слова і жорстко розправлялися з авторами.

У жовтні 1720 р. Петро I видав указ, за яким заборонялося друкувати будь-які книги староукраїнською літературною мо- вою. Відкривати нові друкарні не дозволялося. Видавнича справа в Україні почала занепадати; гальмувався і літературний процес, бо художні твори не було де друкувати.

(Перевіряємо виконане завдання:

декілька учнів зачитують тези лекції або показують конспект)

2. Ознайомлення із життєвим і творчим шляхом Івана Ви- шенського, Івана Величковського, Дмитра Туптала, Семена Климовського (проводимо у формі сповіді письменника. *Инди- відуальне випереджувальне завдання – підготувати розповідь від першої особи*)

Слово вчителя. Вершиною української полемічної літерату- ри кінця XVI і першої половини XVII ст. була творчість Івана Ви- шенського, який викривав не тільки римсько-католицьких і уні- атських владик, а й «власть мирскую», польсько-шляхетських і українських гнобителів.

Коментар для вчителя.

Ця частина уроку минає у формі засідання літературної студії.

Орієнтовний зміст виконання роботи.

• Іван Вишенський

Я народився десь між 1545–1550 рр. у містечку Судова Вишня в Галичині (теперішня Львівська область) у міщанській родині. У молоді роки деякий час жив у Луцьку і, мабуть, в Острозі. Тут і здобув освіту. І. Франко висловлював здогад, що в освіті мені до- помагав князь Острозький, який звернув увагу на мої здібності і залишив мене при дворі.

Згодом я постригся в ченці і жив деякий час в Уневському мо- настирі. Десь у 80-х роках XVI ст. залишив Батьківщину і відпра- вився на Афон – найбільший тоді на Сході центр православного чернецтва. Там я певний час мандрував по «святих обителях», а потім стає ченцем Загребського монастиря. Під кінець життя за- мкнувся в печері.

Живучи на чужині, не був, проте, відірваний від України, а уболі- вав за її долю, прагнув бути їй корисним. Тут, на Афоні, почав свою літературну діяльність – одночасно з першим поколінням україн- ських полемістів Г. Смотрицьким, С. Куколем (Зизанієм) та ін.

Перші мої твори «Писание до всех обще в Лядской земли жи- вуущих», «Извещение краткое о латинских прелестях», написані на Афоні у 80-х та на початку 90-х років, здобули велику популяр- ність. Під кінець XVI ст. я уже підготовляв до друку збірку своїх творів під назвою «Книжка».

Мене не раз умовляли повернутись на Батьківщину. Але тільки в 1604 р. я прибув на Україну. Спершу зупинився на кілька місяців в Угорниках, де жив мій афонський друг І. Княгиницький, а потім подався до Львова, де мене вже давно чекали. Побувши у Льво- ві недовго і не зійшовшись у поглядах із керівниками братства, я переїхав спершу в Уневський монастир, де прожив біля півто- ра року, а в кінці 1606 р. знову повернувся на Афон «спасатися в пустынных местах».

У цей час писав «Послание к старице Домникии», послання до І. Княгиницького (1610 р.), ряд творів: «Зачапка мудраго латынника з глупым русином», «Позорище мысленное», «Посла- ние Львовскому братству» та ін.

Літературний критик. Про те, як і коли закінчив Вишенський своє життя, немає достовірних відомостей. Помер він на Афо-

ні, очевидно, у 20-х роках XVII ст. У меморіалі православних за 1621 рік «Советование о благочестии» йдеться про виклик із Афона на Русь «преподобных мужей», зокрема й Івана Вишенського. Але Вишенський не повертався на Україну. А в 1633 р. якийсь чернець Леонтій у листі до львівського міщанина Миколи Золоторуцького згадує про «великого старця Іоанна Вишенського святогорця» вже як про покійного.

Письменницька діяльність Вишенського взагалі тривала понад 25 років.

Твори Вишенського за його життя майже не друкували, а довгий час поширювалися в рукописах. Із 16 відомих нині творів полеміста лише одне послання «От святое Афонское горы скитствующих» було опубліковане в так званій «Острожской книжнице» (1598). Пізніше, готуючи написане до друку, **Вишенський оформив свою «Книжку», куди увійшло десять його творів із трьома передмовами.** Але ця книга у свій час теж не була надрукована, як і пізніші його твори. Всі вони вперше побачили світ у другій половині XIX ст.

Публікацію творів Вишенського здійснювали історики, літературознавці, письменники, зокрема М. Костомаров, С. Голубев, І. Франко, Г. Житецький та ін. Вони ж і написали ряд окремих досліджень про творчість письменника. Найціннішими серед них є праці І. Франка, зокрема монографія «Іван Вишенський і его твори» (Львів, 1895), у якій дано докладну характеристику літературної спадщини видатного письменника-полеміста.

Окремим виданням твори Вишенського через різні обставини довгий час не виходили. Тільки в 1955 р. було видано в Москві книгу: Іван Вишенский, Сочинения, Изд-во АН СССР, Серия «Литературные памятники», а в 1959р. ця книга з'явилася і на Україні. Вихід у світ обох видань із докладним коментарем, примітками, різночитаннями та великою статтею І. П. Єрєм'яна є значним досягненням літературознавства.

1. Читання вчителем уривка з «Послання до єпископів» І. Вишенського.
2. Опрацювання статті підручника С. 85–86.
3. Евристична бесіда:

• На основі якого художнього прийому побудоване «Послання до єпископів»? (*«Послання до єпископів» побудовано на наскрізній **антитезі**: багатству, можновладності, паразитизмові й духовному розтлінню єпископів, що прийняла унію, протиставлено злиденне існування простого люду, його упослідженість, але високу моральність*).

• Як побудоване «Викриття диявола-світодержця»? (*Це своєрідна авторська сповідь, декларація життєвого і творчого кредо. Письменник відобразив у творі внутрішню боротьбу розуму і почуття, пов'язану з переходом од світського до аскетичного життя на Афоні*).

• Які моральні принципи відстоює І. Вишенський у цьому трактаті-діалозі?

(*Аскет Вишенський, удаючись у крайність, ототожнює все у світі з дияволом – щоб легше було цього світу зрікатися. Цей твір не втратить актуальності, бо колись, тепер і в майбутньому кожна людина, покладаючись на власну совість, мусить постійно розрізняти Божє й диявольське, святе і грішне у своїй душі, вибирати, яким шляхом іти життям*).

• Що засуджував Іван Вишенський у службі Божій? (*Іван Вишенський у службі Божій засуджував використання живої народної мови, а народні колядки і щедрівки вважав «язичницьким бісівством*).

4. Метод «Мікрофон».

Що найбільше вас вразило в біографії та вдачі письменника?...

Слово вчителя. Іван Величковський належить до майже зо всім невідомих українських письменників кінця XVII і початку XVIII ст. Перекладач і автор різних аскетичних творів, архімандрит Нямецького монастиря в Молдавії.

А. Літературознавець.

• **Іван Величковський** (бл. 1651–1701)

Дуже мало відомостей про життєвий шлях письменника. Можемо припустити, що на початку 80-х років він належав до складу співробітників чернігівської друкарні Лазаря Барановича.

Трохи пізніше, у середині 80-х років, він оселився в Полтаві, де зайняв посаду пресвітера, а потім протопресвітера Свято-Успенської церкви.

Щодо літературної спадщини Івана Величковського, то в повному обсязі вона не розглядалася ще в нашій науковій літературі. Але більшою мірою нам відомі так звані «Вірші про Дедала», складені у 1687 році на честь гетьмана Самойловича, та збірник дрібних поезій у рукописі Києво-Софіївського собору № 362, який В. М. Перетц назвав «Антологією 1670–1680-х років». Більш важливі поетичні досягнення Величковського: польський панегірик «Lucubrationcula» на пошану Лазаря Барановича і два слов'яноукраїнські збірники, що мають назву «Зегар з полузегарком» і «Млеко» XVII ст., до нашого часу не були предметом наукових досліджень літературознавців.

Усі відомі нам твори Величковського виконані в рисах того своєрідного літературного стилю, який оформився в Європі, зокрема в Польщі, в XVI – XVII ст., в епоху феодально-католицької реакції, і який поширювався на Україні в шляхетських колах і колах вищого духовництва переважно у другій половині XVII ст. і на початку XVIII ст. Стиль цей у сучасній науці має назву то «схоластичним» стилем, то стилем «бароко». Характерною його ознакою є надзвичайно гіпертрофований розвиток словесно-декоративного орнаменту: **у художньому творі на перше місце висувається форма – вишукані, штучні метафори, несподівані порівняння, ефектні антитези. Запозичені в Ренесансу образи античної міфології та історії займають головне місце у створенні барочних форм. Засоби прикрашення мови, орнамент використовують надмірно в добу бароко; змістові надають другорядного значення. Мета мистецтва за часів бароко – вразити читача, зацікавити його несподіваними стилістичними ефектами. Всі ці ознаки стилю бароко ми можемо простежити у творах Величковського – «Lucubrationcula», «Зегар» і «Млеко».**

Рукопис збірників «Зегар з полузегарком» і «Млеко» був виявлений тільки на початку XX ст. Рукопис цей писаний чітким українським півуставом кінця XVII ст. і містить у собі 33 аркуші. Обидві «книжиці» присвячені київському митрополиту Варлааму Ясинському.

«Млеко» – це ніби частина поетики, присвячена спеціально теорії carmina curiosa. Види «штучок», які знайшли собі місце у збірнику Величковського, такі: ехо, різні типи так званих раків («рак літералний», «рак словний», «рак прекословний»), вірш «чворогранистый», вірш «згожаючийся», «порядный непорядок», «единогласный», «единопадежный», вірш «азбучный», чотири типи «акростихіса», «жартовный вірш», «программа, анаграмма, епиграмма», вірш «многопремѣнителный», чотири типи «лябиринта», вірш у вигляді трикутника, вірш «пресекаемый».

Щоб дати більш конкретне уявлення про те, що становлять «поетицкія трудолюбія» Величковського, наведено декілька уривків із різних частин «Млека».

Починається «Млеко» віршами, що належать до типу так званих «ехо». За визначенням Величковського, «ехом» називають вірш, у якому кожний дальший рядок складається з двох складів – «силяб», що повторюють кінцеві склади рядка попереднього.

Подajući різні форми «раків», «паліндромів», Величковський насамперед пояснює, що таке рак «літералний». Це – «вірш, котрого літери, и вспак читаючися, той же текст выражают». Далі йдуть приклади:

Анна дар и мне сыном мира данна,
Анна ми мати и та ми манна,
Анна пита мя я мати панна.

Порока странна,
Сладкая манна,
Чистая панна,
Яко нам данна,
Богу осанна.

Зразок азбучного вірша:

Аз Благ Всех Глубина,
Девственная Єдина,
Живот Зачах Званным
Ісуса Избранным і т. д.

Отже, слова в азбучному вірші розміщені так, що перше починається літерою аз, друге – літерою буки, далі йдуть веде, глаголь, добро, ест і т. ін.

Помер Іван Величковський у 1726 році. До останніх своїх днів він обіймав посаду протопресвітера Свято-Успенської церкви.

Після смерті Величковського рукопис «Зегара» і «Млека» (можливо, автограф) переховувався у його потомків і на початку ХХ ст. належав священникові Замкової церкви в м. Ніжині Олександрові Величковському. Від нього в 1908 році рукопис потрапив на виставку XIV Археологічного з'їзду в Чернігові. Невідомі досі в науці вірші Величковського тепер, у зв'язку з виставкою, зацікавили дослідників старого письменства – **В. М. Перетця та декого з його учнів (О. С. Грузинського і К. Л. Неверову)**. У замітках 1909–1913 років ці дослідники подали короткі відомості про рукопис Величковського. Пізніше, використавши замітки В. Перетця, О. Грузинського і К. Неверової, «Млеку» приділив певну увагу М. Н. Сперанський у роботі «Тайнопись в югославянских и русских памятниках письма».

Б. Читання поезій І. Величковського.

В. Теорія літератури.

Різновиди курйозної поезії Величковського – **рак словесний – вірш, у якому слова можна читати і з початку, і з кінця рядка:**

Високо діва є вознесенна,
Глибоко, адже була смиренна.

Рак літеральний – вірш, у якому рядок можна читати зліва направо і навпаки, причому зміст зберігається:

Анна во дар бо ім'я мі обрадованна.

Луна – вірш, у якому начебто звучить луна: другий рядок складається з одного слова, що відображає (ніби відлунює) частину римованого з ним слова.

– *Що просиш ти, Адаме, чи земного краю?*
– *Раю.*
– *Чому ж туди не входиш, чи ж боїшся брани?*
– *Рани.*

Слово вчителя. **Димитрій Ростовський** (у миру Данило Савич Туптало; грудень 1651, Макарів, Київщина – 28 жовтня 1709, Ростов) – український та російський церковний діяч, вчений, письменник і проповідник, богослов, агіограф, святий Російської

православної церкви, митрополит Ростовський і Ярославський. Надаємо йому слово.

• **Дмитро Туптало**

Я народився в родині сотника Київського полку Сави Туптала. Навчався у Києво-Могилянській академії (тоді колегіум) (1662-1665).

Після постригу 9 липня 1668 р. Т. Д. жив у Київському Кирилівському монастирі.

З 1675 по 1700 р. Т. Д. – ігумен і проповідник у різних українських монастирях (Густинський, Чернігівський, Батуринський, Києво-Печерській Лаврі) і недовгий час у Вільні та Слуцьку, жив у єпископа Теодосія Василевича).

1677 року, будучи кафедральним проповідником при Лазарі Барановичу в Чернігові, написав за велінням останнього «Руно орошенное» (1680), першу свою книгу, що дійшла до нас.

З 1679 року – придворний проповідник гетьмана Івана Самойловича у Батурині. 1680 р. обраний ігуменом Київського монастиря Св. Кирила, проте залишаюся у Батурині. 1681 р. стаю ігуменом Максаківського Спасо-Преображенського, а через півроку – Батуринського Крупицького Миколаївського монастиря.

У 1684 р. за запрошенням Варлаама Ясинського приїжджаю до Києва і стаю проповідником у Києво-Печерській Лаврі. Тут приймаю на себе послух – складання Четій Міней.

1701 року Петро I призначив мене митрополитом Тобольську.

Над початку 1700-их мною було побудовано першу каплицю над могилою гетьмана Петра Дорошенка в селі Ярополець (нині Московська область, каплиця не збереглася). **Я ж започаткував традицію панахид над могилою Дорошенка.**

У 1702 р. з уваги на слабе здоров'я призначаюся митрополитом Ростовським та Ярославльським, де розвив широку адміністративну діяльність. Найголовнішим моїм починанням було відкриття **в 1702 р. школи для священнослужителів.** Туди приймалися не тільки діти священників, а й особи інших станів, усього за час існування школи в ній навчалася 200 осіб. Вона була загальноосвітньою, а не спеціальною. У школі викладалися граматики, латинська і давньогрецька мови, нотний спів, віршування,

риторика. Навчання було побудовано за тогочасними українськими принципами. **Ростовська школа** проіснувала до 1705 р.

«**Руно орошенное**» (1680) – перший із моїх творів, що дійшли до нас, був збірником оповідей про чудеса чудотворного образу Богоматері в Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі (7 видань до 1702 р.).

У 1684 р. в **Києво-Печерській лаврі** я почав трудитися над Четяями Мінеями, які закінчив їх лише в Ростові в 1705 р. Використовуючи у своїй роботі як руські джерела (зокрема і Великі Мінеї Четї), так і латинські, грецькі, польські, я не просто збирав їх воедино і займався доборою, багато з житій, складених мною, можна вважати оригінальними агіографічними творами.

В Україні мене називають «відомим проповідником». Мої проповіді, написані в стилі бароко, знаходяться в одному ряду з творами найвідоміших у XVII ст. проповідників Йоаникія Галятовського, Антонія Радивіловського та ін. Для них характерний надлишок риторичних питань, вигуків, алегорій тощо.

Важливе місце в моїй літературній спадщині займає «**Келійний літописець**» – праця, заснована на докладному вивченні Біблії. Перше видання «Келійного літописця» здійснено в 1784 р.

Мене вважають типовим представником барокової доби, бо мої філософські погляди поєднали в собі елементи середньовічної патристики, схоластики і новітньої філософії (Ренесансу, Реформації, раннього просвітництва). У системі моральних цінностей я виокремлюю **любов**, яку розумію як принцип діяльності, що визначає ставлення людини до Бога та інших людей і уможливорює спасіння суб'єкта.

Християнську етику розглядаю як підґрунтя суспільної моралі; церкву вважаю формою містичного єднання людей і суспільною інституцією, покликану через священиків здійснювати моральний суд і забезпечувати належний освітній рівень суспільства.

Я запропонував **просвітницьку концепцію державного управління**, згідно з якою державою управляє освічений монарх, що керується принципами християнської моралі.

А. Літературний критик

У 1757 р. Т. Д. був канонізований. У Ростовському кремлі знаходиться портрет митрополита пензля В. Л. Боровиковського, написаний у 1790 р. для Ростовського Спасо-Яковлівського монастиря, він списаний, певно, з одного прижиттєвих зображень, що не збереглися.

Твори митрополита добре були відомі кільком поколінням письменників Росії і в епоху Просвітництва, і в «золотий» для літератури вік: **О. С. Пушкіну, М. В. Гоголю, Т. Г. Шевченку, О. І. Герцену, Л. М. Толстому, М. С. Лєскову та ін.**; мали вплив на творчість **Квітки-Основ'яненка**; багато хто з них мав книги Дмитра Туптала у своїх бібліотеках, виховувалися на них, а пізніше використовували перероблені ним джерела і сюжети у своїх художніх творах.

Б. Метод «Мікрофон»

Де знаходиться https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Sobor_and_Monument_Dmitry_Rostovsky_Rostov_on_Don.jpg пам'ятник Данилу Тупталу? (у Ростові-на-Дону).

Чому Дмитрій Ростовський був єдиною особою, якого канонізувала Російська православна церква впродовж усього XVIII століття?

Яке місто назване на честь Дмитрія Ростовського? (назване сучасне місто Ростов-на-Дону (спочатку фортеця святого Дмитрія Ростовського)).

У яких назвах у місті Києві увічнено пам'ять Дмитрія Ростовського? (непрямо увічнено в назвах **Дмитрівської вулиці на Куренівці**, де раніше також існували Дмитрівський провулок і Дмитрівський струмок, і **Макарівської вулиці на Лук'янівці**. Всі об'єкти розташовані поблизу Кирилівського монастиря, найвідомішим ченцем (у 1668–1675) і настоятелем (1680–1681) якого був **Данило Туптало, уродженець містечка Макарів**).

Хто описав дитячі роки Дмитра Туптала (описані в книзі «**Андрусак Іван про Дмитра Туптала (святого Дмитрія Ростовського)**», Григорія Квітку-Основ'яненка, Тараса Шевченка, Ніла Хасевича, Олексу Довбуша»).

Слово вчителя. Привітаймо відомого поета, філософа, козака Семена Климовського і попросимо розкрити основні віхи своєї біографії і творчості.

• **Семен Климовський (роки життя невідомі, жив у XVIII ст.)**

Я – козак Харківського полку, філософ, поет, автор пісні «Їхав козак за Дунай».

Народився на межі XVII та XVIII століть.

Мене вважали легендарною постаттю, бо авторство пісні «Їхав козак за Дунай» першим підтвердив російський історик М. Карамзін.

Моя популярність як поета зросла після того, як я став героєм опери-водевіля російського письменника О. Шаховського «Козак-стихотворец» (1812), що користувалась великим успіхом у глядачів.

Проте тільки в 1905 році історику Всеволоду Срезневському пощастило відшукати в особистій бібліотеці Петра I та опублікувати два рукописні твори, які я підписував «негоднейший раб харьковский козак Семен Климов», зробивши їх надбанням усіх цікавих. А вже в наш час дослідник літературної давнини Валерій Шевчук переклав мої писання XVIII ст. сучасною українською мовою і помістив в одному з томів «Антології української поезії».

Моє життя, як правило, пов'язують із Києво-Могилянською академією, у якій я начебто навчався (хоча в енциклопедії «Києво-Могилянська академія в іменах» згадок про мене немає). **М. Карамзін** уважав мене самородком, «учнем природи», якого, на жаль, «не довчило мистецтво». Навряд чи такий погляд має підстави, оскільки мої твори, які дійшли до вас, свідчать про добре знання мною мов, літератури й філософії. Серед тих, хто був мені духовно найближчим, **першим слід назвати Горація**.

А. Літературний критик

Загадкою залишається питання про те, у яких роках жив поет. Зрозуміло тільки, що життя його було дуже довгим, може навіть понадстолітнім. У 1724 р. він, судячи з усього, був зовсім молодю людиною. Закінчував своє життя Климовський наприкінці XVIII ст. у степах колишнього Дикого Поля, де він разом із приятелем заснував хутір Припутні. Саме тут старого поета застав якийсь

Микола Левицький, який у 1818 р. надрукував на сторінках харківського журналу «Украинский вестник» свій нарис-спогад «Деревня Припутни (Херсонской губ., Елисаветгр. уезда)». Нарис цей віднайшов Григорій Нудьга і вмістив його у своїй книжці «Козак. Філософ. Поет». Однак його знахідки були б неповними, якби не Федір Плотнір, який знайшов в архівах місце зниклого нині хутора Припутні – поруч з Новою Прагою (Олександрійський район Кіровоградської області). На свято Покрови 14 жовтня 2003 року на місці хутора Припутні встановлено пам'ятний знак.

Села давно немає: останні мешканці вибралися звідси під час голодомору 1932–1933 рр. Якщо їхати з обласного центру в напрямі Олександрії, то повернути слід біля села Васине, потім кілька кілометрів степової дороги – і ось **вона, глибока балка, де колись уперше з'явився зі своїм приятелем Семен Климовський**. На дні балки блищить великий став, навпроти якого, на пагорбі біля Хомчиного гаю, в оточенні високих тополь стояв **будиночок Климовського, у якому й гостював Микола Левицький**. Старого козака він застав із Горацієм і Вергілієм у руках. Селяни в солом'яних брилях якраз поверталися з поля. Заходило сонце. Господар повів гостя на гору – щовечора він так проводжав небесне світило. **Левицькому запам'яталися слова про те**, що сенс має **тільки те життя, про яке можна сказати, що воно – добродійне**: добродійністю пройняті були і взаємини Климовського та селян: картинка, яку малює М. Левицький, майже ідилічна. Частина цієї ідилії – житейські поради мудрого «пана» Климовського, а також пісні, якими він обдаровує сільську молодь. Згадано в нарисі й пісню «Їхав козак за Дунай».

Помер у селі Припутні Херсонської губернії, Елисаветградського повіту (неподалік сучасного селища Нова Прага, що в Олександрійському районі на Кіровоградщині) на межі XVIII та XIX століття.

Точні дата народження та смерті невідома.

Б. Попередньо підготовлений виступ учня про пісню С. Климовського «Їхав козак за Дунай»

Історія написання пісні «Їхав козак за Дунай»

С. Климовський став автором надзвичайно популярної пісні «Їхав козак за Дунай», яку дуже любили в Україні ще за його життя. Історію пісні, як і біографію її автора С. Климовського, дослідив видатний український літературознавець Г. Нудьга («Літературна Україна» за 6 серпня 1969 р.). Оригінал пісні не зберігся. Її текст уперше був опублікований у збірці «Російські народні пісні» (Прага, 1790; друге видання – 1806). Слова з нотою вперше надрукував у Петербурзі гітарист Гензлез у 1796 році. До цих найстаріших друкованих текстів нові покоління додали щось своє, але основа пісні збереглася. Під впливом пісні «Їхав козак за Дунай» написали свої твори українські поети Л. Боровиковський, О. Шпигоцький. Найповніший текст пісні подав Михайло Максимович у збірці 1827 року з такою приміткою: «Сія відома пісня створена козаком С. Климовським, якому, можливо, належить і багато інших, що однак ж стало невідомим, як і взагалі ми не знаємо авторів народних пісень». Більше ста років варіантів пісні зі збірки Максимовича передруковували в різних етнографічних виданнях та пісенниках без змін. Світова слава пісні «Їхав козак за Дунай».

У 1808 р. твір «Їхав козак за Дунай» сягнув Західної Європи. Спочатку він став дуже популярним у Німеччині. Німецький поет-романтик Тігдем та його приятель французький економіст й історик Сісмонді, почувши пісню від слуг якогось пана з України, були зачаровані й одразу ж переклали її кожний рідною мовою. У 1809 році Тігдем опублікував свій переклад і ноти в популярному кишеньковому виданні В. Беккера під назвою «Козак та його дівчина». Фортепіанні варіації за її темою написав видатний німецький композитор Г. Вебер. Геніальний німецький композитор Людвіг Ван Бетховен, який творчо використовував мелодії українських народних пісень, імовірно, почув пісню «Їхав козак за Дунай» у родині дипломатичного посланника Російської імперії у Відні Андрія Розумовського, сина останнього українського гетьмана Кирила Розумовського. Бетховен написав у 1816 році на основі цієї пісні варіацію для фортепіано з флейтою, а потім опрацював для збірки пісень народів Європи, надавши українській мелодії елегантності та урочистості. Поширилася пісня Климовського й у Франції. Її французький текст із нотою вміщено в

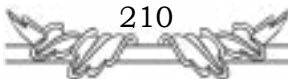
кількох виданнях на початку XIX ст. У 40-х рр. XIX ст. перероблена Тігдемом пісня, якій він, зберігши українську мелодію, надав рис сентиментального романсу, стала улюбленою в Німеччині. З Німеччини пісня потрапила до Австрії та Чехії, де з'явилося два переклади чеською – Ганки і Челаховського (1822). З українського оригіналу також було зроблено й англійський переклад, надрукований у Лондоні в 1816 році. Польською мовою пісню переклав Бродзінський (1817), а на музику її поклав польський скрипаль Кароль Літинський і видав у Львові 1833 року. Італійською мовою пісню з нотою надрукували 1895 року. В Угорщині текст було настільки змінено, що не залишилося ні козака, ні дівчини, але українська мелодія збереглася, за винятком кінцівки, що нагадувала чардаш. Григорій Нудьга так пояснює привабливість і унікальну популярність української пісні в багатьох країнах Європи: «Насамперед – природне вираження особистих і громадських почуттів героя, його вірність обов'язку і кохання, чистота переживань і настроїв, проста, прозора і в своїй основі оптимістична музика, складена в ля мінорі з відхиленням у середній частині до паралельного мажору. Виникла вона на ґрунті української пісні й романсової творчості. На початку XIX століття такі твори мали успіх». Тому не диво, що народжена на Україні пісня з гучною славою облетіла майже всю Європу.

В. Прослуховування музичного запису пісні «Їхав козак за Дунай». Виконати ідейно-художній аналіз пісні

Їхав козак за Дунай,
Сказав: – Дівчино, прощай!
Ти, конику вороненький,
Неси да гуляй.

Постій, постій, козаче,
Твоя дівчина плаче;
З ким ти мене покидаєш –
Тільки подумай!

– Білих ручок не ламай,
Ясних очок не стирай,
Мене з війни зо славою

К собі дожидай.

— Не хочу я нічого,
Тільки тебе одного,
Ти будь здоров, мій миленький,
А все пропадай!

Свиснув козак на коня:
— Зоставайся, молода!
Я приїду, як не згину,
Через три года.

Тебе ж, мила, не забуду,
Поки жив на світі буду.
Коли умру на війні,
Поплач обо мні!

- **Автор пісні** «Їхав козак за Дунай» — **С. Климівський**.

- **Тема:** зображення зворушливого розлучення козака з дівчиною через його участь у військових подіях за Дунаєм.

- **Ідея:** возвеличення щирого почуття, випробовуваного часом і життєвими обставинами.

- **Основна думка:** Тебе ж, мила, не забуду, / Поки жив на світі буду. / Коли умру на війні, / Поплач обо мні.

- **Жанр:** літературна пісня, інтимна лірика.

- **Композиція:** твір побудований як діалог між козаком та його коханою.

- **Художні засоби. Звертання:** «Дівчино, прощай», «Ти, конику вороненький...», «Постій, постій, козаче...», «Ти будь здоров, мій миленький», «Тебе ж, мила, не забуду»; **епітети:** «коник вороненький», «білі ручки», «ясні очі»; **повтори:** «постій, постій...», «мила... миленький»; **метафори:** «ручок не ламай», «ясних очей не стирай»; **зменшувально-пестливі форми слів:** «миленький», «вороненький», «коник», «ручок».

Г. Метод «Мікрофон»

На основі матеріалу підручника розкрийте значення поетичного твору С. Климівського.

На основі цієї пісні К. Ковос написав оперу. Пісню С. Климівського скористалися *О. Пушкін* («Козак»), *О. Дельвіг* («Поляк»), за її темою і на основі української мелодії російський поет-пісняр *О. Мєрзляков* створив популярний російський романс «В час разлуки пастушок». Російський письменник *М. Салтиков-Шедрін* у «Пошехонській старині» повідомляв, що в найвіддаленіших куточках Росії «кожна баришня», яка не хотіла відставати від моди, виконувала пісню-романс «Їхав козак за Дунай». Дещо переробивши мелодію, російські солдати співали її на похоронах загиблих товаришів.

3. Вертеп як вид лялькового театрального дійства

Учніське дослідження. Завдання: записати тези виступу учня.

Вертепні вистави з'явилися в Україні в першій половині XVII століття та поширилися по всій країні. **Перша документальна згадка про вертеп належить до 1667.** Це явище цілковито самобутнє, національне. Мандрівні дяки («пиворізи»), студенти-бурсаки, мандруючи Україною в XVII – XVIII століттях, заробляли гроші приватним навчанням. Саме вони розповсюджували рукописну літературу і влаштовували театральні вистави, ходили з вертепом.

Вертеп був поєднанням релігійної християнської різдвяної драми й світської гри, елементів усної народно-поетичної творчості.

Вистави вертепу відбувалися в спеціальній скриньці, яка зовнішнім виглядом нагадувала своєрідну двоярусну сцену. Починалося дійство **на верхній сцені** біблійними легендами, потім переходило на **нижню сцену**, де розігрували комічні народно-побутові сцени з реального життя. **Вертепник, пересуваючи на дротиках дерев'яні ляльки та відповідно змінюючи голос, говорив за кожну дійову особу. Вистави показували на ярмарках, міських площах, по хатах селян і міщан.**

Ляльки першої частини групуються навколо різдвяної дії, розгортаючи євангельський сюжет про народження Ісуса Христа, про поклоніння пастухів і царів-волхвів, про наказ Ірода вирізати віфлеємських немовлят, за що смерть стинала йому косою голо-

ву. Дійство мало український колорит: пастухи були в сіряках, із сопілками, по-народному віталися тощо. Несамовитий Ірод-цар, постійно оточений воїнами, – «прелюбезний друг» самого чорта, який, однак, із радістю тягнув безголове тіло царя до пекла, а хор повчав: «А от так несуть розкошників сего світа».

Ляльки світської, побутової частини мають національне забарвлення. Тут виступали інші персонажі: дід і баба, солдат москаль і красуня, циган із циганкою, угорець з угоркою, шляхтич із полькою та слугою, шинкар-єврей із жінкою, шинкарка, уніатський піп, селянин Клим із козою, дяк-бакаляр (пиворіз) та його учень, а наприкінці – жебрак Савочка. Різноманітний склад цих персонажів по-своєму відтворював структуру тогочасного українського суспільства, його звичаї, симпатії та антипатії. У цій частині діяв запорожець (він навіть розміром більший від інших ляльок) – героїчна постать, сповнена почуття своєї соціальної сили і людської гідності, що перемагає всіх ворогів. У своєму монолозі він розгортає цілу історію народно-козацького визвольного руху, боротьби українців проти різних загарбників і гнобителів. Рядки з цього монологу виписано під численними картинками козака Мамаю.

Персонажі інтермедій змагалися в дотехах, співали, танцювали тощо, кожен діяв згідно зі своїми соціальними, становими, національними, віковими ознаками та інтересами. Це створювало повчальне і веселе динамічне видовище.

Основна маса персонажів розмовляла українською мовою, солдат – переважно російською, мова цигана була пересипана «циганськими» словами.

На Україні був відомий ще так званий живий вертеп, у якому ролі дійових осіб виконували не ляльки, а люди. Саме його під час різдвяних свят можна зустріти на вулицях Львова.

(Викликаємо кількох учнів перечитати записані тези.
Оцінюємо дослідження і виконані завдання учнями).

V. Підсумок уроку

Пояснення розуміння епіграфів

Рефлексія

- На уроці я вивчав ...

- Я не знав, а тепер знаю...
- Я не вмів, а тепер умію...
- Я зрозумів, що ...
- Найбільші труднощі я відчув ...
- Найцікавішим було те ...
- Мені б хотілося ...

VI. Домашнє завдання

1. Опрацювати історично-мемуарну прозу за сторінками підручника С. 92–100 (В. Пахаренко. Українська література. Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. – Київ: «Генеза», 2009. – 367 с.).

2. Скласти тези за цим матеріалом, записавши їх до зошитів.

4.3. Фрагменти уроку на тему: «Історично-мемуарна проза. Загальні відомості про козацькі літописи (Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка) та «Історію русів»»

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: портрети Б. Хмельницького, І. Мазепи, книжкова виставка «Козаки – оборонці України», репродукції картин українських художників на тему Козаччини, тексти творів, дидактичний матеріал (тестові завдання, картки).

Розмовляти з письменниками інших віків –
майже те саме, що подорожувати.

Р. Декарт

«Козацькі літописи та «Історія русів» стала тим ідейним ґрунтом,
на якому виросла нова українська література»

І. Франко

«Історія русів» є предтечею «Кобзаря».

М. Драгоманов

Перебіг уроку

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань

Прослухайте уривок із вірша поета-шістдесятника Василя Стуса за «Літописом Самовидця» і відзначте ті рядки, які підтверджують страшні кровопролиття і міжусобиці в часи Великої Руїни в Україні.

Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем ножа,
за хмарами хмари, за димом пожарищ – високо
зоріє на пустку давно збайдужіле божа.
Стинаються в герці скажені сини України,
той з ордами бродить, а той накликає Москву,
заллялися кров'ю всі очі пророчі. З руїни
підводиться мати – в годину свою грозову:
– Найшли, налетіли, зом'яли, спалили, побрали
з собою в чужину весь тонкоголосий ясир.
Бодай ви пропали, синочки, бодай ви пропали,
бо так не карав нас і лях, бусурмен, бузувір!
І Тясмину тісно од трупу козацького й крові,
і Буг почорнілий загачено трупом людським.
Бодай ви пропали, синочки, були б ви здорові
у пеклі запеклім, у райському раї страшні.
Поли з вас наріжуть, натешуть на гузна вам палі
і крові натовчить – упийтесь пекельним вином.
А де Україна? Все далі, все далі, все далі
шляхи проростають дрімучим терпким полином.
Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем метал.
Куріє руїна. Кривавим стікає потоком,
і сонце татарське – стожальне – разить наповал.

Еврестична бесіда

– Чому Україна проклінає своїх нерозумних синів, попереджує, що братання зі споконвічними ворогами закінчиться дуже погано?

– Як ви розумієте слова Василя Стуса: «Зоріє на пустку давно збайдужіле божа»? Чи доречним є образ маленького ангела в цьому тексті?

– Як у вірші сказано про те, що самі козаки продавали бусурманам у гареми вродливих дівчат – «тонкоголосий ясир»?

– Чи зумів поет передати дух часу?

Експрес-опитування у формі гри «Закінчи речення»

- Братства, які були найвпливовішими у протистоянні пансько-польській та католицькій агресії... (*Львівське, Київське*).
- Гетьман – член братства... (*П. Конашевич-Сагайдачний*).
- Майстер ювелірних справ і водночас перший, хто винайшов спосіб виготовлення друкарських форм із застосуванням рухомих літер, створив ручний словометний пристрій, сконструював друкарський прес... (*Йоганн Гутенберг, Німеччина*).
- Навчальний заклад, який закінчили П. Величковський, І. Сковорода, Д. Гулак-Артемівський, І. Некрашевич... (*Києво-Могилянська академія*).
- Шедевр друкарського мистецтва... (*«42-рядкова Біблія»*).
- Перші друковані книги в Україні... (*«Апостол», «Буквар», Біблія*).
- Фундатор постійного книгодрукування в Україні... (*І. Федоров*).
- Центр українського книгодрукування в XVII ст... (*Київська лавра*).
- Що, на думку І. Вишенського, могло врятувати Україну від утисків Речі Посполитої, римсько-католицької церкви?... (*Православне віровчення*).
- Автор поеми «Іван Вишенський»... (*І. Франко*).
- Найулюбленіший літературний жанр І. Вишенського... (*Посланіє*).
- Ідеологічна основа Ренесансу... (*Концепції гуманізму та Реформації*).

Примітка. Кожну правильну відповідь оцінюють в 1 бал.

III. Оголошення теми, мети уроку

Мотивація навчальної діяльності

IV. Сприйняття й засвоєння навчального матеріалу

1. Вступне слово вчителя про добу козаччини

У добу бароко художню літературу розуміли значно ширше, ніж тепер. Зокрема, це поняття містило й такі жанри, як проповідь та історіографія (історичні праці про певну епоху).

Серед досить численної української барокової історичної прози виділяють козацькі літописи (*названі так, бо розповідають про Козацьку добу і творилися козаками*). Під цією назвою об'єднано три твори – Самовидця, Граб'янки та Величка.

Ознайомлюючись із літературою Київської Русі, ми з вами відзначили, що надзвичайно високого рівня досягло в ній літописання. Розвивався цей вид творчості й пізніше, у зовсім інших історичних умовах і обставинах. **М. Драгоманов підкреслював, що «літописи Київської Русі є прямими родоначальниками тих хронік-мемуарів, які було створено за козацьких часів».** Водночас козацько-старшинські літописи, які широко розповідають про визвольну боротьбу українського народу 1648–1654 рр., унікальне явище, багато в чому відмінне (і за змістом, і за формою) від літописців київських, тобто староукраїнських.

Найповніше про Хмельниччину, життя народу в той період, його боротьбу за волю і незалежність розповідають літописи Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка. **Вони, власне, і становлять вершину українського літописання XVII – XVIII ст.** Автори їх – люди бували й досвідчені, за плечима яких ґрунтовна освіта в Києво-Могилянській академії, участь в описаних ними епохальних подіях. **Видатною пам'яткою кінця XVIII ст. є ще анонімна «Історія русів», у якій знайшли відображення історичні події від часів давніх до 1769 р.**

Основними джерелами козацьких літописів були спогади самих авторів, свідчення сучасників подій, давньоруські літописи та хронографи, праці чужоземних історіографів, літературні пам'ятки, народні думи, історичні пісні, перекази. Історичні відомості в козацьких літописах викладено в різних жанрових формах: **публіцистичних нарисах, переказах та художніх оповіданнях, розміщених у хронологічному порядку без зазначених дат або стислих повідомлень за роками.**

2. Робота в малих групах (4–5 учнів). Метод «Ажурна пилка» Довідка для вчителя. Консультація для учнів

Такий вид діяльності на уроці дає можливість вам працювати разом, щоб вивчити значну кількість інформації за короткий проміжок часу, а також заохочує вас допомагати один одному навчатися навчаючи.

Під час роботи за допомогою методу «Ажурна пилка» ви повинні бути готовими працювати в різних групах.

- Спочатку ви працюватимете в «домашній» групі.
- Потім в іншій групі ви будете виступати в ролі «експертів» із питання, над яким ви працювали в «домашній» групі, та отримуєте інформацію від представників інших груп.

- В останній частині ви будете в «домашній» групі для того, щоб поділитися тією інформацією, яку вам надали учасники інших груп.

Учитель завчасно готує *чотири пакети завдань* та ілюстративний матеріал, роздає в домашні групи для опрацювання та підготовки (*див. додаток 1*).

Учитель оцінює роботу учнів у малих групах

3. Робота за підручником С. 93.

4. Евристична бесіда за «Літописом Самовидця»

- **Зі скількох частин складається «Літопис Самовидця» і яким епохам вони присвячені?** (*Складається зі вступу і двох основних частин: I – присвячена епосі Б. Хмельницького та періоду Руїни – до 1676 року; II – до 1702 року*)

- **Як літописець змальовує визвольну війну 1648 року?** (*Показує лише як жорстоку боротьбу свавільної черні супроти своїх державців, як Божу кару за гріхи*)

- **Як описує Самовидець початок Великої Руїни?** (*Описує з гіркотою, указуючи на фатальні прорахунки гетьманів Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного*)

- **Як ставиться Самовидець до Богдана Хмельницького і його блискучих перемог?** (*Ставиться дуже стримано*)

- **Які події відбувалися в 1663 році?** (*Чорна рада в Ніжині*)

- **Через що «чорну раду» автор називає лихом? До чого вдавався Брюховецький, аби одержати гетьманську булаву?** (*«...Переймаючи тих посланих од його царського величества, а своїх розсилає по всіх посланих польках з письмами, жеби усе посольство стягалося под Ніжин у раду і Ніжин рабувати»*)

Учитель оцінює роботу учнів у малих групах

• У чому була перевага Брюховецького над Сомком, коли він готувався до ради? («Але тоє собрання Сомкові нінащо обернулося, поневаж юже Брюховецький ліпшу ласку з запорожцями мів у його царського величества, а то за старанієм єпископа Мефодія, котрого Брюховецький запобіг подарунками і обітницями розними, яко то люде звикли дарами уводитися»).

• Яку функцію мало виконувати на раді московське військо? («При котром наметі і військо московське стало з оружжєм задля уникання своєволи»)

• Як відбувалася рада? («А далі і межі собою узяли битися, і бунчук Сомков зламали, заледво Сомко видрався през намет царський і допав коня. І інная старшина. А інших позабавано до кілька чоловіка. І так сторона Сомкова мусила уступати до табору свого, а сторона Брюховецького на столець всадила Брюховецького, зопхнувши князя, і гетьманом окрикнули, давши оному булаву і бунчук в руки»)

• Через що перевагу в обранні на посаду гетьмана отримав І. Брюховецький? («...Не будучи спротивним задля ненарушення ласки його царського величества, только ж жеби, не йдучи ку намету, где войско стояло московське, але межі своїми войсками тую учинили раду. На що і Брюховецький позволився»)

• Як поводитися козаки, прибічники Я. Сомка, коли І. Брюховецького було проголошено гетьманом? («Бо козаки сторони Сомковой, одступивши своєї старшини, похапавши корогви каждая сотня, до табору Брюховецького прийшли і поклонилися, а одвернувши, зараз напали вози своїх старших жакувати»)

• Хто ж обирав гетьмана: українське козацтво чи цар московський? («А Брюховецький за всім військом прийшов к намету царському. Котрому юже князь здавав з своїх рук булаву і бунчук, подтверджуючи гетьманство, і попровадив в соборную церков святого Николая, где присягу виконав Брюховецький за всім войском»)

• Що сталося із Я. Сомком та його прибічниками? («При котром настановливанню полковников много козаков значних чернь позабавала. Которое забойство три дні тривало... Тих зась полковников, котрої у замку ніжинськом заставали у в'язницю, усе пожакували, і в домах мало що зостало...»)

5. Міні-круглий стіл «Аналіз уривків «Літопису Григорія Граб'янки». Обговорення питань

А. «Про другу битву козаків з ляхами та про перемогу під Корсунем».

• Які враження залишилися в керівників війська після першої битви з козаками? («...Як козаки (кого мечем забивши, а кого в неволі взявши) над поляками гору взяли і як, замість булави у руки заступ давши, смерть самого генерала Потоцького, сина його, тріумфують»)

• Чому ляхи вирішили піти війною на Корсунь? («...Щоб ближче до Польського краю бути і, при потребі, скоріше допомоги зібрати»)

• У чому виявилися кмітливість, рішучість і винахідливість полоненого козака? («Бранець, будучи від природи кмітливий та хитрий (а може, й самим Хмельницьким підмовлений), сказав, що татар тільки з Тугай-беєм тисяч п'ятдесят і що скоро й сам хан з усією силою прийде, а козаків багато — без ліку. Вислухали все те ляхи і повірили, й напав на них острах незборимий, всі вони посмутніли, руки в них опустилися, і втратили вони голову, бо боялися не лише сили козацької, а й голоду та облоги»)

Б. «Про похід Хмельницького у польські землі навесні 1656 року»

• За що татарський хан дорікав Хмельницькому? («Чого це ти поєднався з Москвою? Не бійсь, тоді не шукав її допомоги, коли ярмо шляхетської неволі рабське з своєї шиї скидав! З нами єднався і перемагав силу польську»).

• Як гетьман вчинив у ситуації, коли почув звинувачення від хана про зрадництво? («А ти пригадай, як я прислав із Січі до покійного хана людей і просив допомогу не в самого хана, а тільки виділити охочих! Чи зглянувся він на моє прохання? Ні! Він прислав одного-єдиного мурзу Тугай-бея з нечисленним загоном. І тільки потім, нюхом чуючи здобич та на моє щастя покладаючись, він почав допомагати»)

• Яку вигоду отримали татари, завдяки Хмельницькому? («І та поміч ваша вам самим більше з руки, оскільки і на морі, і на Дніпрі тепер можете вільно плавати, а не так, як раніше, коли козаків остерігалися і ноги туди не ставили! Та й, крім того, вдовольняючи прохання ваше, я дозволив вам за кількадесят поприщ (стадій) від Перекопу на нашій же таки українській землі ради безпечності вашої Ослам-місто поставити і задобрив вас добром всяким! Завдяки добру тому орда спромоглася замість шкір зодягтися в злототканії шати, в позолочену збрую коней спорядити та сагайдаки оздоблені зодягти»)

• У чому виявилася підступність татар, коли вони уклали мир із ляхами? («А коли і траплялося так, що переможені ляхи прочили миру, то ви, не чекаючи нас, проголошували, що і нині хочете, і перше хотіли з ними у мирі та дружбі жити і що не зважуєтесь тільки козаків злити, щоб не шкодити вам, і що нам, як християнам з християнами, слід помиритися. Вони цими запобігливими словами себе возвеличували, а нас принижували, виставляли людьми без милосердя»)

• За що гетьман був вдячним Богові? («І ми раді, що Господь, давши нам силу знести часи скорботи, допоміг нам незабаром все те своєю відвагою виправити, допоміг відплатити ляхам та вигнати їх з України»)

Учитель оцінює роботу учнів у малих групах

6. Усний літературний журнал «Ідейно-художній аналіз уривків літопису Самійла Величка» за попередньою підготовкою учнів. Обговорення питань.

А. «Сказання про війну козацьку з поляками...»

• Як автор ставиться до вітчизняних літописців? («...Я побачив, що славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних лінощів. Бо, коли хто з давніх слов'яно-козацьких письменників і відтворив якусь, варту пам'яті, сучасну йому подію, то записав це вельми куцим і короткослівним реєстриком, не відзначивши, з яких причин те постало, як відбувалося і як закінчилося, не зазнавши й побічних обставин»)

• Чому Україну поляки проголошували раєм світу? («...Був він перед війною Хмельницького немовби друга обітована земля, що кипіла молоком і медом»)

• З приводу чого С. Величко змушений був звернутися до літописних джерел та творів художньої літератури? («Тільки заглибившись у казкові літописання, спізнав я про деякі причини занепаду нашої вітчизни»)

• Чому автор звертається до читача з проханням не дорікати йому за стиль і правдивість написання літопису? («Бо нині, через сімдесят років після війни Хмельницького, важко домагатися досконалого знання і спустошення й сьогобічні шкоди... Ті письменники, що я їх згадував, не викладають, мабуть, правдиво подій, а з ними і я сам; не даремно ж бо кажуть: кожна людина — лож! Ти ж, ласкавий читальнику й правдолюбцю, все те мені вибач і покрій своєю благостинею»)

Б. Частина І. Рік перший початку війни Хмельницького проти поляків. Розділ І

«Вивід про гетьмана Хмельницького, хто він був і звідки...»

• Хто був Б. Хмельницький? («Ходив тоді при Потоцькому тими валами і конюший його Хмельницький»)

• Як автор характеризує конюха польського пана? («А що був від природи старатливий, моторний і вчений»)

• Чому Богдан Хмельницький вимушений був утекти від Потоцького? («Ясновельможний добродію, що рука людська зробить, те й зруйнувати може». «Звісно, що сказав він правду, але бродський фундатор пан Потоцький такою відповіддю був дуже вражений. ...Найближчі панські слуги, з якими він був у добрих і приятельських стосунках, застерегли його, що він має того ж дня згубити від панського меча голову»)

• Як зреагував пан на звістку про те, що Хмельницький зі своєю челяддю втік від нього? За що запорожці поважали Богдана? («...Ходив із запорозькими козаками на бусурманські поселення і не затуляв у боях перед ворогом свого обличчя»)

• Яку шану отримав Хмельницький від короля Сигмунда? («...Надані йому і стверджені вічним королівським привілеєм певні ґрунти й землі в Суботіві Чигиринського повіту»)

• Чому чого ляхи почали чинити утиски Русі і козакам? («...Заздрісники добра і волі людської – поляки, не вподобавши, що козаки живуть вільно й незалежно»)

• Чому польські королі з великим задоволенням запрошували до себе на службу козаків, заохочували їх? Що спонукало ляхів, які оселилися на руських землях, знищити привілеї для малоросіян і чинити над ними гніт? («Бо хоч і мали в себе на той час (тобто на 1648 рік) козаки й малоросіяни стародавні й нові права та привілеї, дані їм на певні їхні вольності та свободи, однак високодумна й вельми гонориста шляхта вважала їх за ніщо, не хотіла й слухати про них, не те щоб виконувати»)

• Як С. Величко характеризує Барабаша? («...Через своє себелюбство та владолюбство нітрохи не слухав поради тих обрешених людей і не бажав знати їхнього горя – він ховав і втаював ті привілеї без жодної козакам і народові малоросійському користі»)

В. «Напад на Січ»

• Чого прагнули турецькі загарбники? («...Всезлюбивий намір вигубити низове Запорозьке Військо»)

• Яким чином Кримська Орда здійснила свій підступний намір щодо нападу на козаків?

• Через що виникли труднощі у татар, коли вони потрапили до козацького табору через потаємний хід?

• Як дід Шевчик запобіг винищенню ворогом козаків?

• Яким чином запорожці ліквідували загарбників у своєму таборі?

• Що було вирішено на козацькій раді щодо знищення татарських трупів на території Січі?

Г. «Про Сіркову війну на Крим»

• За що намагався помститися Сірко татарському ханству, звернувшись із закликом до низового Запорозького Війська? («...За минулорічне своє й низового війська турбування, зневагу та шкоди, коли хан з турецькими яничарами, прийшовши вночі і по-зłodійському втиснувшись у Запорізьку Січ, хотів її зруй-

нувати і вигубити та забрати в полон усе низове військо, що в ній було»)

• Чому не всі звільнені від татарської неволі християни погодилися вернутися на Русь? («Вони відповіли, що мають уже в Криму свої осідлиська й господарства і через це краще там бажать жити, ніж у Русі, нічого свого не маючи»)

• Через що Сірко виявив жорстокість, надавши наказ козакам, щоб вони знищили всіх християн, які поверталися до Криму? («Простіть нас, брати, а самі спіте тут до страшного Господнього суду, ніж би мали розмножуватись в Криму поміж бусурманами на наші християнські молодецькі голови, а на свою відвічну без хрещення погибель»)

Учитель оцінює роботу учнів у малих групах

7. Ідейно-художній аналіз уривку літопису за попередньою підготовкою учнів

• Якою була остання порада Б. Хмельницького перед смертю? («...Не підупадати на силах при потребі в мужності і подвигах ратних, триматися завжди одностайної згоди і братської дружби, без чого ніяке царство і ніяке суспільство стояти не може»)

• У чому виявилася «остання ласка» гетьмана? («...Виберіть собі гетьмана за мого життя, якому б я міг розкрити необхідні таємниці і дати цінні поради щодо управління»)

• Через що Б. Хмельницький не дав згоди на обрання народом його сина гетьманом? («...Він ще молодий і до підняття такої великої посади і в такий критичний час ще не надійний»)

• Яким бачить козацький вождь свого спадкоємця? («А на посаду гетьмана обирати слід людину змужнілу і в усіх якостях і здібностях досвідом випробувану»)

• Що заповідав Б. Хмельницький своєму синові? («...Впродовж усього життя служити вітчизні вірно й ревно берегти її, як зіницю ока, і пролити за неї всю кров свою, коли вона буде їй корисна й спасенна»)

• Як запорожці сприйняли смерть гетьмана? («Плач і голосіння розтинали повітря, і туга тривала повсюдна й невимовна. Всі оплакували його, як рідного батька свого...»)

• **Як автор характеризує Б. Хмельницького?** («Він, маючи видатний розум, був досить добродушний і справедливий, у справах національних абсолютний досконалий політик, а у війні безстрашний і винахідливий вождь. Хоробрість його рівна була з байдужістю. Перемоги не робили його марнославною, а від невдач зовсім не втрачав він бадьорості. Терпіння його і в найтяжчих трудах і подвигах ніколи не зраджувало його. Голод і спрагу, холод і спеку зносив він з цілковитим спокоєм. Вітчизну свою і народ так любив, що спочинком своїм, здоров'ям і самим життям завжди жертвував без найменшого нарікання. Словом, був неперевершений у народі верховний начальник, а в війську досконалий вождь»)

• **У чому, на думку деяких письменників, полягала причина смерті гетьмана?** («...Довготривале отруєння, завдане йому одним значним поляком, що сватався до його дочки, а потім щез»)

• **Як вороги познувалися над прахом народного ватажка?** («...Розорили його дощенту, і кості Хмельницького, виривши із могили, спалили разом із церквою й монастирем тамошнім і тим завершили варварську свою й підлу мертвому помсту»)

• **У чому полягала заслуга С. Палія в боротьбі зі шведами?** («Та начальник козацький Палій, з козаками своїми напавши на шведів з тилу і з флангів їхніх фронтів і прорвавшись в інтервали, завдав їм великої поразки, колючи їх списами й стріляючи по них з рушниць, від чого ті, змішавшись, втекли до своїх шанців і втратили генерала свого Шліпенбаха, взятого в полон»)

• **У чому виявилася послуга І. Мазепи до шведів?** («...Був для шведів єдиним поводирем, зробивши їм одну лише цю послугу між силою-силенною бід...»)

• **За що шведський монарх дорікав І. Мазепі?** («Ох, Мазепо! Ти ж бо мене й армію мою занастив своїми запевняннями»)

Учитель оцінює роботу учнів у малих групах

8. Літературна екскурсія «Сторінками життя і творчості видатних історичних постатей за козацькими літописами»

А. Богдан Хмельницький

Центральною постаттю козацьких літописів є Богдан Хмельницький – «яко вольний і значний шляхти руської сил», відомий у

чині козаків реєстрових, прославлений «в *оказіях воєнних проти бусурман*». Міць козаків посилювалася, коли гетьманом було проголошено Хмельницького. **С. Величко, наприклад, його порівнює з Мойсеєм**, неоднаразово підкреслюючи, що й після «смерті продовжує жити образ «даного від Бога вождя». Цікаво, що пізніше **І. Франко теж назве Хмельницького «українським Мойсеєм»**, який «*громить ляхів і визначає широкі границі України*»; він «*окружений плеядою*» героїських полковників (Богун, Нечай, Кривоніс) та симпатією всього народу; він чоловік «глибокомисний і мудрий, і тільки Бог святий знає, що Хмельницький думає-гадає», – але лише він один знає, куди й до якої мети вести Україну з її незліченними, розбурханими синами.

У літописних творах гетьман зображений не лише як політик, визначний ватажок, а також як звичайна людина. Таким ми його бачимо в **оповіданні про викрадення королівських привілеїв у Барабаша**, у переказі про те, як Хмельницький розвіяв міф про «неприсутню фортецю ось такими словами: «...Що рука людська зробить, те й зруйнувати може».

Евристична бесіда:

• Що відомо про соціальне походження Богдана Хмельницького?

• Чому народ обрав його гетьманом?

• Як запорозький ватажок ставився до простого люду, України, ворогів?

• Через що гетьман вимушений був укласти угоду з Росією про возз'єднання?

• Чому образ Б. Хмельницького, його життя, політична діяльність приваблювала багатьох письменників?

• Доведіть, посилаючись на козацькі літописи, що Б. Хмельницький – розумна й освічена людина, видатний державний діяч, великий патріот, талановитий полководець.

Б. Іван Мазепа

Мазепа, на думку С. Величка, «хитрий лис», «валечний невістух», «Махієвель».

Звернено увагу на лист до Мазепи з Січі Запорозької від 4 жовтня 1686 року, у якому запорозьці порівнюють Мазепу з му-

дрим та прекрасним Йосифом: як у Єгипті «винагородив біду Бог мудрому та прекрасному Йосифу» (за біблійною легендою після багатьох випробувань Йосиф волею фараона став зверхником Єгипту), так Бог винагороджує за всі прикрощі Мазепу гетьманською булавою.

Сам І. Мазепа у своєму зверненні до народу змальовує два «провалля», у які може впасти Україна, ставши до союзу або зі Швецією, або з Росією. Але прокламація гетьмана Мазепи покликана не нагнітати жахливі факти, а шукати виходу зі скрути: «Отже, застається нам, братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашого неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили».

Евристична бесіда:

- Хто такий І. Мазепа? Що вам відомо про нього як людину, історичну постать?
- Яким постає герой у козацьких літописах?
- У чому виявилася просвітницька діяльність І. Мазепи?
- Чим пояснити той факт, що у творах російської літератури І. Мазепа – це «зłodийський» образ?
- Про що свідчать різноманітні висловлювання науковців, політиків, митців слова, які стосуються І. Мазепи, його зрадництва або навпаки прихильності до України?
- Чому прокламація гетьмана Мазепи – державотворчий план, втіленню якого в життя перешкодила зрада козаків?

Відкритий мікрофон за двома варіантами

I в.

Висловіть щиру подяку Б. Хмельницькому – захиснику народу.

II в.

Висловіть вмотивовано власну думку щодо тези: «І. Мазепа – національний герой чи зрадник України?».

Прийом «Художник»

Намалюю я портрет,

Чий, поки що таємниця.

Відгадайте, вас я прошу:

– Хто це?

А. Це одна з головних постатей «Літопису Граб'янки». Саме він розмовляв із польським гетьманом Конєцпольським. Коли польський магнат похвалився, що козаки не зможуть узяти фортецю Кондак, наш герой по-філософськи мудро відповів: «Все, що людськими руками створено, людськими руками може бути й зруйновано». Це ... (Богдан Хмельницький)

Б. Це один із головних героїв «Літопису Самійла Величка». Він був щирим патріотом, а особливо – оборонцем християнської віри. Народні легенди розповідають, що він народився в сорочці і вже із зубами, а коли підріс, то своєю і красою, і зростом великим, і силою не одного дивував. Літописець підкреслює, що його вісім разів обирали кошовим отаманом. Під час походу в Крим він визволив із полону 7 тисяч бранців, однак багато з них не хотіли повертатися на Батьківщину, бо вдома нічого свого не мали.

Наш герой дозволив охочим повернутися в Крим. **Але таких виявилось аж 3 тисячі!**

Коли ці люди відійшли на таку відстань, що їх не було видно, кошовий отаман наказав козакам догнати їх і вирубати. Це був жорстокий, але останній засіб національного самозахисту. Але згодом він приїде на місце розправи і промовить над порубаними земляками: «Простіть нас, брати, а самі спіте тут до страшного Господнього Суду, ніж би мали розмножуватися в Криму поміж бусурманами на наші християнські молодецькі голови, а на свою відвічну без хрещення погибель». Це був ... (Іван Сірко)

В. До цього гетьмана України Самійло Величко ставиться неоднозначно. З одного боку, він називає його «хитрим лисом», а з другого – «грандіозним меценатом». Він порівнює нашого героя з мудрим біблійним Йосипом. Уважає його справедливим, що за всі випробування Бог нагородив його булавою. Це був ... (гетьман Мазепа).

Г. У «Літописі Самійла Величка» – це центральний образ, який бачив, як «пани польські й дозорці пригноблюють та озлоблюють своїх українських людей, і вболівав на їхній плач та стогнання братерським, а скоріше батьківським серцем». Величко порівнює

цей персонаж із Мойсеєм, що вивів колись «ізраїльський люд» із єгипетської неволі. Це ... (Богдан Хмельницький)

**9. Робота в малих групах (4–5 учнів). Метод «Ажурна пилка»
Слово вчителя**

А. Перейдемо до аналізу «Історії русів». Спочатку запишіть до зошитів висловлювання письменників про цю видатну книгу.

«Історія русів» є предтечею «Кобзаря» (М. Драгоманов).

«Ця книга для нас і про нас. Вона приходить до українців у вирішальні часи» (І. Драч).

«Історія русів» була гострою сокирою, що в темниці українського народу прорубувала вікно до волі, світла (В. Шевчук).

«Історія русів» – найліпший з усіх інших творів української літератури XVIII ст. (М. Драгоманов).

Б. Поясніть епіграфи уроку і запишіть їх до зошитів.

Учитель оцінює роботу учнів у малій групі

V. Закріплення вивченого матеріалу

1. Проведення тестового опитування

Літопис Самовидця

1. Письменник, що видав у своїй друкарні літопис Самовидця:

- а) Є. Гребінка;
- б) Т. Шевченко;
- в) П. Куліш;
- г) І. Нечуй-Левицький.

2. Автором літопису вважають:

- а) В. Кочубея;
- б) К. Зіновієва;
- в) І. Биховця;
- г) невідому особу.

3. Події, які охоплені у змісті твору:

- а) від давніх часів до 1769 р.;

б) від 1648 р. до 1702 р.;

в) з 1848 р. до 1864 р.;

г) період кінця XVII – початку XVIII ст.

Літопис І. Граб'янки

1. Кого засуджує автор у творі за байдуже ставлення до страждань народу, прагнення пограбувати державу й трудящих:

- а) В. Кочубея;
- б) М. Гдешинського;
- в) Ф. Кандибу;
- г) П. Тетерю.

2. Де козаки під керівництвом Б. Хмельницького розбили ляхів і «добули силу добра, золота, срібла, міді, олова, пороху та всяких інших військових припасів»? Під:

- а) Корсунем;
- б) Пилявцями;
- в) Львовом;
- г) Москвою.

3. Герой, до якого звернувся Б. Хмельницький з промовою: «А нащо говорити там, де треба діяти? Навіщо говорити там, де треба міру знати?»:

- а) хан татарський;
- б) монарх російський;
- в) Д. Виговський;
- г) король Жигмонт.

Літопис С. Величка

1. Біблійний герой, з образом якого С. Величко порівнює Б. Хмельницького:

- а) Адам;
- б) Ной;
- в) Мойсей;

г) Каїн.

2. Кошовий, якого козаки обирали вісім разів своїм отаманом:

- а) І. Богун;
- б) М. Кривонос;
- в) С. Наливайко;
- г) І. Сірко.

3. Другий том літопису С. Величка містить відомості про:

- а) битву при Жовтих Водах;
- б) видатних політичних діячів І. Кочубея, І. Мазепу, С. Палія;
- в) напад кримського хана на Запорозьку Січ у 1675 році;
- г) перемогу під Батогом.

«Історія Русів»

1. «Правдешній Малої Росії син та слуга», – так називає себе:

- а) С. Величко;
- б) Б. Хмельницький;
- в) І. Мазепа;
- г) Г. Грабянка.

2. О. Пушкін, висловлюючись про «Історію Русів», звернув увагу на:

- а) жанр твору;
- б) його автора;
- в) дискусію навколо образу І. Мазепи;
- г) час написання літопису.

3. На думку М. Драгоманова, літопис сприяв виникненню:

- а) «Слова о полку Ігоревім»;
- б) «Велесової книги»;
- в) «Кобзаря»;
- г) «Псалтиря».

Примітка. Кожну правильну відповідь оцінюють в 1 бал.

VI. Підсумок уроку

Виконання клоуз-тестів. Закінчіть речення:

- Козацькі літописи справили певний вплив на творчість письменників ... (XIX – XX ст.).
- Сюжети, образи, трактування подій брали з них для своїх творів... (Т. Шевченко, М. Костомаров, Є. Гребінка, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, І. Ле, Марко Вовчок).
- Вивченню козацьких літописів приділяють велику увагу й літературознавці, бо... (ці твори дають можливість простежити розвиток не тільки давнього українського епосу, а й політичних і соціальних ідеалів, на яких він базувався).

Рефлексія

- На уроці я вивчав ...
- Я не знав, а тепер знаю...
- Я не вмів, а тепер умію...
- Я зрозумів, що ...
- Найбільші труднощі я відчув ...
- Найцікавішим було те ...
- Мені б хотілося ...

VII. Оголошення результатів навчальної діяльності школярів

VIII. Домашнє завдання

Робота за картками чотирьох варіантів (один із яких кожен учень витягує зі скриньки; скільки учнів у класі – стільки і карток).

Картка № 1

1. Висловіть своє ставлення до І. Мазепи («Історія русів»). Чи вважаєте ви його, як і С. Величко, зрадником?

2. Охарактеризуйте Б. Хмельницького під час його суперечливого діалогу з ханом («Літопис Г. Граб'янки»). У чому гетьман мав перевагу над татариним?

3. Літопису С. Величка притаманна така барокова риса, як:

а) дивовижне переплетіння язичницьких і християнських образів;

б) культ «сильної та вищої людини» для служби Богу;

в) посилення ролі церкви й держави;

г) рухливість, «динамізм».

Картка № 2

1. Як ви вважаєте, чи об'єктивно Самовидець відтворив події історичної доби того часу у своєму літописі? Відповідь умотивуйте.

2. Доведіть, що в «Історії русів» невідомий автор широко використав розповіді учасників Визвольної війни, народні перекази, легенди, історичні пісні, думи. Наведіть переконливі аргументи, посилаючись на зміст твору.

3. «За здобутком втрата простує», – таку думку висловив Б. Хмельницький, маючи на увазі (літопис Г. Граб'янки):

а) королів Жигмонта та Владислава;

б) Батия і Мамай;

в) боярина В. Батуріна і гетьмана В. Виговського;

г) гетьманів польського війська Потоцького і Калиновського.

Картка № 3

1. Про що свідчать останні слова шведського короля, звернені до свого генерала («Історія русів»): «Робіть те, до чого спільною радою дійдете, а я не знаю сам про себе, що зі мною буде; віддаюся на волю Божу і вас йому доручаю, прохаючи всіх вас простити мене за всі ті нещастя, у які ви мною ввергнуті». Свої міркування обґрунтуйте.

2. Чому, на вашу думку, С. Величко назвав Б. Хмельницького Мойсеєм («Літопис С. Величка»? Відповідь аргументуйте.

3. Хто були арбітрами на «чорній раді» у Ніжині («Літопис Самовидця»)?

а) полковник – піп І. Шрам і його прибічники;

б) козацька старшина;

в) польська шляхта;

г) посланці від російського царя.

Картка № 4

1. Прокоментуйте рядки з літопису Г. Граб'янки: «Хотіли ляхи на козаках слави зажити, / Та Господь віддав її тим, хто вміє терпіти». У чому полягає їх ідейна спрямованість у творі?

2. Висловіть свої міркування щодо висловлювання Б. Хмельницького: «...битва – це немов меч двосічний, яким можна і в один, і в другий бік рубати». Наведіть переконливі аргументи.

3. Основну увагу в «Історії русів» приділено:

а) діяльності Б. Хмельницького;

б) сучасним авторів подіям на землях України;

в) посиленню кріпацтва;

г) просвітницькій діяльності І. Мазени.

(Відповідь третього питання виділена)

Додаток № 1

І пакет «Літопис Самовидця»

• Історія авторства і назви твору

Серед козацьких літописів XVII ст. чільне місце посідає анонімна праця (первинна назва її не збереглася). Видаючи цей рукопис у своїй друкарні, П. Куліш озаглавив його так: «Літопис Самовидця про війни Богдана Хмельницького і про міжусобиці, які були в Малій Росії по його смерті». Досі ще достеменно невідомо справжнє ім'я людини, що ховалася за псевдонімом «Самовидець», є припущення, що це полковник Ф. Кандиба або підскарбій Р. Ракушка-Романовський, писар І. Биховець. Але можна впевнено стверджувати, що автор літопису був козаком зі старшини, близьким до верхівки Війська Запорозького.

• Виразне читання уривків із літопису «Року 1663», «Року 1677» із відповідним коментарем.

Тема твору: зображення подій Визвольної війни 1648–1654 рр. під головуванням Б. Хмельницького та післявоєнної доби.

Ідея: возвеличення Б. Хмельницького, його мудрості, сміливості, рішучості, винахідливості, людяності і водночас засудження тих, хто намагався підступним, зрадницьким шляхом заволодіти гетьманського булавою після смерті видатного народного ватажка.

Основна думка: героїчні сторінки історичного минулого є свідченням того, що народ повинен ушановувати видатних оборонців рідної землі і зневажливо ставитися до ворогів – як внутрішніх, так і зовнішніх.

Ідейний зміст твору: у центрі розповіді – події війни та післявоєнної доби. Автор описує козацькі бунти (полк І. Золотаренка), вбивство гетьмана І. Брюховецького, події Переяславської ради; правильну політику, впроваджувану Б. Хмельницьким (союз з кримським ханом проти поляків); зраду викупленого Хмельницьким з неволі І. Виговського і благородного Д. Многогрішного, що відмовився від гетьманства «як стара дівка від хорошого жениха». З жалем розповідає Самовидець про міжусобні чвари старшини козацької після смерті Б. Хмельницького, марні намагання якось вийти з протекторату Росії.

Композиція: літопис загалом охоплює події 1648–1702 рр. Цей твір чітко структурований – має дві частини: перша – поєднані в єдине найважливіші епізоди Визвольної війни, друга – з 1677 р. містить записи про найважливіші події за роками.

Особливість твору: провідною тематикою «Літопису Самовидця» були політичні внутрішні й зовнішні події, пов'язані з Україною, життям народу, найбільш докладно розповідається про Визвольну війну. Саме тому своєрідною особливістю козацького літопису є незалежність автора і авторської думки від конкретного владного хазяїна.

Художні особливості літопису: на стиль твору суттєво впливає тогочасна манера барокового викладу в історіографії: мова літопису фольклоризована. Самовидець використовує народні епітети й метафори, вдається для типових для народного епосу гіперболізацій (кров текла рікою), записує влучні прислів'я й приказки.

II пакет «Літопис Григорія Граб'янки»

Відомості про автора твору

Г. Граб'янка походить з козацького роду, вчився у Києво-Могилянській академії. Спочатку був гадяцьким сотником, пізніше – полковником.

Історична довідка щодо написання твору

Цей літопис присвячений воєнним діям, що відбувалися у 1648–1654 рр. Уперше він був надрукований у Києві 1854 р. Відомо, що Г. Граб'янка – людина книжна, добре обізнана з літописами польськими й українськими. Головним завданням твору автор вважає докладне висвітлення подій Визвольної війни, зберегти для нащадків опис героїчних справ українського козацтва.

У творі наведено тексти багатьох державних актів, гетьманських універсалів, грамот, договорів.

Тема: зображення подій Визвольної війни 1648–1654 рр., коли під керівництвом Б. Хмельницького українському козацтву вдавалося перемагати польсько-шляхетських та татарських загартників.

Ідея: уславлення Богдана Хмельницького – людини розумної, освіченої, обізнаної у військовій справі і прагнень народу; засудження Брюховецького і Тетері, які нечесним шляхом захопили владу, розчленили українські землі, не цікавилися життям народу, були байдужі до його страждань, дбали тільки про особисті інтереси, збагачувалися пограбуванням держави й трудящих.

Основна думка: народ підтримує, висловлює свою вдячність, пошану тому вождеві, який уболіває за них і відстоює їх інтереси, а не навпаки, змушує поневірятися, терпіти гноблення і приниження.

Жанр: літопис дуже близький до жанру давньоруської повісті, твір сформований «сказаннями». Таке звернення до традиційних жанрів давньоукраїнської літератури викликано бароковими традиціями літератури к. XVII – поч. XVIII ст.

Також Г. Граб'янка з великим бажанням використовує народний героїчний епос козацьких пісень і дум, народних легенд.

Композиція: у структурі літопису є й вибірки з іноземних літописів, козацьких записів, а також оповідань очевидців конкретних історичних подій. Саме це й стало визначним для жанрової специфіки літопису.

За манерою написання твір умовно можна поділити на дві частини. **I — це ретроспективний зачин**, де військові дії тлумачаться через історію народу. Ця частина є більш близькою для фольклорних творів. **II частина тяжіє до аналітичного мислення**, барокового історизму (історія в її динаміці). З опису подій 1664 р. літопис ведеться строго за хронологією. Автор намагався зафіксувати події, що відбувалися на Україні у другій половині XVII ст., після смерті Хмельницького.

Сюжет: особливе місце в сюжетній структурі твору надано сказанням про Б. Хмельницького, які описують його розум, політичну поміркованість, хоробрість і віру в український народ (наприклад, викрадення в Барабаша листів польського короля Джурою Хмельницького).

Істинною причиною війни між Україною і Польщею Г. Граб'янка називає загарбницькі наміри польської шляхти щодо України, а ніяк не сварку між Хмельницьким та шляхтичем Чаплинським.

Уміння аналізувати й мудро тлумачити історичні події підвищує ідейну вагому цінність літопису. Важливою сюжетною лінією в літописі є опис одностайної підтримки народом Визвольної війни, розпочатої Хмельницьким.

І все-таки центральне місце в ідейно-тематичній структурі літопису займає війна. Цікаво, що автор охоче описує подвиги безіменних героїв війни. **Найважливішим битвам присвячені цілі глави-сказання (битви під Жовтими Водами, Корсунем).** Головними героями літопису поруч із Хмельницьким і простими козаками стають хоробрі ватажки козацького війська І. Богун, М. Кривонос та ін. Возз'єднання України з Росією автор оцінює позитивно, зображуючи радість українців.

Художні особливості твору: щодо стильового оформлення літопису, то Г. Граб'янкою багато чого використано з народної творчості: влучні традиційні порівняння, сатиричні прийоми, ритміку оповіді.

III пакет «Літопис Самуїла Васильовича Величка»

Інформація про автора (Самуїла Васильовича Величка)

Знаємо про С. Величка дуже небагато. Народився він, як гадають учені, близько 1670 р. на Полтавщині в козацькій родині.

Закінчив Києво-Могилянську колегію, знав старослов'янську, польську, латинську, німецьку мови. На службу до канцелярії С. Величко потрапив уже немолодим, майже сорокарічним, і був це, як підкреслює В. Шевчук, «не такий уже типовий канцелярист». Чому нетиповий? Бо не дбав про власну вигоду, навряд чи мав маєтки, якесь багатство, зате глибоко вболівав за долю України. А був тоді час дуже складний. У жовтні 1708 року І. Мазепа з частиною козаків переходить на бік шведів, інша частина козацтва залишається на боці російському. Перед цим у липні страчують Величковського патрона — В. Кочубея, а С. Величко надовго потрапляє до в'язниці. Я. Дзира припускає, що вийшов він на волю аж 1715 року завдяки сприянню сина Кочубея. Відтоді літописець жив на Полтавщині і «в селі Жуках повіту Полтавського, року 1720» закінчив свій фундаментальний твір. Певно, була ця робота дуже копітка і виснажлива, бо наприкінці життя свого С. Величко осліп.

Історія написання твору

Цей монументальний історичний літопис був опублікований у 1848–1864 рр.

С. Величко заглиблюється в козацькі літописання, студіює віршовану книгу польського автора С. Твардовського «Війна домава», праці німецького автора, історика С. Пуфендорфія і діаріуша С. Зорки, писаря та секретаря Б. Хмельницького. Джерелами праці С. Величка стали твори не лише «трьох Самійлів», а й інших авторів, документи, акти, універсали, іменні реєстри, топографічні описи і власні спостереження та враження.

Не тільки історичні документи були джерелами літописця, а й народні легенди, перекази, приказки та прислів'я, якими пересипана мова твору. Оповідання С. Величка про подвиги Сірка, козацькі походи в Крим, татарський напад на Січ, про Хмельницького і Барабаша засвідчують неабиякий літературний хист літописця, як, до речі, і своєрідна, відмінна від канонічної, інтерпретація ним біблійних сюжетів про Каїна та Авеля, Вавилонську вежу, Йосипа та його братів, царя Соломона, Содом та Гоморру та ін.

Тема: зображення і водночас розмірковування автора над подіями Національно-визвольної війни українського народу, часами страшної Руїни після смерті Хмельницького, її причинами і наслідками.

Ідея: висловлення любові автора до України і тривога за її долю; вболівання за нерозважливі вчинки її дітей, зокрема незгоду серед самих українців.

Основна думка: не лише на Нужду з Бідую, яку принесли загарбники на Україну, перекладає вину за понівечення рідної землі С. Величко, а й із гіркотою та сумом визнає, що причини трагедії потрібно шукати і в собі – у притаманній українцям легковірності, нерішучості, безпечності в тому, що народ український «мало роздумує про минулі, теперішні й майбутні речі та події. Він завжди схильний і до внутрішньої негоди поміж себе».

Жанр: «...Твір тяжіє не до оповідання чи повісті, а до роману, бо ж автор постійно прагне до універсальності і всеохопленості, до характерного для барокових творів комізму» (В. Шевчук)

«Літопис подібний до енциклопедії, він має характер і літопису, і вченого трактату» (Д. Чижевський)

Композиція: літопис розпочинається з передмови до читача, у якій розповідається про автора.

Цей твір складається з чотирьох томів. Перший том містить відомості про Національно-визвольну війну 1648–1654 рр., другий і третій розповідають про провідні післявоєнні події й події після смерті Хмельницького, четвертий том містить додатки.

Особливості написання твору

I частина Літопису, уважають дослідники, написана рукою самого С. Величка. II частина рукопису відрізняється від першої, її написано різними почерками, бо автор утратив зір і далі рукопис, на думку вчених, переписували учні літописця. Було їх четверо, в усіх почерки нерозбірливі, трапляється чимало помилок та правок.

Сюжет: розповідь починається з переказів про гетьмана Хмельницького, про те, ким він був і звідки, а також про викрадення Хмельницьким, конюхом Потоцького, листів у Барабаша. Автор описує не стільки найважливіші битви, скільки підготовку військ до них (битва при Жовтих Водах, перемога під Батогом). С. Величко славить міць і військову майстерність козаків під командуванням Б. Хмельницького, саме тут згадуючи про безіменних героїв.

У другому томі міститься розповідь про напад кримського хана на Запорозьку Січ у 1675 р. Уночі вдерлися ханські війська

на Хортицю, але були розбиті. З великою повагою й гордістю описано дії кошового І. Сірка.

Третій том містить універсали та епістолярії, опис подій повоєнного періоду XVII – початку XVIII ст., докладно розповідає автор про видатних політичних діячів того часу – І. Кочубея, І. Мазепу, С. Палія. Будучи лояльним громадянином держави, С. Величко негативно ставиться до І. Мазепи, проте вихваляє І. Кочубея та С. Палія.

Остання частина твору містить листи з переписки І. Мазепи і С. Палія, І. Мазепи і російського царя

Художні особливості літопису

Автор ретельно й обережно добирає порівняння, метафори, прислів'я та приказки для сатиричного змалювання польської шляхти (Чернецький, Конєцпольський): «жадібні як мухи до меду», «виморені голодом і холодом». Інші художні засоби використані для змалювання образів козаків і Б. Хмельницького: «неопалимі серця», «острожний на всі сторони». З гіркотою та осудом коментує літописець чвари між козацькою старшиною, що розпочалися після смерті Б. Хмельницького: бідна вітчизна «потопає в крові».

Значення літопису С. Величка

Літопис – нова для тогочасного українського письменства літературна форма, у якій поєдналися ознаки твору публіцистичного, історичного, художнього з вишуканими містифікаціями, автентичними документами і вмілою стилізацією під документи. Історію свого народу літописець висвітлює у зв'язках із найголовнішими подіями в навколишніх землях – Польщі, Білорусі, Росії, Угорщині, Молдавії, Туреччині, Криму, а також Швеції, Австрії, Данії і Франції. **Він прагне тлумачити її в контексті світової історії.**

IV пакет. «Історія русів»

Історія написання твору

Історично достовірні факти тут переплітаються з художнім домислюванням, допущено чимало неточностей і помилкових тверджень. Це пояснюється тим, що автор широко використав розповіді учасників Національно-визвольної війни, народні перекази,

легенди, історичні пісні, думи, не перевіряючи достовірності викладених фактів.

«Історія русів» уперше опублікована в 1846 р. Створення літопису є спробою всеосяжного огляду історії українського народу в національному і патріотичному ключі від найдавніших часів до подій 1769 р.

Авторство літопису

Існує багато припущень щодо автора твору. Повна назва його – «Історія Русовъ, или малой Росіи, сочиненіе Георгія Конискаго Архієпископа Белорускаго». Згодом дослідники зішлись на думці, що книга не належить його перу. Існувала версія, що це написав Григорій Полетика – виходець з української шляхти, палкий патріот, який обіймав значну посаду у правлячих колах тогочасної Росії. Інші дослідники твердять, що це праця Григорія та Василя Полетик, про що свідчить їхні листи, у яких згадано про роботу батька і сина над якоюсь історією. Вірогідно, що автором «Історії» був Олександр Безбородько, адже твір знайдено в його маєтку, та й у листах є згадка про історичну працю, якою він займається, але він був високим сановником Російської держави (канцлером).

У передмові до «Історії Русів» В. Шевчук висловлює думку про авторство А. Худорби, адже існують свідчення про те, що в його маєтку була якась історія «супроти уряду написана». Це припущення є одним із найвірогідніших.

Таким чином, автор жив у 2-й пол. XVIII ст., навчався у Київській академії, належав до старшини, жив на Чернігівщині, відзначався вільнодумством, патріотизмом, мав широкий політичний світогляд, негативно ставився до російського самодержавства. О. Пушкін так висловився про автора літопису: «Шляхетне серце у нього в грудях під чернею рясом».

Тема: розповідь про історичний розвиток України від давнини до другої половини XVIII ст., зображення центральної події твору – Національно-визвольної війни 1648–1654 рр.

Ідея: засудження польської шляхти, що чинила постійні утиски, нещадно грабувала український народ; колонізаторської політики російського самодержавства, сваволі царських чиновників, посилення кріпацтва.

Основна думка: історія південно-східних слов'ян розпочинається від часів Яфета (сина біблійного Ноя), родоначальника цих племен, а Київська Русь – першодержава тільки українського народу.

Жанр: твір написаний у традиціях козацьких літописів.

Цей зразок історико-мемуарної прози, який балансує на межі белетристичної оповіді й історичного літопису. Припускають, що «Історія Русів» – політичний памфлет, політичний трактат, промова. Але безперечним є те, що цей історичний твір має могутній художній потенціал, тому його вивчають і на уроках історії, і на уроках літератури.

Сюжет твору (оглядово)

Дуже ретельно в літописі розглянуто питання походження східних слов'ян, спростовано «норманську теорію», проте стверджено спорідненість слов'ян зі скіфами, варягами, хозарами. Але головним рушієм прогресивного руху і становлення українців як нації є козацтво. Козаки – головні хранителі й захисники політичних, релігійних та культурних прав і свобод українців. Перемоги Визвольної війни 1648–1654 рр. справедливо вважають найбільшим здобутком і досягненням козацтва. Оспівано в літописі й рішення Б. Хмельницького про об'єднання з Росією на Переяславській раді. Мудрий полководець і політик розраховує укласти угоду на рівних правах рівних народів. Осуду піддаються дії порушників з обох боків: українських політиків І. Мазепи й І. Виговського та російських воєвод, що з жорстокістю ставилися до українців.

Історія розвитку української нації для автора – це історія боротьби за свободу. Різко засуджено також релігійну нетерпимість уряду Речі Посполитої до православ'я, бо диктат і тиранія завжди породжують народний опір. Із суворим осудом у творі зазначено про порушення людських свобод у Російській імперії. Це цілком відповідає тим побоюванням, що виказувала щодо росіян козацька старшина (листи І. Богуна). Навпаки, у творі з похвалою зображено подвиги видатних козацьких полководців І. Богуна, С. Наливайка, І. Підкови, Т. Трясила, Б. Хмельницького.

Уважно обмірковуємо актуальні тогочасні політичні проблеми: це й утрата незалежності й тиранічна політика Петра І, осуд

якої обережно вкладено в уста Павла Полуботка: «Замість вдячності й відплати, повертають нас у негідне рабство, велють платити данини великі і невиносимі, заставляють рити лінії й канали, висушувати непрохідні болота та загачувати їх тілами наших козаків. Повертати народи в рабство є ділом азійського тирана, нехристиянського монарха. Я знаю, що нас чекають кайдани й понура в'язниці, де заморять нас голодом по московському звичаю. Та поки я ще живий, говорю тобі правду, царю, що ти даси відповідь... перед всемогучим Богом за погибель нашу та всього народу».

Ставлення автора твору до Російського імперіалізму і монархії відповідає духу поміркованого просвітництва. Автор схвалює абсолютну монархію, але освічену. **Зате ворожо ставиться до тиранії**, тому дії Петра I та його помічника О. Меншикова викликають деякий осуд. Усе ж весь тягар вини за катування і вбивства українців лягає на плечі О. Меншикова.

Використана література:

1. Бердник О. С. «Історія Русовъ» як метатекст : монографія. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2002. – 180 с.
2. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. – Київ : Laurus, 2013. – 440 с.
3. Шевчук В. О. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів. – Київ: «Радянський письменник», 1991. – С. 13–15.
4. Ясь О. В. «Історія русів» // Енциклопедія історії України / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ : Наукова думка, 2005. – Т. 3: Е-Й. – С. 672.
5. Litopys.org.ua/velichko/vel.htm.
6. Library.nlu.edu.ua/BIBLIOTEKA/OBZOR.
7. Dovidka.biz.ua/litopis-samovidtsya-analiz.

Фрагменти 4-х уроків за творчістю Г. Сковороди

Перший урок. Г. Сковорода – видатний український письменник, філософ.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Перебіг уроку

I етап – створення відповідного емоційного настрою за допомогою музики та автотренінгу:

Учитель. 1. Вдумливо кілька разів повторіть слова:

«Я – гімназист. Я – особистість. Я думаю. Я хочу знати».

2. Повідомлення теми, мети і завдань уроку

3. Мотивація навчальної діяльності

Із-поміж великих імен, якими пишається український народ, поряд із Т. Шевченком та І. Франком, називаємо ім'я Г. Сковороди, першого нашого філософа. Це ім'я добре знають в Україні – воно давно стало символом мудрості. Зверніть увагу на дошку, на якій записаний афоризм Г. Сковороди: «Щасливий той, хто мав змогу знайти щасливе життя. Але щасливіший той, хто вміє ним користуватися».

Багато митців писали про нього. **Я хочу надати слово групі акторської майстерності.** Вірш М. Рильського «Григорій Сковорода» прочитають...

Учитель. Постать Г. Сковороди – одна з найпомітніших у нашій історії. Він дивував сучасників різнобічним талантом, енциклопедичним знаннями, відповідністю духовних устремлінь своїм діям. Зараз передивимось презентацію життєпису філософа і спробуємо відкрити для себе світлицю його душі.

II етап – передкомунікативний – зосередження на рефлексії: заглиблення в історико-культурну епоху XVIII ст. через споглядання вчительського проекту, осмислення історичного періоду етносу, духовного історичного розвитку українців.

Перегляд презентації (5–7 хв.)

Учитель. 1. Чим вразив вас Г. Сковорода?

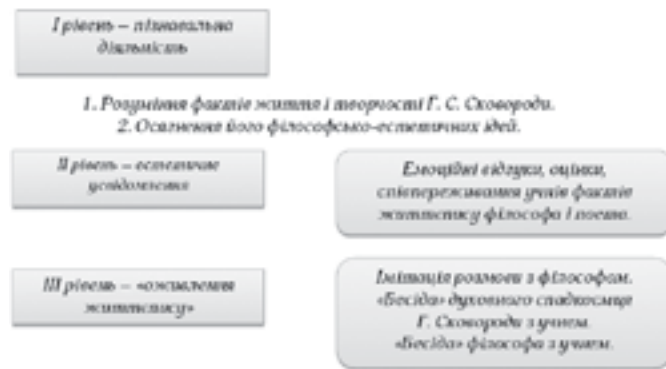

1. Слово біографам класу. Розкажіть про те, як перші біографи описували Г. Сковороду та цікаві факти з його життя.

– ... Вище середнього зросту, у сірій селянській святині, з торбиною за плечима...

– ... Він так і мандрує ото від одного хутора до другого, від села до села... Він віддавав людям усе, що мав: добрі поради, дружні докори за незгоди...

III етап – комунікативні засвоєння в життєвих філософа

Пізнавальна діяльність. Бесіда.

Учитель. 1. Яку добу завершив своєю творчістю Г. Сковорода?

– Г. Сковорода своєю творчістю завершив добу українського бароко, торував шлях новому українському письменству.

2. Яку освіту здобув хлопець?

– Початкову освіту Г. Сковорода здобув у місцевого дяка, потім закінчив одну з трьох церковно-парафіяльних шкіл, що були в Чорнухах, а далі вступив до Києво-Могилянської академії, у якій навчався з перервами понад 10 років.

3. Чим були зумовлені перерви навчанні?

– Спочатку співав у придворній капелі цариці Єлизавети Петрівни в Петербурзі, потім працював у складі токайської дипломатичної місії, викладав пітику в Переяславському колегіумі, працював домашнім учителем у поміщика Степана Томари в селі Коврай на Переяславщині (нині Черкаська область).

4. Кого найбільше полюбив і вважав своїм духовним спадкоємцем Г. Сковорода серед студентів Харківського колегіуму?

– Духовним спадкоємцем Г. Сковорода стане М. Ковалинський. До нашого часу збереглося 79 листів Григорія Савича до Михайла. Після смерті великого мислителя він напише його біографію.

5. Чому твори Г. Сковорода поширювалися усно?

– Через заборону книговидавання в Україні твори Г. Сковорода не друкувалися, а поширювалися усно.

6. У який період життя Г. Сковорода напише найбільше своїх творів?

– Відтоді, як Г. Сковорода стане вести мандрівний спосіб життя і мандрувати переважно Слобожанщиною, тоді напише переважну більшість своїх творів.

7. Коли підіб'є підсумок власного життя Г. Сковорода?

– Підсумок власного життя підіб'є Г. Сковорода у 1794 р., коли відвідає свого учня і духовного спадкоємця М. Ковалинського, який мешкав на Орловщині. Тоді філософ пройде понад 300 верств.

8. Де похований Г. Сковорода?

– Великий філософ похований у селі Пан-Іванівка (тепер Сковородинівка) на Харківщині.

9. Які слова вибиті на надгробку могили Г. Сковорода і як ви їх розумієте?

– На надгробку могили великого філософа і поета вибиті слова: «Світ ловив мене та не спіймав». Цей афоризм символізує зневагу до земних матеріальних благ.

10. Перед якими спокусами вистояв Г. Сковорода?

– Великий філософ і поет відмовився від служби при царському дворі, багатства, пропозиції «стати стовпом церкви», одруження з коханою.

11. Який спосіб життя обрав Григорій Савич?

– Г. С. Сковорода обрав свободу – матеріальну і духовну, аскетичний, зате високоморальний спосіб життя.

12. Який період життя Г. Сковорода пов'язаний із Черкащиною?

– Із Черкащиною пов'язаний коврайський період життя і творчості Г. Сковороди. У 1753–1758 рр. він працював домашнім учителем у поміщика Степана Томари в селі Коврай на Переяславщині (Черкаська область).

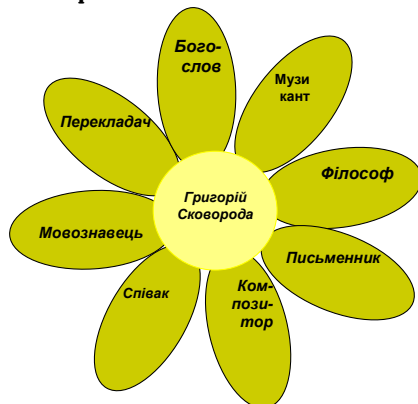
Естетичне усвідомлення

1. Чому не перестають досліджувати життя і творчість поета і мислителя?

– Г. Сковорода доносив до людей християнські морально-етичні ідеали, допомагав їм пізнати істину і самого себе, тому його твори привертають увагу філософським плином думок, афористичністю. Оскільки філософія – наука про найбільш загальні закони розвитку природи, людства та мислення, то погляди можуть бути різними. Ось чому не перестають досліджувати життя і творчість Г. Сковороди.

2. Намалюйте сонце і на його промінцях висвітліть риси характеру Г. Сковороди.

3. Намалюйте квітку і на її пелюстках відтворіть багатогранність образу Г. Сковороди.

«Оживлення життєпису»

Учитель: акторська група нехай проімітує діалог розмови з Г. Сковородою.

Гімназист: Григорію Савичу, що дало Вам навчання в Києво-Могилянській академії?

Філософ: у Києво-Могилянській академії я здобув знання з теорії поезії, віршування, учив давньоєврейську, грецьку, латинську мови.

Гімназист: як Ви стали співаком Петербурзької придворної капели?

Філософ: мене було забрано за видатні музичні і вокальні здібності.

Гімназист: при дворі за три роки Ви одержали звання регента капели цариці Єлизавети Петрівни. Чому ж відмовилися від такої матеріальної перспективи?

Філософ: життя при дворі було душі моєї відразливе, тому під час подорожі імператриці Єлизавети Петрівни в 1742 році я і втік із придворної капели.

Гімназист: чи слухали Ви лекції відомих професорів, коли п'ять років перебували у складі токайської дипломатичної місії і яке її було завдання?

Філософ: місія уклала угоду про закупівлю вин для царського двору. Я багато працював у бібліотеках і в Угорщині, і в Австрії, Польщі, Італії, Франції. З культурою Західної Європи добре ознайомився. Звичайно, лекції відомих професорів любив слухати і читав в оригіналі Плутарха, Цицерона, Діогена, Е. Роттердамського.

Гімназист: дякую за інтерв'ю, Григорію Савовичу. Нехай Ваші слова, пісні, мелодії замовляють душевні й сердечні рани недужих, сіромах, скривджених та вбогих.

Філософ: будь щасливий, юначе. Викорчовуй із себе скупість, марнолюбство, розкіш, честолюбство, страх перед смертю і духовні злидні.

Бесіда духовного спадкоємця Г. Сковороди з учнем.

М. Ковалинський побачив на схилі Дніпра гімназиста, який сидів і милувався сходом сонця. Підійшовши ближче, духовний спадкоємець Г. Сковороди сказав:

– Послухай, юначе, я мушу тобі сказати, що я – твій приятель.

– Вибачте, але я Вас не знаю, хоча Ви мені когось нагадуєте. Хотілось би мені сказати...

– Стривай, – урвав його М. Ковалинський. – Спершу дізнаємось, чи те, що ти мені скажеш, просіється через три сита.

– Три сита? – здивувався гімназист.

– Так, любий приятелю, крізь три сита! Перше сито – це правда. Ти переконаний, що все у твоїй розповіді – правда?

– Я чув це від... – ніяковіючи почав той.

– Так, так... Спробуємо друге сито. Це сито добра. Те, що ти хочеш мені сказати, напевно, добре?

– Мабуть, навпаки...

– Тоді випробуємо третє сито. Скажи, чи мені конче потрібно знати те, що тебе так схвилювало?

– Та ні...

– Тоді, – усміхнувся духовний спадкоємець Г. Сковороди, – коли те, що ти хотів мені сказати, ні правдиве, ні добре, ані необхідне, то поховай його в собі й не переобтяжуй ні себе, ні інших.

І пішов М. Ковалинський своєю дорогою, а здивований гімназист ще довго дивився йому услід.

Бесіда філософа з учнем

Філософ: чому, юначе, такий засмучений?

Гімназист: мене ніхто не любить.

Філософ: щоб тебе любили, спершу сам полюби, бо любов викликається любов'ю. Хто любить, той і щасливий.

Гімназист: я швидше хочу виїхати за кордон, тому в гімназії вчу лише іноземні мови.

Філософ: не може бути повного щастя без любові до рідного краю. Тож шукай щастя на своїй землі, а не за морями.

Гімназист: добре Вам говорити спокійно.

Філософ: мова моя тоді спокійніша, коли кожна людина не лише добра, але і споріднену собі всіма сторонами знаходить роботу. До речі, се і є бути щасливим, пізнати себе чи свою природу, взятися за своє споріднене діло і бути з ним у злагоді з загальною потребою.

Гімназист: добрі люди нещасні і бідні.

Філософ: найдобріша людина тим неспокійніша і нещасніша, чим більшу посаду вона займає, але до неї не народжена. Та й як їй не бути нещасною, коли загубила той скарб, що дорожчий за все на світі.

Гімназист: а чи я зможу стати щасливим?

Філософ: звичайно. Як не буде погано, коли немає завзятості і невтомної праці? Як не зашкодити, коли погано виконувати обов'язки? Звідки ж з'явиться працелюбність, коли немає бажання і старанності? Де ж візьмеш бажання без природи. Природа, юначе, всьому початкова причина і рушійна сила. Вона і є матір'ю бажання. Бажання, за приказкою, сильніше неволі. Воно прагне до праці і радіє з неї, як зі свого сина.

Гімназист: дякую, Григорію Савичу. Щоб гарно навчатися, треба мати бажання навчатися згідно зі своїми природними здібностями. Я все зрозумів. Не буду більше сумувати.

Філософ: ось і добре. Іди і викорчовуй із себе духовні злидні.

IV етап – післякомунікативний: осмислення проблем уроку, творчо-образна інтерпретація (складання віршів, продовження творів і т. ін.).

Учитель: для підведення підсумку уроку, творчо-образної інтерпретації надаю слово поетам класу. Ви повинні скласти 2–3 сенкани про Г. Сковороду. Але перед цим заглянемо до літературознавчого словника.

Подивимось у словник:

Сенкан – п'ятирядковий вірш, який має специфічну будову:

1-й рядок – одне слово, яке позначає тему (звичай, це **іменник**);

2-й рядок – два слова: опис теми (як правило, **два прикметники**);

3-й рядок – три слова на позначення дії, пов'язаної з темою (**дієслова**);

4-й рядок – фраза з 4-х слів, яка визначає ставлення до теми;

5-й рядок – знову одне слово, своєрідний підсумок (зазвичай, знову **іменник**).

Тестові завдання I рівня до першого уроку за життям і творчістю Г. Сковороди, які потребують відповіді «так» чи «ні».

I варіант

1. Г. Сковорода народився на Черкащині.
2. Митець був звільнений із посади викладача Переяславської колегії через звинувачення у вільнодумстві, за новаторство в педагогічній діяльності.
3. Соціальний стан поета – син коваля.
4. М. Ковалинський для Г. Сковороди – улюблений учень і найперший друг.
5. Після здобуття початкової освіти майбутній філософ багато подорожує.
6. Згідно із власним заповітом видатного митця на його надмогильному камені висічено: «Світ ловив мене, але не спіймав».
7. Просвітництво Г. Сковороди виявилось в тому, що він написав для селянських дітей «Буквар».
8. Митець досконало володів латинською, старогрецькою, німецькою, польською, книжною українською мовами.
9. У Переяславській колегії Григорій Савич викладав філософію.
10. М. Ковалинський написав роман про життя і творчість Г. Сковороди.
11. Поет і водночас музикант Григорій Савич близько 3-х років був співаком у придворній хоровій капелі цариці Єлизавети.
12. У Харківській колегії митець викладав спочатку поетику, а потім релігієзнавство.

II варіант

1. Г. Сковорода народився в селі Чорнухи на Полтавщині 3 грудня 1722 року.
2. Батьки його були багатими козаками-землевласниками.
3. Початкову освіту здобув у місцевого дяка.
4. Навчався в Києво-Могилянській академії з перервами понад 10 років.

5. У складі Токайської дипломатичної місії працював у США та Канаді.

6. У Переяславському колегіумі уклав підручник із пітики «Разсуждение о поэзии и руководство к искусству оной».

7. На Харківщині працював домашнім учителем у поміщика С. Томари.

8. Залишивши Харківський колегіум, став вести мандрівний спосіб життя.

9. Останні роки життя Г. Сковорода присвятив служінню Богу.

10. У своїй філософії Г. Сковорода розмежовував Бога і природу.

11. На Черкащині, у Чорнухах, відкрито 28.11.1972 року історико-краєзнавчий музей.

12. В останні роки мешкав переважно в селі Пан-Іванівка на Харківщині.

Другий урок. Г. Сковорода, філософська та поетична спадщина. Афоризми філософа. «Всякому місту звичай і права» – зразок духовної лірики. «De Libertate» («Про свободу»).

Перебіг уроку

I етап – створення відповідного емоційного настрою за допомогою музики та автотренінгу:

Учитель. 1. Вдумливо кілька разів повторіть слова:

«Я – гімназист. Я – особистість. Я думаю. Я хочу знати».

2. Повідомлення теми, мети і завдань уроку.

3. Мотивація навчальної діяльності.

Високу мужність Г. Сковороди зможемо належно оцінити, згадавши у які часи він жив. Російська імперія остаточно закріпачила селян, зокрема й українських. Зруйновано Запорізьку Січ. Разом із кіннями й каретами продавали людей... міркування Г. Сковороди багато в чому суголосні провідним ідеям найвидатніших представників філософії того часу. Переглянемо презентацію про спадщину Г. Сковороди і підготуємось до аналізу поетичних творів філософа.

II етап – передкомунікативний – заглиблення у філософську та поетичну спадщину Г. Сковороди (*учительська презентація – 5–10 хв.*).

III етап – комунікативний. I рівень – пізнавальна діяльність – осягнення філософсько-естетичних ідей Г. Сковороди через бесіду.

Учитель

1. Скільки філософських творів написав Г. Сковорода і які ви з них запам'ятали?

– Г. Сковорода написав близько 20-ти філософських трактатів, але писав він і діалоги та вступні лекції до курсу етики.

2. Скільки творів входить до поетичної збірки «Сад божественних пісень» і до збірки «Байки Харківські»?

– До кожної збірки входить 30 творів.

3. Скількома мовами і якими писав Г.С. Сковорода?

– Трьома: латиною, давньогрецькою та книжною українською мовою.

4. Що означає слово «філософія» і які найосновніші його ознаки ви запам'ятали?

– Філософія (з гр. – «любов до мудрості») – це наука про найбільш загальні закони розвитку природи, людства та мислення. У філософських творах Г. Сковороди найпалкіше бажання пізнати самого себе, віднайти в собі людину, зрозуміти, у чому полягає щастя.

5. Що означає слово «щастя»? Намалюйте його основні пелюстки.

– Щастя – поняття моральної свідомості, що позначає стан людини, який найбільше відповідає внутрішній задоволеності повнотою життя.

II рівень – естетичне усвідомлення.

6. Скільки ознак «щастя» вивів Г. Сковорода і яка формула в ньому найосновніша?

– Сім ознак щастя вивів Г. Сковорода і формула «сродної праці» в ньому найосновніша.

7. Які афоризми Г. Сковорода ви найбільше запам'ятали?

8. Чому «Сад божественних пісень» є збіркою духовної поезії?

9. Які поетичні твори зі збірки «Сад божественних пісень» є провідними і чому?

III рівень – «оживлення тексту»

Учитель

1. А зараз ми надамо слово читцям і акторам. Прочитайте виразно поезію «Всякому місту – звичай і права». Група акторів уважно слухає її, а потім відтворить пантомімою.

2. Порахуйте кількість складів у кожному рядку і визначте тип римування, зробіть висновок про весь вірш.

3. Дайте характеристику рими і визначте віршовий розмір поезії.

4. Чому цей вірш став піснею, мав багато варіантів?

5. Хто з українських письменників використав цей вірш у своєму творі, переробивши трішки зміст?

Учитель

1. Прочитайте виразно поезію «De Libertate».

2. Група дослідників нехай проаналізує мотив вольності в цій поезії і її будову.

3. Чим привертає увагу ця поезія?

IV етап – післякомунікативний (осмислення проблем тексту двох поезій та творчо-образна їх інтерпретація)

Учитель

1. Чому Г. Сковорода заявляє, що порівняння свободи із золотом недолуге?

2. Як у творі «De Libertate» поєднано особистісне й загальнонаціональне?

Тестові завдання I рівня до другого уроку за поетичною і філософською творчістю Г. Сковорода, які потребують відповіді «так» чи «ні».

I варіант

1. Поетична збірка «Сад божественних пісень» містить 15 творів.

2. «Сад божественних пісень» – збірка духовної поезії.

3. Слово «сад» у назві містить символіку естетики класицизму.
4. «Всякому місту – звичай і права» – філософсько-сатирична поезія.
5. Кожна строфа поезії складається з 4-х рядків.
6. У трьох строфах (2–4) автор подає картини «людської суєтності» – «універсальний образ часу».
7. У поезії «Всякому місту звичай і права» Г. Сковорода побачив і викрив галерею людських пристрастей і вад.
8. П'ята строфа поезії «Всякому місту звичай і права» не виконує ролі узагальнення.
9. Вірш «Всякому місту звичай і права» поєднав силабічні та силабо-тонічні ритмічні особливості.
10. Пісня-вірш «Всякому місту звичай і права» не була популярною в народі.
11. Співці, лірники, кобзарі внесли в Г. Сковороди текст певні зміни.
12. Іван Котляревський у п'єсі «Наталка Полтавка» використав один із варіантів пісні-вірша «Всякому місту звичай і права».

II варіант

1. У філософсько-сатиричній поезії «Всякому місту – звичай і права» ліричний герой турбується, щоб не зійти з обраного шляху, не спокуситися матеріальними вигодами буття, а залишитися вірним високим морально-духовним принципам.
2. У поезії «Всякому місту – звичай і права» не викрито галерею людських пристрастей і вад.
3. Поезія «Всякому місту – звичай і права» – силабічний – 10-складник із цезурою після шостого складу.
4. Поезія «De Libertate» («Про свободу») увійшла до збірки «Сад божественних пісень».
5. У вірші «De Libertate» («Про свободу») розкрито мотив вольності, який має подвійне звучання.
6. У поезії «De Libertate» («Про свободу») особистісне й загальне національне не поєднано гармонійно.
7. Поезія «De Libertate» («Про свободу») велика за обсягом.
8. У вірші «De Libertate» («Про свободу») наявний філософський плін думок.

9. У поезії «De Libertate» («Про свободу») висловлено ставлення до гетьмана Богдана Хмельницького, його названо «батьком вольності».
10. У поезії «De Libertate» («Про свободу») ліричний герой намагається не втратити власної свободи.
11. Збірка «Сад божественних пісень» містить 30 творів.
12. Жоден вірш збірки «Сад божественних пісень» не містить християнських ідей.

Оцінювання

Учитель

Урок уже добіг кінця.
Усі ви плідно працювали,
Знання всі чесно здобували,
І працювали краще, ніж могли.
Тепер роботи залишилось небагато:
Усім оцінку треба виставляти,
Загальну суму розділивши лиш на три.

Виставлення оцінок

Домашнє завдання

- Вивчити напам'ять вірші «Всякому місту звичай і права», «De Libertate».
- Проаналізувати обидві поезії: розкрити картини людської суєтності у вірші «Всякому місту звичай і права», силабічні та силабо-тонічні особливості твору; пояснити подвійне звучання мотиву вольності у поезії «De Libertate».

Третій урок. Загальна характеристика байкарської творчості Г. Сковороди. Особливості байок Сковороди «Бджола та Шершень», «Собака і Вовк».

Тип уроку: урок-дослідження.

Перебіг уроку

I етап – створення відповідного емоційного настрою за допомогою музики та автотренінгу:

Учитель

1. Вдумливо кілька разів повторіть слова:

«Я – гімназист. Я – особистість. Я думаю. Я хочу знати».

2. Повідомлення теми, мети й завдань уроку.

3. Мотивація навчальної діяльності.

В українську літературу байку як окремих жанр увів Григорій Сковорода. Його вважають основоположником української літературної байки.

II етап – передкомунікативний – заглиблення в байкарську творчість Г. Сковороди. (*Учительська презентація – 5–10 хв.*).

III етап – комунікативний.

I рівень – пізнавальна діяльність – осягнення філософсько-естетичних ідей байок Г. Сковороди через бесіду.

Учитель.

1. Скільки байок написав Г. Сковорода і які з них ви запам'ятали?

Г. Сковорода написав 30 байок.

2. Як називається збірка байок Г. Сковороди?

Збірка байок Г. Сковороди називається «Байки Харківські».

3. Хто основоположник літературної (авторської) байки?

Основоположником літературної (авторської) байки вважають давньогрецького байкаря Езопа.

4. Хто розвинув віршову байку, а хто суттєво оновив жанр байки?

Віршову байку розвинув римлянин Федр, а суттєво оновив Жан де Лафонтен, французький поет XVII ст.

5. Доведіть, що в Україні жанр байки також має давню й багату традицію.

У XVII – XVIII ст. у шкільних риториках та поетиках було чимало байок, що мали навчальне призначення. Використовували байки для «унаочнення» проповіді у своїх виступах Іоаникій Галатовський і Антоній Радивіловський. Г. Сковорода уклав збірку «Басни Харьковскія». Нові тенденції жанру запропонували в XIX ст. байкарі Л. Боровиковський, П. Гулак-Артемівський,

Є. Гребінка та Л. Глібов (з його творчістю пов'язують розквіт байки). До байки зверталися І. Франко, Б. Грінченко, а в XX ст. – В. Блакитний, С. Пилипенко, М. Годованець, П. Глазовий та ін.

6. Назвіть основні ознаки байки. Поясніть, що таке алегорія.

Основними ознаками байки є алегоричність, сюжетність, повчальність, малий обсяг, наявність двох композиційних частин – фабули (оповідної частини) та моралі (повчальної частини). Алегорія (від грец. allegoria: від allios – інакший, agogeo – говорю) – один із видів інакомовлення, вираження абстрактного об'єкта (поняття) через конкретний образ.

7. Чому байки Г. Сковороди можна поділити на два види? Назвіть їхні особливості?

«Сила» перших 15-ти байок складається з 1–2-х афористичних речень, а «сила» інших 15-ти байок велика за обсягом, близька до філософського трактату.

8. Які ви запам'ятали особливості байок Г. Сковороди?

– Написані прозою; композиційно складаються з двох частин: фабули (сюжету) та «сили» (так автор називає мораль байки); у багатьох творах «сила» більша за фабулу й переростає у філософський трактат; фабула здебільшого побудована на діалогах; сюжети оригінальні. Лише кілька байок написані на езопівські сюжети («Жайворонок»); звеличують дружбу, любов, розум і позитивні людські риси; містять авторські афоризми, народні прислів'я і приказки.

II рівень – естетичне усвідомлення

1. Розіграйте діалог між Шершнем, який сміється над працелюбністю Бджоли, і Бджолою, яка отримує від праці задоволення (за байкою «Бджола та Шершень»).

Шершень: «Скажи мені, Бджоло, чого така дурна? Чи знаєш ти, що плоди твоєї праці не стільки тобі самій, як людям користь приносить, а тобі часто й шкодять, приносячи замість нагороди смерть. Однак не перестаєш через дурість свою збирати мед. Багато у вас голів, але всі безмозкі».

Бджола (відповідає по-сковородинівськи стисло і мудро): «... нам незрівнянно більша радість збирати мед, ніж його споживати. До сього ми народжені і будемо такі, доки не померемо».

2. Знайдіть у «силі» витлумачення алегоричного змісту образів байки.

«Шершень – се образ людей, котрі живуть крадіжками чужого й народжені на те тільки, щоб їсти, пити і таке інше. А Бджола – се символ мудрої людини, яка в природженому ділі трудиться».

3. Оскільки мораль байки значно більша, ніж фабула, то вона нагадує трактат. Перечитайте його мовчки і поясніть, як ви зрозуміли ідею «сродної» праці. Назвіть головні проблеми байки.

«Немає більшої радості, аніж жити за покликанням. Солодка тут праця тілесна, терпіння тіла і сама смерть його тоді, бо, душа – володарка людини, утішається природженим ділом. Або так жити, або мусиш умерти». На підтвердження цих думок Г. Сковорода наводить приклади про мисливського собаку, найвеселішого тоді, коли полює на зайця, про домашнього кота, який, уполювавши мишу, не їсть її; нарешті про замкнену в достатку Бджолу, яка вмирає з нудьги, бо не може літати по квіткових луках. *Отже*, людина має жити відповідно до своєї природи, займатися «сродною» (природною) працею.

Провідні проблеми байки: людина і суспільство; смисл життя людини та її покликання; праця і споживання.

III рівень – «оживлення тексту»

Учитель

1. А зараз ми надамо слово читцям і акторам.

Прочитайте виразно байку «Собака і Вовк», розігравши діалог у ролях.

2. Поки група акторів готується до представлення байки Г. Сковороди в ролях, до дошки піде _____ і виокремить цитатами складники сюжету байки.

Експозиція: «У Тітира, пастуха, жили Левкон та Фірідам, два пси, у великій дружбі».

Зав'язка: «Вовк... став набиватися до них у друзі».

Кульмінація: «В одному лише не криюся, що маю хвіст лисячий, а погляд вовчий».

Розв'язка: «Голосом і волосом ти справді на нас схожий, але серце твоє далеко стоїть».

3. Сформулюйте чітко тему та ідею байки.

До теми дружби, товариських взаємин звертається Г. Сковорода в цій байці. Возвеличення дружби як найбільшої духовної цінності становить ідею байки.

IV етап – післякомунікативний (осмислення проблем байок та творчо-образна їх інтерпретація).

Учитель

1. Чому мораль байки Г. Сковороди «Бджола та Шершень» нагадує трактат? Спробуйте дати відповідь одним реченням.

Мораль («сила») байки «Бджола та шершень» нагадує трактат, бо в ній чимало фактів із життя, біблійних висловів, посилення на Цицерона, Епікура.

2. Що приносить радість Бджолі, а що – Шершню?

3. На вашу думку, який (які) із запропонованих варіантів найбільш точно передає ідею байки «Бджола та Шершень»?

– Праця є природною потребою гідної людини.

– Спосіб життя – це вічна тема для суперечок.

– Бути потрібним – справжня радість для людини.

– Якщо від тебе немає користі іншим, то не вчи їх, як треба жити.

4. Яке життя Г. Сковорода вважає гідним поваги?

5. Вовк, набиваючись у друзі до Собак, хвалиться своїми «чеснотами». Розкажіть за текстом, якими саме.

– Вовк хвалиться славними та багатими предками, вихованням, «модними науками» й додає найголовніший аргумент: «Я на обох вас схожий, а голосом і волосом – на пана Фірідама», а різниця між ними лише в тому, що він мав «хвіст лисячий, а погляд вовчий».

6. Як Собаки означили справжню сутність хижака? Знайдіть це за текстом і зачитайте.

– «Найбільше ж не подобається нам дзеркало душі твоєї – хитрий погляд твій, що скося на баранця позирає, який онде ходить неподалік».

7. Чому байки Г. Сковороди відіграли важливу роль в історії української літератури?

– *Байки Г. Сковороди* стали основою для творчості байкарів наступного періоду – П. Гулака-Артемівського, Л. Боровиковського, Є. Гребінки, П. Білецького-Носенка, Л. Глібова.

**Тестові завдання I рівня до третього уроку
за байкарською творчістю Г. Сковороди,
які потребують відповіді «так» чи «ні».**

I варіант

1. У своїх байках письменник продовжив традиції Л. Глібова.
2. Григорій Савич визначав байку як «мудрую іграшку».
3. Шершень у творі «Бджола та Шершень» – уособлення зрадництва.
4. Мова Бджоли («Бджола та Шершень») афористична.
5. Байки Г. Сковороди написані прозою.
6. У байках Г. Сковороди не підноситься дружба, любов, розум і позитивні людські риси.
7. У 15-ти байках Г. Сковороди «сила» більша за фабулу і переростає у філософський трактат.
8. Сюжети байок Г. Сковороди не є оригінальними, бо написані на езопівські сюжети.
9. Перша байка Г. Сковороди – віршована («Басня Езопова»).
10. У байках «Вітер і Філософ», «Брусок і Ніж», «Орел і Черепаха», «Сова і Дрозд», «Змія і Буфон» та інших «сила» складається з 1-2-х афористичних речень.
11. Збірку «Байки Харківські» Г. Сковорода надіслав своєму приятелю П. Панкову, додавши до неї листа-посвяту.
12. Приказку, прислів'я, влучне висловлювання містить фабульна частина байки письменника.

II варіант

1. Суть філософії «сродної праці» полягала в тому, щоб людина успадкувала рід діяльності своїх батьків.
2. Характерною рисою байки Г. Сковороди є відтворення істини.

3. «Подяка блаженній натурі за те, що потрібне зробила неважким, а важке непотрібним», – так висловилася героїня твору «Бджола та Шершень».

4. Вовк став набиватися до Собак у друзі – ця подія становить зав'язку байки «Собака і Вовк».

5. Байки Г. Сковороди не відіграли важливої ролі в історії української літератури.

6. Провідними проблемами байки «Собака і Вовк» є «людина і суспільство», «смісл життя людини та її покликання», «праця і споживання».

7. Фабула байки «Бджола і Шершень» дає змогу виокремити складники сюжету.

8. «Голосом і волосом ти справді на нас схожий, але серце твоє далеко стоїть», – експозиція байки «Собака і Вовк».

9. Афоризм «Немає більшої радості, аніж жити за покликанням» наявний у байці «Сова і Дрозд».

Оцінювання

Учитель

Урок доходить вже кінця.

Усі ви плідно працювали,

Знання всі чесно здобували,

І працювали краще, ніж могли.

Тепер роботи залишилось небагато:

Усім оцінку треба виставляти,

Загальну суму розділивши лиш на три.

Виставлення оцінок

Домашнє завдання:

Підготуватися до твору за творчістю Г. Сковороди:

- а) перечитати матеріал підручника;
- б) повторити напам'ять вивчені поезії Г. Сковороди;
- в) переглянути записи зошита;
- г) знати зміст байок Г. Сковороди «Бджола та Шершень», «Зозуля і Дрозд», «Олениця і Кабан», «Собака і Вовк».

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Авраменко О. М. Книжка для вчителя. Українська література. 9 кл. / О. М. Авраменко, Л. М. Скрипник. – К. : Грамота, 2010. – С. 74–84.
2. Авраменко О. М. Українська література. Хрестоматія для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання / О. Авраменко. – К. : Грамота, 2009. – С. 29–30.
3. Авраменко О. М. Українська мова та література. Довідник : 1700 завдань у тестовій формі. Частина I. / О. М. Авраменко, Л. Т. Коваленко. – К. : Грамота, 2012. – С. 283–287.
4. Гафінова Л. В. Християнські морально-етичні ідеали Г. Сковороди / Л. В. Гафінова // Рідна школа: Шкільна рада при УККУ і Централі Опікунів : Cooper Station, New York, N.Y., травень, 2005, № 5. – С. 17–19.
5. Гафінова Л. В. «Філософія серця» у творчості Г. С. Сковороди / Л. В. Гафінова // Рідна школа: Шкільна рада при УККУ і Централі Опікунів : Cooper Station. – New York, N.Y., грудень, 2003. – № 12. – С. 9–12.
6. Дутко С. Григорій Сковорода. Філософська та байкарська спадщина. Урок у 9-му класі / С. Дутко // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2007. – № 7. – С. 27–29.
7. Сковорода Г. Байки Харківські / Г. Сковорода. – К. : Прапор, 1990.
8. Сковорода Г. Сад божественних пісень : Вибрані твори / Г. Сковорода. – К., 1968.
9. Сучасний словник літературознавчих термінів / Автор-уклад. М. Ф. Гетьманець. – Х. : Веста, 2003. – 160 с.

Список використаної літератури до III та IV розділу

1. Андял Е. Світ слов'янського бароко / Андял Ендре. – Лейпциг, 1961. – 329 с.

2. Ботвинник М. Лаврентий Зизаний / М. Ботвинник. – Минск, 1973. – С. 144.
3. Возняк М. Історія української літератури / М. Возняк. – Кн. 1. – С. 392–393; С. 291–294.
4. Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові / М. Возняк. – Львів, 1954. – 154 с.
5. Возняк М. Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія / М. Возняк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1908. – Т. 83. – С. 31–88.
6. Гринчишин Д. Українська рукописна пам'ятка XVI ст. «Страждання Христа» (мовні особливості пам'ятки) / Д. Гринчишин // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Праці філологічної секції. – Львів, 2000. – Т. 239. – С. 414–445.
7. Грузинский С. Пересопническое евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения и Южной России в XVI в. / С. Грузинский // Искусство. – № 1. – К., 1910. – С. 1–53.
8. Житецкий П. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков / П. Житецкий. – К., 1876. – 267 с.
9. Історія української філософії. Хрестоматія. – С. 143.
10. Квасюк Л. В. «Клірик» Острозький / Л. В. Квасюк // Острозькі просвітники XVI–XX ст. – Острог, 2000. – С. 123–130.
11. Колосова В. П. Идеологические предпосылки деятельности Острожского кружка (Герасим Смотрицкий как редактор-полемист) / В. П. Колосова // Федоровские чтения, 1981. – Москва, 1985. – С. 84–90.
12. Література Бароко [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Література_бароко.
13. Микитась В. Л. Українська література XIV – XVI ст. / В. Л. Микитась – К., 1988. – С. 212.
14. Мицько І. Авторство «Перестороги» в світлі українсько-білоруських взаємин / І. Мицько // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні : [тези конференції]. – Львів, 1988. – С. 133–135.
15. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія / І. Мицько. – К., 1990. – С. 111–113.

16. Науменко Ф. І. Педагог-гуманіст і просвітитель І. М. Борецький (лекції з історії педагогіки для студентів університету) / Ф. Науменко. – Львів, 1963. – С. 3-70;

17. Огієнко І. Українська Пересопницька Євангелія 1556 р. / Іван Огієнко. – Тарнів, 1921.

18. Огоновський О. Історія літератури руської / О. Огоновський. – Львів, 1887. – С. 147–148; С. 181–184; С. 147.

19. Пам'ятки братських шкіл на Україні. – С. 24–25; С. 27; С. 28–29.

20. Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Львів, 1906. – Т. 5 – С. 15–18, С. 186–187; С. 42–43; С. 276–281; С. 51.

21. Пасічник І. Д. Герасим Смотрицький / І. Д. Пасічник // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог, 2000. – С. 44–55.

22. Польские мыслители эпохи Возрождения. – М., 1960. – С. 129–131; С. 92.

23. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури / І. Франко. – Львів, 1910. – С. 49–59.

24. Чепіга І. П. Національна святиня / І. П. Чепіга // Київська старовина. – 1992. – № 4. – С. 6–11.

25. Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє. Історія відкриття пам'ятки / І. П. Чепіга // Бібліотечний вісник. – 1997. – № 1. – С. 38–39.

26. Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його «Апокрисис» / П. К. Яременко. – Львів, 1964. – С. 167.

27. Яременко П. К. Памфлети Клірика Острозького – українського письменника-полеміста кінця XVI віку / П. К. Яременко // Питання літератури. Наукові записки (Дрогобич пед. ін-ту). Серія літературознавча. – Дрогобич, 1962. – Вип. 7. – С. 117–179; С. 432–459.

28. Яременко П. К. «Пересторога» – український антиуніатський памфлет початку XVII ст. / П. К. Яременко. – К., 1963.

Навчальне видання

Любов Василівна ГАФІНОВА

**ХРИСТИЯНСЬКІ МОТИВИ
В ДАВНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

Навчально-методичний посібник

За загальною редакцією В. М. Жуковського

Відповідальний за випуск Жуковський В. М.

Технічний редактор Свинарчук Р. В.

Комп'ютерна верстка Крушинської Н. О.

Художнє оформлення обкладинки Шишкіної Я. Г.

Коректор Шабатіна Ю. Г.

Формат 42х30/4. Ум. друк. арк. 15,58. Обл.-вид. арк. 13,88.

Наклад 100 пр. Зам. № 42–17.

Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «AdonisC».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві

Національного університету «Острозька академія»,

Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свинарчук Р. В.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.

Тел. (+38067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net.